

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

INDEX COPENICUS
I N T E R N A T I O N A L

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Міжнародне фахове видання

Випуск тридцять перший

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 31. – К., 2018. – 211 с.

Тринадцятий перший випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних Index Copernicus International;
- 3) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науково-інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 4) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 8 від 26 червня 2018 р.)*

Головний редактор:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.
Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;

Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;

Геперідзе Давід Спартакович (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії Юридичних Наук Грузії;

Ткач Дмитро Іванович, доктор політичних наук, професор, Надзвичайний і Повноважний Посол України;

Шевченко Анатолій Євгенійович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;

Гавський Домінік (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Гардашадзе Тамара Гелайвна (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор;

Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Стадніченко Станіслав Лешек (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Олійник Ольга Борисівна, доктор філологічних наук, доктор юридичних наук, професор;

Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Пугачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;

Скоморовський Віталій Богданович, доктор юридичних наук, доцент;

Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;

Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Баликіна-Галанець Людмила Ігорівна, кандидат юридичних наук;

Григорчук Мирослав Васильович, кандидат юридичних наук,

Кривов'яз Оксана Василівна, кандидат юридичних наук.

Психологічні науки:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;

Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;

Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;

Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;

Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Одятайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;

Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;

Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;

Янчук Володимир Александрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор;

Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Адреса редакції: вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»

03113, м. Київ, вулиця Табірна, 30-32, тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

© Університет економіки та права «КРОК», 2018

© Автори статей, 2018

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

А.Й. Француз, М.М. Корінний

Теоретико-правові дослідження місця та ролі прабоглар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV-XI ст.) Частина III 5

А. Frantsuz, M. Liashchenko

Countering Corruption: The Experience of the United Arab (part 2) 18

Д.І. Ткач

Забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Угорщині (частина 1)..... 29

О.Б. Олійник

Концепція риторичної аргументації як теоретико-методологічна основа розвитку юридичної риторики 37

В.Б. Скоморовський, В.Б. Гдичинский

Правотворчество как практическое воплощение концепции правовых парадигм в теории государства и права 42

Т.А. Француз-Яковец

Бикамерализм как основа развития демократии в государстве..... 49

В.В. Корольова, Л.О. Макас

Правове забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини: міжнародні та національні аспекти 55

Л.І. Баликіна-Галанець

Теоретико-правовий аналіз громадянського суспільства в Україні та республіці Білорусь..... 62

В.В. Баліцький

Нові історичні реалії дипломатичної й розвідувальної діяльності 71

О.І. Дермановський

Уряд Угорщини та конституційне правосуддя на початку 1990-х років (друга частина)..... 77

Н.В. Степаненко

Інститут забезпечення прав дитини: історико-правовий аналіз..... 86

С.О. Телліс

Інститут президентства в Україні 1991-2014 р.: історично-правові аспекти, суб'єктивні чинники та їх наслідки (частина 2) 99

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

І.І. Світлак

Модерні підходи до підготовки кадрів в правничій сфері 107

М.В. Григорчук, А.О. Моргунова

Наукові підходи до розуміння сутності та природи спрощених проваджень 115

В.Ю. Цюмра

Огляд основних теорій сутності юридичної особи та їхній вплив на уявлення про її правосуб'єктність. 121

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Т.С. Гавриленко

Програма соціально-економічного розвитку міста — як основний елемент місцевої економічної політики Київської міської ради 128

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

V. Horielova

Eudemonism of private detective activity..... 134

В.К. Гіжевський, І.В. Скірський

Особливості вини у злочині, передбаченому ст. 291 Кримінального кодексу України..... 141

І.І. Світлак, І.В. Скірський

Державний примус в кримінальному праві..... 147

О.М. Лемешко, М.В. Стрілець

Окремі проблеми реалізації відповідальності за скоєння міжнародних злочинів..... 155

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

В.В. Балахтар

Особливості самоставлення особистості фахівців з соціальної роботи 160

О.В. Козак

Особливості розвитку лідерських якостей учнів
професійно-технічного закладу освіти 168

А.Є. Смірнов

Психологічний аналіз проблеми адаптації
працівників на робочому місці 175

В.М. Тесленко

Операціоналізація феномену професійного
вигорання педагогів 182

О.В. Харченко

Психологічні особливості самореалізації
особистості в зрілому віці 189

О.Ю. Шломін

Особливості відповідальності працівників
підрозділів превентивної діяльності
національної поліції 196

О.В. Ярещенко

Причини професійної деформації співробітників
поліції: соціально-психологічний аспект 204

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

УДК 340

А.Й. Француз

*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»*

М.М. Корінний

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії права і держави
та конституційного права,
Навчально-науковий інститут права
Національного університету
державної фіскальної служби України*

Теоретико-правові дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.)

Частина III

Про місце та роль болгарської княжни Ольги в історії становлення та розвитку південно-східнослов'янської Київської Русі (продовження*)

Стаття присвячена комплексному дослідженню місця та ролі в етногенезі української народності, становленні її державності, права, мови та культури (поряд з іншими етносами) праболгар. Зроблено також спробу осмислення особливої місії останніх у становленні слов'янської цивілізації.

Ключові слова: праболгари, праслов'яни, праукраїнці, хозари, авари, «Велика Болгарія», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куєв (брат Кубрата?), «києвичі», Осколд (Аскольд), Дір, Борис I, Симеон I Великий, Петро I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогія, Helga), Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Борис, Гліб, Дунайська Болгарія, Волзька Булгарія, Внутрішні болгари, Чорні болгари, Подоння, Приазов'я.

* Початок публікації див.: у випуску двадцять три міжнародного фахового видання «Правничий вісник Університету «КРОК». – К., 2016. – С. 21-43 та випуску тридцять (С. 5-18) цього ж видання за 2018 рік.

А.И. Француз

*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
Университет «КРОК»*

Н.Н. Коренной

*кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры теории, истории права
и государства и конституционного права,
Учебно-научный институт права Национального университета
государственной фискальной службы Украины*

Теоретико-правовое исследование места и роли праболгар в этногенезе средневековой украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (IV–XI вв.)

Часть III

Статья посвящена комплексному исследованию места и роли в этногенезе украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (наряду с другими этносами) праболгар. Делается также попытка осмысления особой миссии последних в становлении славянской цивилизации.

Ключевые слова: праболгары, праславяне, праукраинцы, хозары, авары, «Великая Болгария», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куев (брат Кубрата?), «киевичи», Осколд (Аскольд), Дир, Борис I, Симеон I Великий, Петр I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогия, Helga), Святослав, Владимир Великий, Ярослав Мудрый, Борис, Глеб, Дунайская Болгария, Волжская Болгария, Внутренние болгары, Черные болгары, Подонье, Приазовье.

A. Frantsuz

*Hero of Ukraine, honored lawyer of Ukraine,
Doctor of law, professor,
Head of the Department of state and legal disciplines,
“KROK” University*

M. Korinnyi

*candidate of historical sciences, docent,
Associate professor of the Department of theory,
history of law and state and constitutional law,
Education and research institute of law
of National University of the State Fiscal Service*

Theoretical and legal research of the position and role of the proto-Bulgarians in the ethnogenesis of the medieval Ukrainian

nationality, establishing its statehood, law, language and culture (IV–XI centuries)

Part III

The article deals with a complex study of the place and role of Proto-Bulgarians (alongside of other ethnoses) in the ethnogenesis of the Ukrainian statehood, law and culture. An attempt is made to comprehend a specific mission of the Proto-Bulgarians in the establishment of the Slavs civilization.

Keywords: Proto-Bulgarians, Proto-Slavs, Proto-Ukrainians, Khazars, Avars, “Great Bulgaria”, Kubrat, Batbayan, Kotrag, Asparukh, Kuver (Kuber), Alcek, Kuiev (Kubrat’s brother?), “Kyievychi”, Oskold (Askold), Dir, Boris I of Bulgaria, Symeon I the Great, Peter I, Khelgu, Oleg, Olga (Allog, Helga), Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav the Wise, Borys, Hlib, Danubian Bulgaria, Volga Bulgaria, “Inner Bulgarians”, Black Bulgars, Podonnia, Pryazovia.

Визначну роль у становленні Давньоруської державності, її права, мови та культури (особливо – писемної, книжної, літописної) відіграла болгарська княжна – дружина Ігоря Старого – Ольга, уродженка першої болгарської столиці Плиски, християнка. Ми категорично не сприймаємо версію походження «мудрої та смислової» Ольги з російського Пскова (заснованої винятково на пізніх легендарних вимислах та міфах) з простої язичницької селянської родини і вважаємо, що літописець чи (провізантійський) редактор Лаврентіївського списку (1377 р.) навмисне опустив болгарське походження знаменитої «руської» правительки. Для цього у нього були вагомий і доволі прозорі підстави. Як відомо, у 1396 році під натиском турків-осман впало Віденське царство і Болгарія перестала існувати як самостійна держава на довгі п’ять століть. Поступово забувалися її слава, воля, славетні вожді, герої, визначні просвітелі, діячі культури як Першого, так і Другого царств. *Нагадаємо, що княгиню Ольгу лише у 1547 р. (за правління Івана IV Грозного) руська православна церква оголосила першою «руською святою рівноапостольною»*. Цілком природно російська церква була зацікавлена в тому, аби народ сприймав її першу жінку-святую істинно руською (росіянкою) за етнічним походженням, а не болгаркою, хозаркою чи іудейкою.

Чому саме в середині XVI ст. церкви Руської православної церкви піднімають на своє знамено ім’я Ольги? Цю

проблему можна розгадати лише в контексті тих змін, що відбуваються у ранньофеодальній Русі після остаточного приєднання Іваном III до Москви Великого Новгорода (1478 р.), повалення тривалого (близько 250 років), тяжкого та ненависного ординського іга (1480 р.); встановлення матримоніальних зв’язків з імператорською династією Палеологів*, що принесло на Русь (після тривалих лихоліть, принижень та безправ’я), крім двоголового орла, такі поняття, як національна гідність, національна гордість, об’єднання, консолідація нації тощо.

Насамперед звертає на себе увагу поява та поширення в середовищі московської світської та духовної еліти амбітної месіанської доктрини «Москва – Третій Рим», розробленої в Болгарії за царя Симеона наприкінці IX – на поч. X ст. та піднятої на щит на початку XVI ст. старцем псковського Єлізарового монастиря Філофеем (1465-1542) і взятої на озброєння великими московськими князями та царями XVI-XVII ст., які посилюють політичну ідеологію богообраності московського царства, яке, на їх переконання, в умовах падіння Константинополя, не тільки стає опорою вселенського православ’я, своєрідним укріпленням, захисником «істинного християнства», але й спрямовує життя

* Мається на увазі шлюб (12 листопада 1472 р.) овдовілого російського князя Івана III з Софією Хомівною Палеолог (1455-1503), батько якої був молодшим братом останнього візантійського імператора Костянтина XI, загиблого 1453 року під час оборони Константинополя від турків-османів.

богообраного народу, загалом людства до кінцевої мети побудови Царства Божого на землі.

Таким чином, теорія «Третього Риму», сформульована вперше за царя Симеона Великого, а в подальшому неодноразово відроджувана в південнослов'янській традиції за правління сербського царя Стефана Душана, болгарського царя Іоанна-Олександра, фактично отримала умови для своєї реалізації лише в Московській державі XVI ст. Як відомо, за Івана IV Грозного і митрополита Макарія у 1551 р. робиться перша спроба трансформації Московської Русі в ідеальну християнську державу, гідну наслідування для інших християнських (насамперед православних) країн: відбувається так званий Стоглавий собор, що ставить перед собою високе завдання – впорядкування церковного життя на Русі, виправлення різноманітних негараздів і погіршностей, що накопичилися в духовному житті країни від часів Київської Русі та особливо за роки монголо-татарської неволі. Собор насамперед піддав анафемі (церковному прокляттю) порушників церковної традиції; водночас руська православна церква настирливо шукає в своїй історії світлі особистості, гідні для прославлення та наслідування. Так з'являється ідея канонізації першої відомої християнки Київської Русі – княгині Ольги, укладання її «Житія» тощо. Очевидно, саме з цим періодом російської історії слід пов'язувати появу «псковських легенд» про походження Ольги, її щасливе заміжжя, успішне правління (регентство) в роки малолітства Святослава, а також різноманітних древлянських сюжетів «ольжиних помст» в «ПВЛ» тощо. У зв'язку з цим закономірно виникає сакраментальне питання: Чи не доклав зусиль до створення цього «ідеалізованого образу» руської княгині настирливий та винахідливий старець Філофей з Плескова?

Між тим, серйозні (не фантастичні) джерела не підтверджують походження Ольги ні з периферійних кривичанок-росіянок-псковитянок, ні з простолюдинів.

Її діяння на великокнязівському престолі свідчать про освіченість правительки, про певний досвід адміністративного управління, який вона могла здобути лише у певному аристократичному середовищі (оточенні). По-друге, возвеличуючи Ольгу як першу християнку, церква стверджує про прийняття нею нової релігії лише в зрілому віці, під час поїздки до Царгороду в 957 р. Насправді ж у більш давніх джерелах наявні непрямі (побічні) свідчення того, що Ольга була християнкою ще до поїздки в Царгород, що цілком природно, адже Болгарія прийняла хрещення ще 865 р.

Якщо згадати інші вагомні приклади, які підтверджують болгарське походження Ольги, то на безпосередній зв'язок її з Великою Болгарією вказує і такий вельми переконливий факт: у поїздки до Константинополя її супроводжував болгарський священник-монах Григорій, людина доволі освічена, що вільно володіла класичними мовами, в свій час наближена безпосередньо до болгарського царя Симеона Великого. Після смерті останнього (929 р.) він, як можна гадати, на запрошення Ольги, переїхав з Преслава Великого до Києва, де став радником і помічником княгині з питань внутрішньої та зовнішньої політики, християнського просвітництва і права, перекладачем та редактором князівської канцелярії, князівського літопису тощо.

Покажемо у цьому відношенні є той факт, що підготовку, редагування, переклад русько-візантійських міждержавних договорів у перший час (до офіційного (?) хрещення Русі 988 р. за усталеною традицією та поширення в країні освіти й писемної культури) часто-густо здійснювали болгарськими книжниками чи перекладачами, яких ми зустрічаємо на державній службі як у Візантії, так і у Київській Русі. Наприклад, як переконливо довів академік С.П. Обнорський, переклад на давньоруську (староболгарську, церковнослов'янську) мову автентичного договору з греками 911 р. був здійснений первісно болгариним на бол-

гарську мову, проте цей переклад недовзі був скоригований (виправлений, відредагований) руським правником [120] – прибічником візантійських впливів на Україну-Русь.

Як справедливо зазначав П.С. Сохань, контрольовані митрополитами та ігуменами-греками автори давньоруських хронік, повчань, літописів були вимушені показувати безпосередні державно-правові, церковні та культурно-просвітницькі впливи саме Царгорода (Візантії, Візантійської Таврики) на Русь, а не через молоду та амбітну Дунайську Болгарію, як здебільшого було в дійсності [121], особливо за часів правління царів Бориса, Симеона, Петра та Самуїла.

Активна прохристиянська, проболгарська «місійна» діяльність Ольги в Київській Русі, очевидно, розпочинається відразу ж після одруження з Ігорем 903 року та переїзду до Києва. Полягала вона, як можна здогадуватися, у спробі переконати данського Хельгу-Олега (тодішнього правителя країни) і свого чоловіка Ігоря проводити більш далекоглядну політику щодо нових світових релігій, легалізації їх діяльності в Україні-Русі. Повідомлення східних авторів про запровадження християнства на Русі в 300 році хіджри (912-913 рр.) [122], що збігається з часом підписання русько-візантійського договору 911-912 рр., дає підстави, хоча і з певною обережністю, вважати, що наприкінці свого десятирічного княжіння він відходить від язичництва і легалізує християнство, що сповідувалося значною частиною громадян у Русі з часів Аскольда. Чи була в цьому кроці (назустріч цивілізації) закоренілого язичника Олега хоча б невелика заслуга Ольги, важко сказати, хоча хочеться вірити, що була.

У світлі цього повідомлення стає зрозумілим, чому в 911 р. руському посольству виявив такий теплий прийом візантійський імператор Леон («... вшанував послів руських дарами, золотом, і паволоками, і фюфудьями, і звелів мужам своїм показати їм церковну красу... і муки господні, і вінець, і гвоздіє, і хламиду багря-

ну, і моці святих, повчаючи їх вірі своїй і показуючи їм істинну віру» [123].

Спадкоємець Олега на київському престолі Ігор в *наступне тридцятиріччя* (на наш погляд, не без участі та впливу Ольги, її болгарських співвітчизників і помічників, а також прикладів віротерпимості в сусідній Хазарії) не заважає процесам поступового поширення християнства в країні, про що свідчить русько-візантійська угода 944 р. У її тексті відзначені дві групи в оточенні князя Ігоря – язичницька і християнська [124]. Представники першої присягали перед ідолом дружинного бога Перуна, християни – в найбільшому торговельному районі Києва, на Подолі «в церкві святого Іллі» [125]. Сам факт існування соборної церкви св. Іллі вказує на розповсюдження християнства серед значної частини жителів столиці Київської Русі вже в першій половині X ст.

Аналіз тексту русько-візантійського договору 944 р. дає можливість уточнити відповідь на важливе питання: в якому соціальному середовищі християнство розповсюджувалося насамперед? Як і в інших країнах, найбільшу зацікавленість у поширенні нової релігії, християнського просвітництва, християнського права та моралі проявляли середні прошарки міського населення (купці, торговці, ремісники, найбільш передова частина з числа дружинників), які розуміли їх кращу, ніж у язичництва, відповідність новим умовам життя України-Руси в умовах соціально-економічних та ідеологічних трансформацій ранньофеодальних європейських країн.

Після смерті Ігоря в 945 р., як відомо, на чолі держави стає його дружина – княгиня Ольга, унікальна постать Київської Русі, наділена неабияким державницьким розумом, амбітними устремліннями просвітити та прославити свою країну. Враховуючи гіркий досвід своїх попередників на київському столі – Олега та Ігоря, що проводили часто-густо непродуману й незважену внутрішню і зовнішню політику, регентша при малолітньому Святославі, Ольга значно більше уваги при-

діляє питанням державного будівництва. По-перше, вона провела низку важливих реформ, спрямованих на зміцнення внутріполітичної єдності країни, проведення більш динамічного (прискореного) «окняжіння» підвладних земель: упорядкувала збір данини, систему інших повинностей, взяла під пильний контроль торговельні шляхи сполучення, їх безпеку, що забезпечило приплив до країни товарів, срібної монети; сприяла проникненню в «Руську землю» нової феодальної ідеології – християнства, яке підірвало основи первісних вірувань на місцях, об'єднувало осідаючу на землю феодальну знать на основі корпоративних інтересів навколо великого київського князя.

Можна припустити, що саме княгиня Ольга, яка встановила погости та весі по всій території Русі, поклала початок адміністративній реформі (яку судилося в силу різноманітних причин завершити лише її внуку Володимирі), згідно з якою був здійснений поділ державної території на волості з урахуванням економічних інтересів насамперед правлячої верхівки імперії Рюриковичів, що формувалася на території поліетнічної Східної Європи. У перші часи їх центрами стали у більшості випадків найбільші міста, в недалекому майбутньому центри племінних князів, в яких розташовувалася великокнязівська, а згодом церковна адміністрація (намісник, судові органи, військова дружина, єпископат та ін.). У результаті проведеної реформи племінна знать поступово включалася до феодальної системи сюзеренітету-васалітету, забезпечуючи більш чітко та ефективно економічні та військово-політичні потреби центру. За двадцять років свого правління Ольга не тільки налагодила нормальні мирні стосунки з сусідніми країнами (Візантійською імперією, Священною римською імперією німецької нації, Великою Болгарією, Хазарією), а й створила солідну матеріальну базу для розширення військовим шляхом території Київської Русі в роки княжіння войовничого Святослава, що забезпечило призупинення експансії на Захід та Північ ісламських кра-

їн – Волзької Болгарії, Печенізької землі, народів Північного Кавказу, іудаїстичного Хазарського каганату.

Особливу увагу болгарка Ольга приділяла посиленню позицій християнства в своїй державі та столиці, серед представників насамперед київської еліти. Можна стверджувати, що за роки її правління християнська община в Києві суттєво посилюється, зміцнюючи свої позиції і в князівсько-боярському середовищі. Про це свідчать факти офіційного (надзвичайно резонансного) хрещення самої Ольги – правительки на той час найбільшої європейської країни, – в Константинополі у вересні-жовтні 946 р., як переконливо це довів Г. Г. Літаврін [126], спорудження перших дерев'яних храмів, відносно терпиме ставлення до християн її сина-язичника Святослава: «хто хотіше хреститися, не браняху, но ругахуся...» [127]. Для чого це робила Ольга відкрито, публічно, на очах у візантійського істеблішменту, достеменно не відомо, але про це можна здогадуватися, знаючи про доволі холодне ставлення до нової релігії її сина, вихованого, на жаль, у консервативному язичницькому дружинному середовищі, а також старшої військової дружини, всіх інших противників традиційного провізантійського курсу розвитку країни.

Вихідець з болгарського княжого роду, Ольга незаперечно була хрещеною та вихованою у християнських традиціях свого часу, однак цій сильній християнським духом правительці не під силу було за короткий час регентства змінити ситуацію у великій язичницькій країні, з огляду на той шалений спротив місцевих впливових жерців, військової верхівки, інших (іудейських, мусульманських) конфесій, не зацікавлених у посиленні в столиці Південної Русі провізантійської партії, очолюваної впливовою та авторитетною, мудрою та далекоглядною Ольгою.

Якщо вірити Іакову Мніху, після повернення з Константинополя Ольга починає проводити лінію на поступове обмеження язичництва в країні: «требища бісівські сокруші», «приведе ж з собою ієреї мудрі

(очевидно з Охриди – М.К.) і церкву святої Софії* дерев'яну істрою» [128].

Мирна місійна діяльність Ольги однак, як і очікувалося, не знайшла широкого відгуку і розуміння в її найближчому оточенні. Як наслідок, потужна язичницька опозиція усуває її від влади.

Причини невдачі Ольги в здійсненні ідеологічної реформи криються, на наш погляд, в наступному:

по-перше, на її результат наклався незаперечно дефіцит часу для проведення копiткої роз'яснювальної роботи, осмислення руською елітою (руським суспільством загалом) необхідності цивілізаційного вибору між християнством, іудаїзмом та ісламом; між християнством візантійським і християнством охридським;

по-друге, шалений натиск на східні рубежі Русі ісламської Волзької Болгарії та ісламської Печенізької землі, іудаїстського Хазарського каганату не давали цього часу, вимагали швидких та адекватних дій з боку Русі, що й здійснює рішуче та наступально Святослав Завойовник уже 965 р.;

по-третє, вже на кінець правління Святослава стає зрозумілою необхідність ліквідації присутності в Києві чужоземної, анархічної, неадекватної (часто-густо продажної) варязької дружини, що на той час перетворюється в деструктивний елемент механізму держави; він суттєво впливав на позицію Великого київського князя та його найближчого оточення;

по-четверте, у зв'язку з вищезазначеним, на порядок денний стає непроста для того часу проблема створення власних

* Як можна гадати, київський храм був збудований княгинею Ольгою і названий на честь найдавнішої церкви Болгарії Святої Софії, зведеної у римському місті Сердика (попередник нинішньої столиці Болгарії) в часи правління візантійського імператора Юстиніана I Великого в середині VI ст. Є одним з найцінніших витворів ранньохристиянської архітектури в Південно-Східній Європі. У XIV ст. церква дала назву усьому місту (Айя-Софія означає грецькою «свята мудрість»). Софійський собор Святої Софії у свідомості кожного болгарина був і є однією з найбільших святинь нації та держави. – Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Собор_святої_Софії_\(Софія\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Собор_святої_Софії_(Софія)).

(«національних») формувань, що Святослав (нерозривно пов'язаний з язичницькою опозицією) в силу зрозумілих причин саме в той неспокійний час не міг здійснити одномоментно, «революційним шляхом». Реалізував цю ідею в більш сприятливий час тільки його син, християнин Володимир, талановитий будівничий нової слов'янської ранньофеодальної України-Русі;

по-п'яте, не до кінця зрозумілими та зваженими, а можливо, й не своєчасними для політичної еліти Русі, на наш погляд, були дії проболгарської та проєвропейської (оттонівської) партій в оточенні Ольги; її зовнішньополітичні симпатії до Преслава та Охриду як оплоту слов'янського світу, наштовхнулися на спротив провізантійських сил, що були достатньо повно представлені в «Руській землі» з часів Аскольда і які прагнули домогтися повної ліквідації Дунайської Болгарії як держави-суперниці другого Риму – ображеного та приниженого Симеоном з Константинополя.

У зв'язку з цим не можна не сказати про настирливу боротьбу царя Симеона Великого та болгарської світської і церковної еліти за самостійність болгарської слов'янської церкви, церковнослов'янське богослужіння, болгарський патріархат, свідком, а можливо, і безпосереднім учасником якої (до 903 р.) була молода та здібна княжна Ольга (що якоюсь мірою виправдовує її поспішність у реформуванні України-Русі в середині X ст.).

Як відомо, у 918 р. з ініціативи Симеона було скликано церковний собор, що проголосив автокефалію Болгарської церкви [129]. Новообраний патріарх здійснив освячення нового Симеонового титулу «Симеон, волею Христа Бога самодержець усіх болгар та ромейв» [130]. Восени 926 р. імператорський титул Симеона і патріаршество глави болгарської церкви визнав Папа Римський Іоанн X [131], після чого болгарський правитель розпочав широкомасштабну підготовку до осади Константинополя, щоб раз і назавжди замінити «Pax Bizantina» на «Pax Bulgarica».

Однак цього не сталося: осади не відбулося через раптову смерть Симеона I від сердечної недостатності чи отруєння 27 травня 927 р.

Син Симеона Петро I (927-969), який зайняв болгарський трон після втрати батька, у жовтні 927 року уклав довгоочікуваний мир з греками. Статті договору підтвердили болгарську юрисдикцію над більшою частиною завойованих Симеоном візантійських земель, а Візантійська держава на додаток зобов'язалася платити щорічну данину Болгарії. Найбільш важливим було те, що цим міждержавним мирним договором Візантія офіційно визнала імператорську гідність болгарського правителя і патріарший статус глави болгарської церкви [132]. В договорі було зазначено також про династичний шлюб царя Петра і внучки візантійського імператора Романа Лакапіна Марії, яка була охрещена під ім'ям Ірини, що символізувало «мир». Цей шлюб розглядався сучасниками подій теж як значна перемога болгарської дипломатії для піднесення авторитету своєї країни та утвердження миру між двома великими християнськими європейськими державами.

На превеликий жаль, у подальшому непослідовний, безхарактерний, безпринципний та недалекоглядний Петро через настирливість та підступність греків поступово втратив («здав» – М.К.) завойовані батька, і Болгарія дедалі більше потрапляє в політичну залежність від Візантії. Золоте століття для Болгарії закінчується надзвичайно сумно.

Незважаючи на ці трагічні обставини, особливо вражаючими були успіхи царів Бориса, Симеона та Петра в сфері християнської просвіти, продукування книжкової культури, що заклали підвалини єдиної національної літератури південнослов'янської країни, забезпечили її вплив на весь слов'янський світ, перетворили болгарську мову IX ст. на літургічну або церковнослов'янську. Книжкові школи в Охриді (Македонія) та Плищі, засновані в часи царя Бориса, після 893 р. доповнюються школою в Преславі Великому та ін.

містах. Ці школи стали центрами виховання священників для всього слов'янського світу, в них здобували освіту, вивчали насамперед церковнослов'янську мову як богослужбну і болгарське, і польське, і руське, і українське, і сербське духовенство. Особливо слід відзначити роль містечка Охриди в Македонії, де з 866 р. розпочинає проповідницьку діяльність один з кращих учнів Мефодія Климент, а з 971 по 1018 рр. знаходилася столиця та резиденція Болгарського патріарха. Болгарський (Охридський) патріархат, заснований на духовній спадщині солунських братів, був повністю незалежним від Візантії, а тому охридський патріарх сміливо готував тут свої кадри – висвячував єпископів та пресвітерів для слов'янських земель, а слов'янське духовенство твердо дотримувалося науки і заповітів солунських братів, несучи нові духовні знання та нові переконання в народні маси.

Широко, по-державницьки мислячий цар-книголюб Симеон та його наступники, підхопивши просвітницьку естафету від Кирила та Мефодія, забезпечив широкі можливості для діяльності в своїй країні учнів першовчителів та поширення слов'янської мови на інші слов'янські (і не тільки слов'янські – балтські, угорфінські) терени. Найбільш відомими творами (оригінальної та перекладної літератури) часів Симеона та його сина Петра стали «Учительне євангеліє», «Проглас до Євангелія», «Історикії» Костянтина Преславського, «Сказання про Письмена» Чорноризця Храбра, «Шестоднев» Іоанна Екзарха, «Слова» Климента Охридського, «Похвала царю Симеону» анонімного автора, «Златоструй», так званий «Симеонів збірник» та багато інших, що за правління Ольги, Володимира і особливо Ярослава Мудрого та його синів (Ізяслава, Святослава та Всеволода) широко розповсюджуються в Україні-Русі.

Найвагомішою та найавторитетнішою книгою на території Великої Моравії, Болгарії та новохрещеної Русі наприкінці IX–X століть стає Біблія, перекладена Кирилом та Мефодієм, через яку відбуваєть-

ся знайомство слов'янських книжників з поняттям християнського Бога, всесвітньою історією людства, поняттям «гріха», формуються християнський світогляд, християнська мораль, правова поведінка християнина тощо. Притягальність книг Святого Письма, визнаних як в іудаїзмі, так і в християнстві, пояснюється насамперед її унікальним змістом, гармонійним поєднанням релігійних та літературних форм. Як зазначала в своїй змістовній монографії «Біблія і українська література» В. Сулима, тут широко представлено «міфи, легенди, епос, релігійно-ритуальні та юридичні кодекси, історичні хроніки, притчі, війсьські повісті, перекази, оповіді, житія, народні пісні, релігійні гімни, любовну лірику, віршовані молитви, філософські й морально-побутові афоризми, слова, казання, повчання, поеми, пророцтва, діалоги...» [133]. Тому середньовічні книжники (християнські місіонери, духовенство, вчителі) сприймали Святе Письмо насамперед як дороговказ по життю для себе та своєї пастви.

Говорячи про добу X ст., слід пам'ятати, що основна маса праць, якими послуговувалися давньоукраїнські автори, були староболгарські оригінальні твори та переклади на слов'янську з грецьких джерел (Георгія Амартола, Іоанна Малали та ін.). П. В. Білоус, оцінюючи цей період в історії української культури та літератури, справедливо стверджував, що «Русь ще встигла зачерпнути з вільних болгарських рук не тільки готові книжні взірці творчості, а й перейняла «готову» літературну (старослов'янську, церковну) мову і засвоїти жанрові схеми, які продуктивно розроблялися в Болгарії» [134]. Завдяки цьому, незважаючи на втрату останньою 1018 року свого суверенітету, Київська Русь, засвоївши багатий культурний досвід Болгарії, спираючись на багатий творчий доробок її кращих синів і доньок, що прибули до України для служіння загальнослов'янській справі, на християнізацію країни, широке розповсюдження писемності, більш тісні, ніж раніше, контакти з Візантійською імпе-

рією, іншими країнами, що прийняли християнство, а також виникнення власної оригінальної творчості у всіх різновидах та жанрах культури й мистецтва [135], різко підносить рівень своєї культури в XI–XII ст.

Таким чином, діяльність Ольги та її проболгарсько-прослов'янської партії підготувала по суті своєрідний ренесанс – яскраве піднесення й розквіт Київської Русі з кінця X до першої третини XII ст. за правління Володимира Великого, Ярослава Мудрого, його синів (Ізяслава, Святослава та Всеволода), Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича. Запліднена болгарським слов'янським відродженням IX–X ст., староболгарською (церковнослов'янською) книжною (учительною) мовою, Київська Русь XI–XII ст. через кращих своїх духовних проводирів, мислителів, письменників, літописців, митців перебирає на себе уособлення оплоту слов'янства, продовжує триумфальний розвиток християнської культури в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі та усній народній творчості, а її столиця – Київ – подібно Преславу Великому стає новим суперником Константинополя.

Справу Ольги успішно завершив її внук Володимир Святославич, який повною мірою усвідомив необхідність модернізації країни, налагодження торговельно-економічних та культурних зв'язків з найбільш передовими країнами тодішньої ойкумени, прийняття християнства у державному масштабі та входження в коло християнських держав Європи.

Висновки

Оцінюючи впливи тюркських народів, і зокрема праболгар, які вони здійснили на етногенез середньовічної української народності, становлення її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.), слід сказати, що вони величезні й за своїм характером, і за наповненням, і за різноманітністю. Найбільш значний внесок тюрків у історію та культуру слов'янських народів полягав у тому, що вони радикально змі-

нили етнополітичну карту Східної Європи на користь слов'янського етносу, суттєво потіснивши на її теренах позиції іранців, германців, балтів та угро-фінів:

По-перше, внаслідок тривалого слов'яно-тюркського симбіозу (VI–XVIII ст.) в степах України надзвичайно збагатилася мова двох етносів, насамперед українського. За вказаний час в українській народній мові, за підрахунками фахівців, з'являється близько чотирьох тисяч тюркізмів* (без урахування власних назв), понад половина з яких загальноновживані донині. Подібно до багат шарового пирога вони певними хронологічними пластами залягли в українському лексиконі, відображаючи впливи різноманітних тюркських етносів: болгар, авар, хазар, печенігів, торків, «чорних клобуків», половців, татар, турків.

Мовознавці довели, що до найдавнішого шару (VI–X ст.) тюркізмів належать насамперед булгаризми та запозичення з хазарської: *каган/коган* (князь), *багатир*, *сан* (високе звання), *боярин* (болярин), *тивун/тиун*, *ковер*, *колчан*, *Тьмуторокань*, *Борис*, *Боян/Баян* тощо.

У X – першій половині XIII ст. під впливом печенігів, торків, каракалпаків та половців-куманів в українську мову зайшли, засвідчені «Словом о полку Ігоревім» та південноруськими літописами тюркізми: *булат* і *харалуг* (криця), *женьчуг*.

Багато тюркізмів прийшло в українську розмовну мову з монголо-татарською навалою та золотоординським столітнім ігом XIII–XIV ст.: *козак*, *ватага*, *сарай*, *чардак*, *базар*, *харч*, *башилик*, *калита*, *бариш*, *бугай*, *карий* та ін., але найбільше за козацьких часів XV–XVIII ст. від Крим-

ського Ханства та Турецько-Османської імперії: *чабан*, *отара*, *табун*, *аркан*, *торба*, *кабан*, *лоша*, *буланий*, *чалый*, *байрак*, *комиш*, *татарське зілля*, *лиман*, *туман*, *беркут*, *сарана*, *бакай*, *гарба*, *курінь*, *баштан*, *гарбуз*, *кавун*, *тютюн*, *кіш*, *паланка*, *табір*, *осавул*, *бунчук*, *чайка* (козацький човен), *сагайдак*, *кунтуш*, *кобеняк*, *шаравари*, *штани*, *очкур*, *сап'ян*, *чоботи*, *постоли*, *тасьма*, *серпанок* (вуаль), *чумак*, *аришин*, *могорич*, *майдан*, *чавун*, *казан*, *килим*, *тапчан*, *локишина*, *кава*, *кав'ярня*, *кобза*, *люлька*, *гайдамака*, *харциз*, *канчук*, *кайдани*, *чума* та багато ін. У цей час багато тюркізмів з'являється на просторах степової України в топо- та гідронімії: *Кременчук*, *Ігул*, *Ізюм*, *Самара*, *Кагарлик*, *Татаринівка*, *Сумень*, *Карасу* та багато ін. [136].

По-друге, якщо гунни тільки «фізично» знищили германські протидержавні утворення на українських теренах, то слов'янізовані вони головним чином праболгарами, які змусили і германців, і балтів, і угро-фінів, і кипчаків поступово перейти на старослов'янську народну, церковнослов'янську – мови спілкування та відправлення літургії, тобто значною мірою слов'янізували Східну Європу.

По-третє, суттєвим слід визнати вплив тюрків (гуннів, праболгар, половців, татар) на формування характеру та ментальності праукраїнців – демократичних, відкритих, позбавлених якихось імперських амбіцій, на відміну від росіян, вражених цією колонізаторською бацилою зверхності по відношенню до інших, насамперед малих народів. Тут не можна не згадати слова позитивної компліментарності, висловлені на адресу гуннів, тюрків, праболгар визначним російським ученим-істориком Л. Гумільовим у його знаменитій праці «Тисячоліття навколо Каспію»: «Вони відносилися до сусідніх народів як до рівних, навіть якщо ті не були схожі на них. Ідеології периферійного варварства вони не створили. І завдячуючи цьому, за нерівності сил, вони вистояли у багатовіковій боротьбі, і перемогли, утвердивши, як непорушний

* **Тюркізм** – різновид запозичення; слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з тюрк. мов або через їхнє посередництво з деяких інших мов (арабської, перської) чи утворені за їхніми зразками. – Див.: *Гаркавець О.М.* Тюркізм; Українсько-тюркські мовні контакти // Українська мова: енциклопедія. – К., 2000. – С. 688 та ін. (*перли*), *курган* (*фортеця*), *шатро*, *япончиця* (*опанча*), *клобук* (*ковпак*), *товар*, *коцій* (*юнак-бранець*), *чаза* (*дівчина-полонянка*), *тлумач*, *лошак*, *борсук*, *яруга*, *євшан*, *бур'ян* та ін.

принцип, не винищення сусідів, а утримання своєї території – Вітчизни – і своєї культурно-історичної традиції – Батьківщини» [137].

По-четверте, не можна не відзначити особливу роль праболгар у творенні слов'янської державності з центром у м. Києві. Титанічна діяльність Кирила і Мефодія та плеяди безумовно талановитих і відданих справі, вихованих слов'янськими першовчителями учнів – Климента Охридського, Чорноризця Храбра, Костянтина Преславського, царів Бориса, Симеона Великого та Петра, очільників Охридської патріархії, а згодом великої княгині Ольги й її сподвижників і однодумців зробили справу християнізації Київської Русі безповоротною та успішною. Слов'янізація правлячої верхівки держави, насадження слов'янської мови, книжної культури і особливо слов'янського писаного права зробили свою справу – Україна-Русь пішла самостійним шляхом розвитку. На жаль, як і більшість ранньофеодальних країн того часу, вона не уникла відцентрових тенденцій, що призвели до феодального дроблення, феодальних чвар, занепаду одних та піднесення інших політичних центрів країни. В XIII–XIV ст. центром етно-

політичної консолідації українців-русинів стає Галицько-Волинська земля, до якої тяжіє Середнє Подніпров'я та Лівобережна Україна; центром об'єднання росіян – Володимиро-Суздальська, а згодом Московська земля; центром об'єднання білорусів – Полоцько-Мінське князівство; центром об'єднання північних слов'ян – Новгородська земля.

Етногенез українства в XIV–XVIII ст. набуває якісно нових тенденцій, взаємовпливів і реальних проблем та труднощів, пов'язаних зі столітнім золотоординським ігом, литовсько-польською, турецько-татарською та російською експансією, героїчною національно-визвольною боротьбою українського народу в XVI–XVIII ст. за свою незалежність і спробою творення єдиної соборної та незалежної Української козацької держави. Ця проблема однак є і хронологічно, і територіально доволі широкою, надзвичайно складною і багатоплановою, а тому потребує окремого ґрунтовного комплексного дослідження із залученням усіх наявних джерел – історичних, історико-юридичних, етнологічних, етнографічних, лінгвістичних, археологічних, демографічних, культурологічних тощо.

Література до III-ї частини

79. Коринний М. Поступове поширення християнства... – С.25-26.
80. ПСРЛ. – М., 1965. – Т.9. – С. 13.
81. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – С. 60-65.
82. Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1880. – Т. 1. – Ч. 1. – С.37-38; див. також: Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. – Полтава, 1913. – С. 60–67.
83. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1966. – С. 76-81.
84. Див.: Авенариус А. Христианство на Руси в IX в. // Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9-11 Jahrhundert. – Praha, 1978. – S. 310; Сахаров А. Н. Вказ. праця. – С. 48-66 та ін.
85. Авенариус А. Христианство... – С.311-312.
86. Patrologia Latina. – Paris, 1848. – P. 932.
87. Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 165-173.
88. Церковь в истории России. – М., 1967. – С. 39.
89. ПСРЛ. – Т. 9. – С.9. Див. також: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и древнерусские княжества. – С. 305-307 та ін.
90. Исаевич Я. Д. Висляне и лендзяне в IX-X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 157-158; Головкин А. Б. К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107.
91. Lowmianski H. Początki Polski. – Warszawa, 1972. – S. 346-347.
92. Моця А. П. Трупосожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смені погребального обряду // Славяне и Русь. – Киев, 1979. – С. 117-118.

93. Поулик И. Древняя Моравия в свете новейших археологических находок // Великая Моравия. Тысячелетняя традиция государства и культуры. – Прага, 1963. – С. 60 и др.
94. Козьма Пращский. Чешская хроника / Пер. и коммент. Г. Э. Санчука. – М., 1962. – С. 151.
95. Седов В. В. Восточные славяне... – С. 95.
96. ПВЛ. – Ч. I. – С. 21-22; Ловмянский Г. Происхождение славянских государств // ВИ. – 1977. – № 12. – С. 191.
97. Шапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы, XI-XV вв. – М., 1976. – С.42 и др.
98. Рыбаков Б. А. Древняя Русь... – С. 168.
99. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества... – С. 305-311.
100. Левченко М. В. Очерки ... – С. 82.
101. Забелин И. Е. История русской жизни с древнейших времен. – М., 1876. – Т. 2. – С. 106-138; Рыбаков Б. А. Древняя Русь... – С. 160-173;
102. Толочко А. П. Очерки начальной Руси. – Киев-СПб., 2015. – С.2-3.
103. Тихомиров М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 136.
104. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. – С. 313-358.
105. ПВЛ. – Ч. I. – С.20 (під 883 р.).
106. Там же. – С. 20 (під 884 р.).
107. Там же. – С.20-21 (під 885 р.).
108. Тихомиров М. Н. Вказ. праця. – С. 142-143 та ін.
109. Венелин Ю. И. Критические исследования об истории болгар. – М., 1849. – С. 205-217.
110. Архимандрит Леонид // Русская старина. – М., 1888. – С. 223.
111. Успенский Ф. Две исторические надписи // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1898. – Т. III. – С. 180-194.
112. Там же.
113. Тихомиров М. И. Вказ. праця. – С. 139.
114. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К., 2005. – С. 63, 84, 170; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. – К., 1997. – Т. 1. – С.194, покажчик – С. 1033.
115. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
116. Роспонд С. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имен) // ВЯ. – М., 1965. – № 3. – С. 3-22.
117. Там же. – С. 10, 19 та ін.
118. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: словник-довідник. – К., 2005. – С. 84 та ін.; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
119. Воронин Н. Н. «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. – М., Л., 1957. – Т. 13. – С.50-52.
120. Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. – М.-Л., 1936. – Т. VI-VIII. – С. 102.
121. Сохань П. С. Очерки... – С. 18.
122. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1962. – Т.2. – С. 106-138.
123. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 29.
124. Там же. – С. 36-39.
125. Там же. – С. 39.
126. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // ИСССР. – 1981. – № 5. – С. 175.
127. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 45.
128. Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха. – С.69; Татищев В. Н. История российская. – Т. 1. – С. 106. Доречно відзначити, що в Апостоли 1307 р., який належить Московській синодальній бібліотеці, зафіксована дата освячення дерев'яної церкви св. Софії – 11 травня 6460 (952) р. – Див.: Лебединцев П. Г. О св. Софии Киевской // Тр. Третьего археол. съезда в России, бывшего в Киеве в авг. 1874 г. – Киев, 1978. – Т. 1. – С. 54.
129. John V. A. Fine. The Early Medieval Balkans: A Critical Survej from the Sixth to the Late Twelfth Century. – Р. 156.
130. История на България. – Т. 2. – С. 467.

131. *Златарски В.* История на българската държава през средните векове. – С., 1971. – Т.1. – Ч. 2. – С. 256;
132. История на България. – Т. 2. – С. 370-374.
133. *Сулима В.* Біблія і українська література. – К., 1998. – С. 108.
134. *Білоус П.* Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах. – Т. 1: Зародження української літератури. – Житомир, 2001. – С.296.
135. Дет. див.: *Шайкин А.* Повесть временных лет: История и поэтика. – М., 2011. – С.280; *Марчук К. А.* Візантійсько-болгарські впливи на формування тексту «Повісті временних літ» // Вісник Черкаського університету ім. Б. Хмельницького. – 2012. – Серія «Філологічні науки». – № 26 (239). – С.10-15.
136. *Баскаков Н.* Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974; Енциклопедія українознавства: В 11-ти томах. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1955-1995; *Макарушка О.* Словник українських виразів, перейнятих з мов тюркських // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т. 5. – Кн.1. – С. 1-14; Українська мова: енциклопедія. – К., 2000. – С. 688 та ін.
137. *Гумилев Л.* Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 2002. – С. 436.

UDC 342.841(536.2)

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine
Doctor of Law, Professor,
Dean of the Faculty of Law
«KROK» University*

M. Liashchenko
*Graduate Student,
«KROK» University*

Countering Corruption: The Experience of the United Arab (part 2)

The article examines the experience of combating corruption in the United Arab Emirates on the background of socio-economic transformations that took place in that country during the years 1971-2017.

Keywords: corruption, fight against corruption in the United Arab Emirates, anti-corruption legislation, bribery, nepotism.

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*
М.М. Лященко
*здобувачка вищої освіти ступеня «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

Протидія корупції: досвід Об'єднаних Арабських Еміратів (частина 2)

У статті досліджено досвід боротьби з корупцією в Об'єднаних Арабських Еміратах на тлі соціально-економічних перетворень, що відбулися в цій країні протягом 1971-2017 років.

Ключові слова: корупція, боротьба з корупцією в ОАЕ, антикорупційне законодавство, хабарництво, непотизм.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

М.М. Лященко
*соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Противодействие коррупции: опыт Объединенных Арабских Эмиратов (часть 2)

В статье исследован опыт борьбы с коррупцией в Объединенных Арабских Эмиратах на фоне социально-экономических преобразований, которые произошли в этой стране в течение 1971-2017 годов.

Ключевые слова: коррупция, борьба с коррупцией в ОАЭ, антикоррупционное законодательство, взяточничество, непотизм.

Challenge problem

Although there is no such country or political system where corruption is completely absent, successful experience in combating this negative phenomenon, and creation of modern mechanisms to prevent and eradicate corruption are some of the main features of developed democracies or countries trying to get closer to them. The United Arab Emirates in particular demonstrate successful anti-corruption fight in the last decade, but still scientific community for various reasons is not interested to study this experience in Ukraine. In general, research of Ukrainian scholars is limited to studying of the anti-corruption experience of countries which are geographically or historically closer to Ukraine, although the output data of the anti-corruption struggle in the UAE had many similarities with the current situation in Ukraine (economic backwardness at the time of the state's establishment, eastern traditions of nepotism and debauchery, strong centralization of power, etc.), with an increase of anti-corruption processes in Ukraine, studying of the successful UAE experience in this area become more relevant than ever.

A review of recent studies and papers

To cover the topic, articles and reports of international organizations such as Transparency International [1], the GAN Business Anti-Corruption Portal [2], World Economic Forum [3], Freedom House [4], Bureau of Democracy, Human Rights and Labor [5] and others were studied, analyzed and sum-

marized; World Bank and UN commissions' data was used, as well as local and foreign press reports. In assessment of the provisions of local anti-corruption legislation, UAE federal laws and laws of individual emirates were reviewed.

Remaining challenges

The phenomenon of rapid economic growth of the UAE has been sufficiently studied by scientists, however anti-corruption component of the country's transformation process needs further research. The article attempts to fill this gap.

Draw the objectives of research

The second part of the article provides an overview of the most common corruption offenses in the UAE, a general analysis of the country's anti-corruption legislation, and demonstrates specific examples of its application. We believe that due to such comprehensive coverage, it is possible to explore legal mechanisms of anti-corruption fight in order to understand a cause-effect relationship of their successful application.

Discussion

The first part of this article examined the historical origins of corruption in the United Arab Emirates through the prism of the formation of the country after independence, the basic directions of the state anti-corruption policy and the steps undertaken for their implementation.

It is expedient to consider UAE anti-corruption legislation, the types of most widespread corruption offenses and penalties provided for offenders.

Anti-corruption legislation in the UAE

As previously mentioned, UAE legislation does not have specific anti-corruption provisions in a separate code, but government policies and actions clearly demonstrate two parallel ways to solve the issue:

- On one hand, government institutions create the most up-to-date, most favorable conditions for life and work of citizens and for foreign investors and business in the country (for example, in January 2018, due to implementation of a new project called «Cube», which is aimed to improve the service, investors can take ownership for purchased real estate within 1 working day [6]. Hence, the country gives reason to root such idea in society that to act and live in accordance with the law is much simpler and safer and spreads non-acceptance of any form of corruption in society;

- On the other hand, any manifestations of corruption in the household sector are severely punished; there are anti-corruption restrictions in activities of local and foreign campaigns; corrupt actions of officials are being severely punished, there is a strengthened control over their activities through introduction of modern technologies (electronic technologies, etc.). Despite the fact that individual corruption cases of own officials and top officials in the UAE are not particularly publicized, the acts of giving authority to investigate and verify such cases to some institutions, in particular to the State Audit Institution (SAI) and The Abu Dhabi Accountability Authority, state body for investigating corruption in government, proves not only the existence of such criminal manifestations, but also country's desire to prevent and eliminate them.

Provisions on bribery and corruption in a broader sense can be found in the Federal Penal Code (Federal Law 3 of 1987) [7], the Dubai Law 1 of 1970, the content of which, however, was largely replaced by the Penal Code) [8], as well as the Federal Decree-Law No 11 of 2008 [9].

UAE Federal Penal Code. UAE legislators have identified corruption in the public sector as «public servant's crimes» when set-

ting up a legislative code for the federation.

Moreover, the definition of «public official» provided by the Penal Code is rather broad and covers not only officials, but also all employees (heads, heads, board members, etc.) who work in companies that partly or solely owned by government or local authorities. Thus, this category includes government employees and employees of enterprises and organizations that are partly or wholly owned by the federal or local authorities. That is, any civil servant involved in causing damage to a third party public property or property is punishable by a fine and/or imprisonment.

After the changes, provisions of the Federal Penal Code now apply to foreign and domestic legal entities, to local entities from the private sector, as well as to any person or company who commits corruption offenses in the UAE, regardless of whether such persons are residents of the country. This innovation brings great complications to foreign companies operating in the UAE, since previously there was a notable orientation of foreign businessmen to comply with more liberal norms of the American Federal Law on Corruption (FCPA) or the UK Bribery Act and ignorance of the anti-corruption laws of local legislation [10].

The provisions of Penal Code apply also outside the territory of the UAE to any person who commits any crime related to bribery under the Code if the offender or victim is UAE citizen or if the crime has been committed by an employee of the public or private sector of the UAE, or if this is due to an encroachment on the state property of UAE.

Recently punitive laws against bribery have been extended to the private sector. Criminal offense is now an extortion or taking of a bribe by persons involved in a private sector, as well as giving a bribe to a person who works in a private sector.

UAE legislators have taken a practical approach: each corruption act is seen as a separate crime with its own definition. The following subcategories of acts are defined as «corrupt» in various sections of the Code when committed by public servants or persons appointed to work in public institutions:

1. Abduction and / or misuse of state money. (Article 224)
2. Misappropriation or facilitation in misappropriation of public funds. (Article 225)
3. Demand or receipt of money unfairly. (Article 226)
4. Strike and stop work action. (Articles 231-233)
5. Giving or receiving a bribe. (Articles 234, 235 and 236)
6. Intentional harm to the interests of the state for own profit. (Article 227)
7. Earnings from work related to public interest for personal gain. (Article 228).
8. Disclosure by a trustee of classified information defensive in nature (Article 228).
9. Violation of confidentiality of correspondence or other official information. (Article 159)
10. Illegal use of violence against a person. (Article 245)
11. Interference with or violation of the execution of laws, regulations or orders with use of position power (Article 246)
12. Intentional refusal or nonfulfillment of a court decision (Article 270)

Federal Decree-Law No 11 of 2008. [9]. This Law is wide in the area of its application, it not only does not prohibit an employee accepting, offering or requesting a bribe, but also forbidding him to accept any gifts from third parties, unless they are symbolic or promotional gifts that bear the name a logo of a third party.

Overview of some types of corruption crimes in the UAE

Thefts of budget funds. Illegal distribution of public funds is one of the main issues related to corruption in the UAE; it is the most widespread economic crime. In 2012, the UAE Anti-Corruption Authority identified ten cases where the illegal appropriation of more than 1 billion dirhams of public funds was discovered.

In the UAE government procurement sector, international experts point out a moderate risk of corruption due to lack of transparency in the sector. Government tenders in UAE are not conducted in accordance with generally accepted international standards, and rebidding procedure is a norm.

In addition, also contributes to corruption such local feature as a requirement for foreign companies to rely on local sponsorship and to include local elite among the owners. Such extensive involvement in the economy of a small number of powerful families leads to unequal conditions for business. Thus, the conflict of interest is the main problem in this matter, therefore foreign investors who consider the possibility of participating in public tenders, are advised to use a special tool for checking public procurement [11], which will help mitigate the corruption risks associated with procurement in the United Arab Emirates, as fraud often occurs at the stage of selection of tender offers or suppliers.

According to the State Audit Institution, 18 cases of administrative corruption were found in 2016, estimated in millions of dirhams, while in 2015, 17 cases were detected. Violations included theft, misappropriation of budget funds, facilitation of distribution of state funds, intentional damage to state activities and the use of obligations of the country in their own interests.

Corruption component of the institution of «connections» – Wasta. The UAE suffers from nepotism and favoritism, especially in the context of the Wasta institution (roughly translated as «connection» or «influence»). This tradition is that people deal with affairs through personal ties or influence which they use as a result of prestige, wealth, or national identity (national affiliation in this case is a great advantage) [12].

The structure of the UAE community is based on tribal and wide-ranging family ties, «cemented» with religious traditions of Sharia, where support and assistance from family members is a prerequisite for maintaining good relations with everyone. These traditions and principles are deeply rooted in the norms and values of society. The closer the relations of the individual (or family) with the Sheikh, the greater the significance of Wasta, and, consequently, the higher position of the individual in society.

The public sector in the UAE is the largest employer, leaving only a small amount of space for the private sector, which results in

appointment of educated «tribal leaders» and their sons to key public positions to gain their loyalty. Tribal chiefs, in turn, use their influence to help relatives and friends to find jobs in the public sector or in military organizations where jobs are more affordable than in a private sector, and retirement pensions are guaranteed by the state and significantly higher than in the private sector. As a result, many services are performed efficiently and quickly, but in many cases they are offered only to certain enterprises or at inflated tariffs.

At the same time, it is important to note that although in most cases, the highest officials of the UAE are elected for their positions come from prestigious families, their authorities and decisions they make are seriously evaluated by the controlling bodies.

For the sake of objectivity, one can not but take into account that it is not only in the UAE that such practice is prevalent – even in some developed countries, relationships and acquaintances are more important than business reputation or qualifications. In Ukraine, too, there is a similar tradition of «patronage», but unlike there, the UAE has a greater chance of its rapid eradication or decrease of spread of the Wasta institute through an extensive introduction of modern office work, availability of control over provision of services and their implementation in the public and private sectors (control, including undisclosed, is particularly effective, in terms of quality of work and inevitability of punishment for violations of rules).

Bribe. In the UAE Penal Code bribes are divided into «direct» and «indirect». Its provisions clearly stipulate that offenses that involve bribery are considered to be such if a person (official) demands, accepts or receives a promise (directly or indirectly) to receive a gift, benefit or undeserved monetary compensation, as a result of which that person (an official) undertakes to act in a certain way or refrain from acting in a certain way in relation to his/her functions / responsibilities.

Interestingly, the aforementioned UAE legislation does not provide a single definition of the term «bribe». The country's Penal Code does not use the term «bribe» and uses

the phrase «any gift or advantage, or promise of the same.» On the other hand, the Federal law of Human Resources gives the following definition of a «bribe», – it is any amount of money or a particular service or material or moral value offered to the public official who:

- speeds up any work required from an employee, which is his responsibility and does not provide for the payment of additional incentives;
- causes refusal of the employee to perform assigned work;
- forces an employee to be an intermediary and to contact another employee in order to complete an application or to conduct any procedure (for example, company registration in the UAE) in violation of applicable law.

An important aspect to consider here is the presence of the wording «accelerates any work required from the employee, and which is his duty and does not provide for additional incentives.» It clearly shows the intention of authorities to improve the practice of combating «facilitation payments». This is particularly important for multinational companies governed by the FCPA law, since the FCPAs provide for certain exceptions where facilitation rewards are considered legitimate, while the UAE Penal Code does not provide for any such exceptions [27].

Facilitation payments. Any payments for simplifying or speed up of the registration procedures or in business activities process of companies or individuals in the UAE are considered bribes and thus illegal. This kind of bribe is called Facilitation payment (i.e, the fee for simplification of formalities / payment for «promotion» and «promptness») and is considered a form of bribery in accordance with Federal Law 3/1987 [7]. A mediator or mediator between the recipient and a person offering the bribe is also considered guilty of committing a crime.

Subsidiary liability. A company can be held responsible for its «inaction» regardless of whether it was aware of corruption incident or not. A typical scenario is when an employee pays or proposes to pay a bribe to an official without knowledge of company

management. If discovered, the company will not be able to escape liability in view of the principle of «subsidiary liability» enshrined in Federal Law No. (2) of 2015 on Commercial Companies in the United Arab Emirates (UAE) [13] and the UAE Federal Law No.5 of 1985 – Civil Transactions Law [14].

In accordance with the Federal Law No. 2 of 2015 on Commercial Companies, organization should be held responsible for actions of its senior staff if such employees violate any law in the course of their duties. The company must also be liable for any third party damages caused by the actions of its employees. That is, the company should be held accountable in accordance with the Civil Transactions Law for the actions of its employees. Similarly, the senior management should be liable to the company, its shareholders and third parties for any damages caused by fraud, abuse of power, violation of laws or faults in management.

Gifts and hospitality. In order to distinct bribery from manifestations of hospitality and humankind, typical for the Middle-Eastern mentality, the rules of obtaining / donating gifts and organizing appropriate measures are rather well-regulated in the UAE. Since the practice of organizing promotions or corporate events by companies is a fairly widespread phenomenon in the world, representatives of private organizations indulgently treat this business development tool, often relying on rewards or gratitude. Thus, Federal Decree-Law No 11 of 2008 [9] allows the costs for such measures if the purpose of their conduct is justified, to be legal, otherwise, such measures are treated to be unlawful. Thus, the law regulates promoting or charitable activities of companies in relations with the public sector.

In particular, the legislator provides that the relevant ministries are obliged to appoint organizational units or persons authorized to accept such gifts on their behalf in accordance with the regulations and standards adopted by the relevant ministry. A public official is prohibited from making or distributing gifts other than on behalf of a ministry or organizational unit approved by the ministry.

Interestingly, none of the aforementioned norms indicate how to evaluate business services provided to a public official or a third party by a company. Therefore, it is desirable that a company operating in the UAE shows due caution in such relationships. Certain key factors, including the cost of proposed measures, purpose and frequency of proposals and the target beneficiaries must be carefully analyzed before any decision on this issue is taken. In all senses, it is better to avoid manifestation of business loans which only single employee gets benefit from (for example, personalized non-branded gifts or entertainment tickets) or company in the UAE.

This type of business relationship is also regulated by provisions and circulars of other governing bodies. They usually include many restrictions aimed at combating corruption. For example, there is a restriction on invitation of a public officer for lunch, sponsored event, or participation in sponsorship, organization of educational activities, etc.

Various ministries and government units developed their own standards of conduct to ensure integrity of employees working in their organizations. For example, the Ministry of Health has published several regulations that include rules for pharmacists, doctors, other health workers and administrative staff. These norms contain strict restrictions in respect of corruption offenses, which include:

- Prohibition on promotion or supply of certain medicines or devices;
- Prohibition of obtaining financial benefits, gifts and a ban on hospitality;
- Prohibition on offering unethical concessions to suppliers;
- Restriction on presence of direct or indirect commercial interests in organizations which provide pharmaceutical or medical services.

Issues of anti-corruption fight

Despite the fact that the UAE has made significant progress in combating corruption and improving its regulation of anticorruption and enforcement activities, they are still faced with the following problems:

1. As noted above, most foreign companies outside the UAE free trade zones should

rely on Emirati affiliate who should own 51% of the property and profits; this involves a small number of influential families in economic processes and thus creates economic inequality in business venues.

2. Despite the fact that the UAE is increasingly opening its economy for foreign investment and according to UNCTAD [15], it takes 13th place in the world in ranking of economies attractive for investment in 2017, local investors increasingly prefer investments outside the country.

Here are just a few examples from the latest UAE business news:

- Gulf Islamic Investments (GII) announced the purchase of one Amazon logistics center with a total area of about 1 million square feet for \$ 144 million [16];

- A subsidiary of the Dubai Al Gurg Group bought a skyscraper in one of the most lively areas of London for \$ 357.1 million. [17];

- A virtual reality technology company completed a \$ 30 million round of funding. Dreamscape Immersive, which develops virtual reality programs for shopping malls, reported that AMC Entertainment Holdings, Nickelodeon, as well as Maghid Al Foteyem, a billionaire from Dubai. The initial investor of the startup is American film director Steven Spielberg. [18].

3. Lack of legislation on disclosure of financial statements of public servants complicates the effective implementation of anticorruption policy in the country. As noted earlier, information on business and political corruption in the UAE is rare, which makes it impossible to accurately assess the extent of it. The UAE government is trying to prevent the coverage of certain lawsuits, prohibits foreign media and spectators from being present in court proceedings, allowing only employees of carefully selected local media to attend.

- For example, in 2008, Accountability Authority returned to the Ministry of Finance approximately 300 million dirhams (about \$ 82 million) that had been stolen by employees. In the end of 2017, there was still no information on what happened to the employees.

4. In the UAE there are no public organizations that conduct alternative investigations of anti-corruption activities and corruption in the UAE, and there are no reports in the local press about this issue.

5. Considering that as a preventive measure and in order to more effectively detect corruption offenses in the UAE, reports of citizens about corruption cases and illegal activity (Whistleblowing) are widely used and encouraged, Dubai Law No. 4 of 2016 [19] adopted by the DESC covers a list of measures concerning protection of whistleblowers of both private and public sectors, who inform public authority about the corruption events that are known to them. However, whistleblowers are currently not sufficiently protected on a federal level, and under certain circumstances a report of misuse may be used by criminals for their own protection and can potentially lead to a whistleblower being prosecuted for both criminal and civil liability for breach of privacy or defamation.

6. The UAE has not adopted a law in the implementation of the UN Convention against Corruption yet, to date there is no government agency that intended to enforce foreign bribery laws and regulations.

7. The practice of providing and receiving gifts or other forms of hospitality – an old tradition in the UAE – is not yet completely prohibited. Until the company can demonstrate specific cases, costs for which are reasonable and aimed at developing business relations, even in the absence of signed contracts entertainment and other activities will remain permitted.

To summarize, it is worth to mention words of Dr. Abdel Khaleq Abdullah, professor of political science, who conveyed country's main strategic goal of the fight against corruption: «If you look at these figures, it gives you a rather positive view of the UAE's fight with corruption,» said Professor Abdullah. «A country which is trying to be number one in anything it does, it may also be its goal – to become the first in fight against corruption. If we are not the number one, then we are still lagging behind.» «The UAE should

strive for greater transparency and accountability in order to take further steps ... Every time there is such case, the government and officials should talk about them publicly ... This is the first step in fight against corruption, and obviously we are not doing enough for it. There are many cases of corruption which are apparently hidden and are not attracting public attention « [20].

Penalties for corruption offenses in the UAE

The UAE Constitution provides for an independent judiciary and judicial authorities, which usually exercise such power. The court system operates the principle of presumption of innocence and by law the defendant has a right to immediately familiarize himself with the allegations. Corruption does not pose a significant risk to the UAE judicial system. As international observers who are studying and analyzing the anti-corruption processes in the world point out, a lot of business executives in the country criticize the unusual nature of such phenomena as unlawful payments or bribes for obtaining favorable court decisions. Judiciary is usually effective in settling disputes and appealing government decisions [21].

At the same time, for foreigners, judicial dilution in the UAE may become a complex and challenging process because of the language of proceedings (it should be only in Arabic, and interpreter services provided by the state can be not qualified enough); because of the possible interests of local influential families or parties; due to the investigative jurisdiction (Sharia courts of Islamic law consider family and criminal matters, secular courts operate in accordance with civil law). In difficult cases, some companies are even forced to leave the UAE market, or appeal to independent international tribunals to resolve disputes.

Before specifying the types of punishment for corruption crimes, it should be said that the UAE takes strict measures to fight corruption. For example, the Dubai Government has adopted Law No. 37 of 2009 [22], which provides for long-term imprisonment for obtaining «illegal» or «state» money.

The law gave a broad definition of the concept of «illegal» and «state» money and treats them as «any money received by a person directly or indirectly as a result of an act that is a punishable offense by law» and «funds owned by authorities or state authorities or corporation, a company, that is either affiliated with authorities or state authorities» respectively.

According to the law, if a court order indicates that a person has received «illegal money» or «state money», then she must return the money or may be imprisoned for a period of 5 to 20 years. The period of imprisonment is proportional to the amount of money received. One of the few exceptions provided under the law, which avoids punishment is to pay the money.

There are various penalties for committing crimes that fall under provisions on bribery. The main types of punishment related to corruption are contained in Articles 234-239 of the UAE Penal Code:

- Temporary imprisonment applies to any public official, foreign public servant or official of an international organization who requests or accepts a bribe.
- Anyone who offers a bribe to a public official, private sector manager, foreign public servant or employee of an international organization, and any person who acts as an intermediary between a bribe taker and a bribe taker, is punishable by up to five years' imprisonment (Article 237)
- Penalty, which is equivalent to the amount of a bribe (but not more than 5,000 Dirhams / 1,400 US dollars) for any of the above-mentioned crimes (Article 238). Any gifts that are accepted or offered as a bribe are subject to confiscation.
- A bribe-giver or mediator may be exempted from the above penalties if he informs relevant judicial or administrative authorities of the crime, but provided that he does so before the crime is discovered (Article 239). However, it should be noted that the law does not directly define criminal liability on part of the bribe recipient.
- The charges for public servants' crimes cannot exceed 500,000 Dirham / \$ 137,000.

Conclusion

The materials presented in this article provide an opportunity to make a general overview of the legislative approaches to combating corruption in the UAE in order to understand the reasons for their effectiveness. Such analysis may be useful for specialists and legislators working on improving anti-corruption legislation in Ukraine and developing anti-corruption measures.

At a glance, comparison of these two countries is incorrect because of different political systems; different pace of economic development, fundamentally opposite cultural and religious patterns, etc. However, today, the Ukrainian authorities faced the same task as prior Sheikh Zayed rule in 1972: to create a modern country from isolated feudal lands and to eliminate as much as possible the roots of society's traditional corruption, which hinders the process of the state's formation, borrowing tested mechanisms of anti-corruption fight.

This can be demonstrated by WGI (Worldwide Governance Indicators) rankings compiled by a group of scientists managed by Daniel Kaufmann from the Institute for Natural Resources Management, based on research of Brookings Institute, World Bank [23].

Analyzing the level of corruption in different countries of the world, the researchers came to the conclusion that it is the ruling elites that influence the coverage of society and economy by corrupt manifestations. Thus, comparing economic, social, etc. global

performance indicators, they determined the percentage rating of influence of authorities on the level of corruption in countries covered by research, that is, the level of management of anti-corruption processes by its authorities. Percentage ratings were distributed in dynamics from 0 to 100 for the period from 2010 to 2016. (Table 1).

Since the goal is to compare Ukraine and the United Arab Emirates, there are indicators of these two countries. Unfortunately, both percentages and their dynamics are not in favor of Ukraine. In 2010 (that is, before adoption of the first «National Anti-Corruption Strategy for 2011-2015» in 2011), this indicator for Ukraine was 16.2%, but in 2016 it increased only to 19.7%, which is a clear indication of the declarative and formal nature of the fight against corruption declared by authorities, and considering also the Corruption Perceptions Index which was discussed earlier this is a time to seriously think about the quality of managerial decisions and the efficiency of work done by all anti-corruption bodies of the country.

Simultaneously, UAE for the same period of time improved its performance by 17.2% (from 62.6% to 79.8%), demonstrating state's almost complete control of corruption processes. Again, Corruption Perception Index ratings for the relevant period (2010 – 2017) for the UAE grew from 28th to 21st place in the world.

Therefore, not only the change in the society's attitude to corruption towards complete rejection of it, combined with severe disci-

Table 1

The level of control of corruption by the authorities

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ukraine	16,2	15,6	12,8	11,4	14,9	14,9	19,7
UAE	78,6	82,0	83,9	87,2	83,2	82,7	88,5

Source: Worldwide Governance Indicators [23]

Table 2

Ranking the quality of legislation and compliance rights in the countries of the world

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ukraine	25,1	23,9	26,3	23,9	23,1	22,1	23,6
UAE	62,6	65,3	67,1	69,0	75,0	73,1	79,8

Source: Worldwide Governance Indicators [23]

plinary procedures for corruption offenses and principle of inevitability of punishment, but also creation of a modern legislative framework can help in achieving this goal.

In terms of assessing the legislation quality of the countries of the world, its compliance with world standards, level of adherence to the rule of law, protection of property rights, level of legal culture in different countries, etc., it is interesting to compare percentage indicators of Ukraine and UAE in the WGI rating (Table 2).

Evidently, these indicators for our country are somewhat higher (23.6% vs. 19.7% in

2016), indicating a positive qualitative changes in legislation and improvement of the level of its implementation by various subjects of society. However, we need to strive for UAE indicators (79.8% in 2016). After all, this Middle East country, despite overwhelming difficulties encountered during reformation process and despite the Middle-Eastern mentality, condescending in relation to corruption at the domestic level, it was able not only to embrace a culture of zero tolerance to any manifestations of corruption in society, but also to build a system of counteraction to any of its manifestations on its territory.

References

1. Transparency International [Online resource]: <https://www.transparency.org/cpi2015#results-table>
2. Business Anti-Corruption Portal (GAN Platform): <https://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/united-arab-emirates>
3. World Economic Forum: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/>
4. Freedom House: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2015#.Wpf6uoOPIW>
5. Bureau of Democracy, Human Rights and Labor: <https://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/human-rightsreport/index.htm#wrapper>
6. Natalia Rimmer «A new service center for real estate investors has been launched in Dubai», «Russian Emirates» [Online resource], Publications 22 грудня 2017р.; режим доступу: <https://russian-emirates.com/news/uae-property-news/v-dubaye-teper-mozhno-priobresti-nedvizhimost-za-sutki/>
7. Judicial Department, Abu Dhabi; [Online resource]: <https://www.adjd.gov.ae/sites/Authoring/AR/ELibrary%20Books/E-Library/PDFs/Penal%20Code.pdf>
8. Adam Vause, Sharif Hamadeh, «Practical Law», [Online resource]: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/8-588-5345?__lrTS=20170922094219675&transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true&bhcp=1](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/8-588-5345?__lrTS=20170922094219675&transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true&bhcp=1)
9. The Federal Authority for Government Human Resources, UAE, [Online resource]: <https://www.fahr.gov.ae/Portal/en/legislations-and-guides/the-law/human-resources-law.aspx>
10. Export.gov Helping U.S. Companies Export <https://www.export.gov/article?id=United-Arab-Emirates-corruption>
11. Business Anti-Corruption Portal (GAN Platform) <https://www.business-anti-corruption.com/tools/due-diligence-tools/public-procurement-due-diligence-tool>
12. Taryam Al Subaihi, «Wasta' is a universal bane in promoting qualified candidates» «The National» [Online resource]: published on January 30, 2013: <https://www.thenational.ae/wasta-is-a-universal-bane-in-promoting-qualified-candidates-1.332790>
13. Federal Law No 2 /2015 http://ejjustice.gov.ae/downloads/latest_laws2015/federal_law_2_2015_commercial_companies_en.pdf
14. Federal Law No 5 /1985 <https://legaladviceme.com/legislation/126/uae-federal-law-5-of-1985-on-civil-transactions-law-of-united-arab-emirates>
15. United National Trade and Development, [Online resource]: <http://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=1782>
16. «UAE firm buys Amazon logistics centres for \$144m», «Arabian Business», [Online resource], published on 30 Dec 2017: <http://www.arabianbusiness.com/banking-finance/386559-uae-firm-buys-amazon-logistics-centres-for-144m>
17. «Dubai firm buys 'iconic' London skyscraper for \$357m», «Arabian Business», [Online resource], published on 19 Dec 2017: <http://www.arabianbusiness.com/banking-finance/386042-dubai-firm-buys-iconic-london-skyscraper-for-357m>
18. «Dubai billionaire joins Spielberg in backing VR start-up», «Arabian Business», [Online resource]

source], published on 13 Dec 2017: <http://www.arabianbusiness.com/technology/385663-dubai-billionaire-joins-spielberg-in-backing-vr-start-up>

19. On-line library of DIFC: http://www.ach-legal.com/blog/legal_update_dubai_law_4_2016

20. Colin Simpson, «UAE anti-corruption efforts ‘good, but not good enough’, says professor», «The National» [Online resource], published on January 14, 2013: <https://www.thenational.ae/uae/government/uae-anti-corruption-efforts-good-but-not-good-enough-says-professor-1.479195>

21. Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, Country Reports on Human Rights Practices for 2017, United Arab Emirates, <https://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm#wrapper>

22. Anti-Corruption Regulation in 46 jurisdictions worldwide. 2010, UAE pp 210-216, Published by Law Business Research Ltd, London, 2010

23. The World Bank, [Online database]: <http://databank.worldbank.org>

24. Chibli Mallat, Introduction to Middle Eastern Law, Published in the United States by Oxford University Press Inc., New York 2007

25. Janice Goldstraw-White, Martin Gill «Tackling bribery and corruption in the Middle East: perspectives from the front line» Journal of Financial Crime, Vol. 23 Issue: 4, pp.843-854

26. Khalifa Rashid Al Shaali and Neil Kibble « Policing and Police Accountability in the UAE: The Case for Reform» pp. 272-303/ Source: Arab Law Quarterly [2000] // Kluwer Law International. Printed in the Netherlands.

27. «Measures against corruptibility, gifts and gratification ± “bribery” in the Middle East» p. 363-364/ Source: Arab Law Quarterly [2000] // Kluwer Law International. Printed in the Netherlands.

28. Robertson, Geoffrey. Crimes against humanity : the struggle for global justice / Geoffrey Robertson., London : Penguin, 2012., 959 p

29. The International Lawyer, Vol. 42, No. 2, International Legal Developments in Review: 2007 (SUMMER 2008), pp. 1047-1082// Published by: American Bar Association

30. Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law 16 (2010-2011): / Philip Punwar; Maria Musika, The United Arab Emirates (UAE), 16 Y.B. Islamic & Middle E. L. pp. 229-236

Д.І. Ткач
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
Університет «КРОК»

Забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Угорщині (частина 1)

У статті аналізується угорський досвід забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Показано, з якими складнощами стикається угорське суспільство в утвердженні на практиці принципу рівноправності, забезпечення скорочення розриву між проголошеними в Конституції правами і свободами особи, а також закріпленими в ній гарантіями цих прав і свобод та повсякденною практикою їх реалізації і захисту.

Ключові слова: Угорщина, Конституція, розбудова правової держави, забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Д.И. Ткач
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
Университет «КРОК»

Обеспечение прав и свобод человека и гражданина в Венгрии (часть 1)

В статье анализируется венгерский опыт обеспечения прав и свобод человека и гражданина. Показано, с какими сложностями сталкивается венгерское общество в утверждении на практике принципа равноправия, обеспечения сокращения разрыва между провозглашенными в Конституции правами и свободами человека, а также закрепленными в ней гарантиями этих прав и свобод и повседневной практикой их реализации и защиты.

Ключевые слова: Венгрия, Конституция, развитие правового государства, обеспечение прав и свобод человека и гражданина.

D. Tkach
Professor, doctor of political Sciences,
Vice-rector for international Affairs
«KROK» University

Ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen in Hungary (part 1)

The article analyzes the Hungarian experience of providing human and citizen rights and freedoms. The Hungarian society is confronted with the difficulties encountered in affirming the principle of equality in practice, ensuring the reduction of the gap between the rights and freedoms of the person

proclaimed in the Constitution, as well as the safeguards of these rights and freedoms enshrined in it, and the everyday practice of their implementation and protection.

Keywords: Hungary, Constitution, development of the rule of law, ensuring rights and freedoms of man and citizen.

Постановка проблеми

Проблема розбудови правової держави, забезпечення прав і свобод людини для сучасної Угорської держави і суспільства набуває нині особливого значення. Права людини як невід'ємна складова правової держави є складним, багатовимірним явищем. Яким чином обмежити всевладдя держави, утвердити на практиці принцип рівноправності, зменшити розрив між проголошеними в Конституції правами і свободами особи, а також закріпленими в ній гарантіями цих прав і свобод та повсякденною практикою їх реалізації і захисту? На ці та інші запитання шукають відповіді юристи, політологи, громадські діячі, урядовці, парламентарії.

Вищезазначена проблема надзвичайно актуальна і для України, яка за роки незалежності так і не спромоглася збудувати основи правової держави, реформувати судову систему, забезпечити права та свободи власним громадянам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Поряд із розглядом деяких публікацій угорських та українських фахівців, а саме Pokol Béla [1], Körösenzi András [2], Sajo András [3], Д. Ткача [4], Є. Кіш [5], у яких аналізується проблема розбудови правової держави, забезпечення прав і свобод людини у сучасній Угорській державі, предметом опрацювання стали положення Конституції Угорщини, що стосуються цієї тематики, а також відповідні нормативно-правові акти.

Не вирішена раніше частина загальних проблем

Конституційне реформування правосуддя в Україні з метою подальшої розбудови держави є надзвичайно важливим завданням для нашої країни. Тому у цьому контексті великого значення набуває вивчення досвіду тих держав, які пройшли

схожий з Україною шлях створення демократичного суспільства. Саме такою країною є Угорщина. З урахуванням того, що наші сусіди у цих процесах мають певні успіхи та невдачі, дослідження угорської практики у цій царині є безумовно корисним, що у свою чергу дає змогу вирішити частину загальних проблем, які не розглядалися раніше.

Формулювання цілей статті

Із врахуванням зазначеного вище мету роботи сформулюємо таким чином: дослідити головні напрямки забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Угорщині; на підставі аналізу визначити деякі особливості, притаманні саме цій країні у цьому складному процесі.

Основні матеріали дослідження

Угорщина, яка значно випереджає Україну за темпами політичних та економічних трансформацій, досягла непоганих результатів у розбудові вільного громадянського суспільства та створенні демократичної правової держави. Звичайно, у наших сусідів не все так безхмарно у цій сфері, й це угорські вчені, політики зазначають у своїх публікаціях, однак повчитися тут є чому, та й негативний досвід – це також досвід, і його корисно знати, щоб не повторювати чужих помилок.

На парламентських виборах в Угорщині в 2018 році перемогу здобула з великим відривом партія «Фідес» – Угорський громадянський союз. Ця партія скористалася отриманою у парламенті більшістю для зміцнення виконавчої влади та підпорядкування влади законодавчої в обхід демократичних процедур, консультацій, переговорів і побудови консенсусу, а також для знищення гарантій поділу й обмеження гілок влади.

«Фідес»-УГС разом з партнером по коаліції ХДТР (християнськими демократами) виграв більшість у дві третини голо-

сів. Це практично той же результат, що був досягнутий цією коаліцією у попередніх виборах. Лише нагадаємо, що це дозволило уряду Орбана змінити Конституцію у 2011 році, деякі положення якої викликали шалену критику з боку ЄС.

Таким чином, створилися умови для формування так званого неліберального уряду, який, зловживаючи наявною більшістю, займається маніпуляціями з нормами законодавства, тим самим підриваючи функціонування демократичних інститутів і створюючи загрозу для функціонування основ демократії.

Влада більшості не абсолютна: в демократичній державі вона стримується системою інститутів, зокрема, правовою державою (верховенством права) і поділом властей. В Угорщині правлячі партії, змінюючи закони в швидкісному режимі, переписуючи процедури, відкидаючи результати експертиз, не проводячи належні слухання і дискусію з суспільством, скористалися перевагою в парламенті для деконструкції низки опор демократичної держави, що створює ризик глибинних змін усього політичного ладу.

В Угорщині контрольована супербільшість дозволила правлячій партії прийняти нову конституцію в ослабленому вигляді, одночасно розширивши застосування конституційних законів і забезпечивши власний контроль над численними сферами суспільно-політичного життя. Зокрема, було накладено заборону на бродяжництво, введено довічне ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення, шлюб визначено тільки як союз чоловіка та жінки.

У своєму Висновку про нову Конституцію Венеціанська комісія зазначила, що «чим більше політичних рішень виносяться за межі досяжного для простої більшості, тим менше значення матимуть вибори, які відбуватимуться в майбутньому, і тим більше можливостей буде у більшості (в дві третини голосів) увічнити свої політичні переваги і цементувати правовий устрій держави. Коли конституційними законами передбачаються не тільки основоположні

принципи, але і дуже конкретні, детальні правила з певних питань, виникає загроза для самого принципу демократії» [1].

Переважання в новій конституції положень про використання конституційних законів, у тому числі в сферах, які, як правило, регламентуються звичайними актами законодавства (на конституційні закони в Конституції є більш ніж 50 посилань), а також подальше фактичне прийняття цих конституційних законів у великій кількості призвели до істотних вад у принципах правової держави. У Висновках про нову Конституцію Угорщини [2] Венеціанська комісія висловила стурбованість з низки питань, у тому числі вказавши на проблематичність з погляду і Конституції, і звичайних актів законодавства розширеного застосування конституційних законів, прийняття і зміна яких вимагає дві третини голосів у парламенті.

Зокрема, було зазначено, що до регламентування за допомогою конституційних законів був віднесений довгий список тем, які слід регулювати звичайними законами і простою більшістю, наприклад, законодавство про сім'ю, соціальну політику, оподаткування.

Посилання давалися на такі статті: L (3) – про захист сім'ї; VII (3) – про докладні правила функціонування церков; VIII (4) – про докладні правила функціонування і фінансового управління політичних партій; IX – про докладні правила щодо свободи ЗМІ та органу, який контролює послуги ЗМІ, продукцію преси та ринок телекомунікаційних послуг; XXIX (3) – про докладні правила щодо прав національностей, що проживають на території Угорщини, і правила обрання їх органів самоврядування на місцевому й національному рівнях; XXXI (3) – про докладні правила проходження військової служби; 38 (1) – про вимоги до заощадження, охорони і відповідального використання державного майна; 38 (2) – про масштаб виняткової власності держави і економічної діяльності особливої важливості, обмеження та умови відчуження державного майна; 40 – про основні правила загальної

системи оподаткування та пенсійної системи; 41 – про монетарну політику. Там же, п. 24.

Конституцією визнаються основні права, але при цьому їх деталізація передбачається в «Особливих актах законодавства». Венеціанська комісія висловила побоювання, що такі широкі й розлогі формулювання залишають великий простір для тлумачення, і дійшла висновку, що «в результаті подібних конструкцій може виникнути ризик підриву конституційних положень про свободи і відповідності Особливими актам» [15, с.59.]

Вона ж заявила, що відповідно до міжнародних інструментів у сфері прав людини, стороною яких є Угорщина, щодо їх змісту Конституцією повинні бути передбачені більш чіткі положення, а стосовно їх ефективного захисту та використання окремими особами – глибші гарантії. Таким чином, неліберальний угорський уряд підвів правову державу під власні потреби, звузив простір для підзвітності, створив загрозу для системи стримувань і противаг.

В Угорщині прийняття нової Конституції, подальших поправок до неї і значної кількості конституційних законів поступово усунуло важливі важелі стримування всесилля виконавчої влади, послабило незалежність Конституційного суду і систему незалежного контролю.

У Висновках про четверту поправку в Основний закон Угорщини Венеціанська комісія зазначила, що «конституція була змінена з низки питань, пов'язаних з окремими правами людини, органами правосуддя загальної юрисдикції та функціями Конституційного суду Угорщини» [3].

Більшість від партії «Фідес-УГС» призначила своїх прихильників на головні позиції в держадміністрації, апараті безпеки, органах регулювання і правосуддя. Були внесені зміни до складу Конституційного суду, а також достроково припинено мандат Голови Верховного Суду.

Європейський суд з прав людини визнав дане дострокове припинення мандата Голови порушенням права на доступ до

суду (ст. 6), так як його зміщення з посади стало результатом проміжних заходів у рамках нового Основного закону – конституційного законодавства, не пройшов судового контролю. Крім цього, Європейський суд встановив порушення свободи слова (ст. 10), а також зв'язок між відстороненням від посади Голови Верховного Суду і публічно висловленими на його адресу критичними зауваженнями [4].

Венеціанська комісія виявила стурбованість з приводу високого рівня самостійності Генерального прокурора, яка ще більше підсилюється системою жорсткого ієрархічного контролю над іншими прокурорами [5].

Нинішній Генеральний прокурор, призначений «Фідесом», може залишитися при владі навіть тоді, коли «Фідес-УГС» втратить владу. Згідно з новими правилами призначення нового Генерального прокурора призначити може тільки більшість у дві третини голосів. Якщо набрати таку більшість не вдається, при владі залишається нинішній Генпрокурор.

Слід зазначити наступне: хоча прокурор співпрацює з Європейським бюро по боротьбі з шахрайством (OLAF) у рамках старих справ про корупцію високопоставлених політичних фігур, з 2010 року нові справи про корупцію на подібному рівні більше не відкриваються, незважаючи на те, що повідомлення про такі випадки з'являються регулярно. Корумпованість попередньої влади і боротьба з нею – важлива складова риторики, на якій «Фідес-УГС» вибудовує свій успіх серед виборців.

Новими законами також було засновано Національне бюро правосуддя з функцією управління всіма судовими органами, голова якого отримав значну владу над системою судоустрою, в тому числі – функцію розподілу справ між судами, зважаючи на відсутність критеріїв даного розподілу.

Венеціанська комісія визнала, що дискреційні повноваження голови Національного бюро правосуддя і система розподілу справ негативно відбилися на праві на

справедливий судовий розгляд і реалізацію принципу законного судді [6].

Вік обов'язкового виходу на пенсію суддів був знижений з 70 до 62 років, через що 274 суддям і прокурорам довелося достроково піти на пенсію, а влада отримала можливість практично в повному складі замінити керівництво судової гілки влади країни. Справа була направлена до суду Європейського Союзу [7]. В результаті угорський парламент прийняв новий закон відповідно до європейських стандартів, і судді були відновлені в правах. Однак вони не були повернуті на ті ж посади, тому практичний ефект був недостатній, і влада все одно домоглася своїх політичних цілей.

В Угорщині було прийнято нове законодавство, спрямоване на внесення змін до повноважень регулюючих органів і суб'єктів, які здійснюють спостереження за органами влади (ЗМІ, органами з охорони даних, омбудсменом, комісією з питань рівності). Після цього багато колишніх керівників і співробітників даних відомств були відсторонені від посад і замінені особами, лояльними до влади.

Негативний вплив на участь громадян у житті, публічна дискредитація, наклепницькі кампанії, політичний тиск, економічні обмеження, перешкоди в доступі до фінансування – всі ці прояви суспільства вкрай негативно відображають обмеження свободи слова, зібрань та асоціацій. Залучення несуть пряму загрозу існуванню безпечного і сприятливого середовища для використання вищезазначених прав.

В Угорщині було прийнято регресивне законодавство, що веде до фактичного розхитування основних свобод. Можливість для ЗМІ і правозахисних НУО виконувати свої контрольні функції, а також право громадян на доступ до інформації та повноцінну участь у суспільно-політичному житті – це наріжні камені плюралістичного і демократичного суспільства, які можуть допомогти в запобіганні неліберальних тенденцій і стримуванні уряду, схильного до згортання свобод.

Конституцією Угорщини передбачаєть-

ся свобода слова і ЗМІ. Але два нових закони, прийнятих у країні в 2010 році [8], разом зі змінами Конституції та низкою підзаконних актів посприяли значному погіршенню умов для функціонування ЗМІ в країні. Весь контроль над здійсненням регулювання в сфері ЗМІ віднесено до компетенції одного органу – Національної служби ЗМІ і телекомунікаційного зв'язку, голова якої також очолює Раду з питань ЗМІ та до функцій якого належить висування кандидатів на посаду виконавчих директорів усіх громадських мас-медіа.

Це означає підпорядкування радіо, телебачення та центральних новинних агентств урядовому контролю. Фінансування і виробництво контенту для всього суспільного мовлення також централізовані: створений Фонд підтримки послуг і управління активами ЗМІ, підзвітний Раді з питань ЗМІ. Зміст мовлення регулюється також законом. Рада з питань ЗМІ може ініціювати процедуру призупинення права на мовлення, в тому числі щодо онлайн-видань, і накладення санкцій, передбачених законодавством про ЗМІ.

Для закриття незалежних видань застосовуються фінансові, в тому числі податкові, заходи впливу, а також обмеження на розміщення політичної реклами в агітаційний період. Ринок реклами також дуже залежить від урядових замовлень.

Наклеп, як і раніше, карається в кримінальному порядку. До того ж, до статті 9 Конституції внесено положення, що «свободою слова не можна користуватися для образи гідності угорського народу». Новий Цивільний кодекс, прийнятий у 2014 році, містить положення про захист «прав особистості». Як показало дослідження, проведене міжнародним інститутом преси, зросла кількість позовів з боку держслужбовців та політиків, які прагнуть у судовому порядку захиститися від замахів на їх репутацію або задушити суспільно-політичну дискусію шляхом винесення судового вердикту.

У результаті ЗМІ, що намагаються висвітлювати спірні теми і надавати можливість для висловлювання різних думок,

виявляються «між двох вогнів» [9]. Угорські журналісти публікують критичні статті про діяльність влади, ризикують втратити роботу, їх можуть перестати пропускати на публічні заходи, подати на них до суду за клеп, оштрафувати, звільнити або закрити всю редакцію. В результаті чим далі, тим більше співробітникам ЗМІ доводиться займатися самоцензурою [10].

Пакет законів про ЗМІ був розкритикований Комісаром Ради Європи з прав людини за невідповідність міжнародним і європейським стандартам та наявність положень, загрозливих незалежності й свободі мас-медіа [11].

Незважаючи на внесені до законів поправки, вони, як і раніше, йдуть врозріз з міжнародними стандартами. Угорським парламентом з 2010 року послідовно проводиться політика щодо ускладнення умов діяльності правозахисних НУО. Чим далі, тим частіше на НУО нападають, їх лають у публічному просторі, а в правовому полі вони стикаються з усе більш несприятливим середовищем і загрозою свого фінансового стану.

На законодавчому рівні в Цивільний кодекс і Акт про некомерційну діяльність внесені важливі поправки, після яких в останньому зафіксовані практично нові умови діяльності НУО, висунуті вимоги переглянути і внести зміни в їх статuti та акти внутрішнього розпорядку, а також пройти перереєстрацію для отримання статусу одержувача допомоги.

Ще більш жорстким заходам адміністративного та фінансового тиску піддаються правозахисні НДО – щодо їх діяльності ведуться перевірки джерел одержуваних коштів, все частіше проводяться аудити і податкові перевірки. У результаті вони були вимушені розірвати контракти з організаціями-донорами про надання соціальних та інших суспільно корисних послуг через сприйняття цих організацій як негативно налаштованих по відношенню до угорської влади.

У травні 2014 року угорський уряд звинуватив Фонд ЄЕЗ / «Норвезькі гранти»

в фінансуванні політичної діяльності та розпочав аудит через Держконтроль, хоча в функції даного органу входить тільки перевірка використання грошей з бюджету Угорщини. Згідно з офіційним поясненням, «в ході перевірки здійснюваної програми виявлено, що угорський фонд «Okotars», призначений Норвегією для розподілу грантів на території Угорщини, надані кошти використовував у політичних цілях.

Крім цього, Фонд «Okotars» був замішаний у несанкціонованій фінансовій діяльності» [12]. Більш того, уряд намагався відкрито звинуватити Норвегію у втручанні у внутрішні справи Угорщини [13].

Піклуючись про призупинення програми підтримки НУО та вступ до переговорів з владою про вибір нового керуючого фонду заступник держсекретаря Нандор Чепрегі назвав представників неурядового фонду, які виконують функції розпорядника коштів ЄЕЗ / «Норвезькі гранти», «жуліками і пройдисвітами» та «партійними підлабuzниками», а також погрожував передати адміністрування фонду в розпорядження держави [14].

Норвезький міністр у справах ЄЕЗ і ЄС заявив, що він «глибоко стурбований з приводу дій угорської влади щодо громадянського суспільства і її спроб обмежити свободу слова» та що аудит, проведений угорською владою, суперечить раніше узгодженим домовленостям [15].

8 вересня 2014 р. поліція провела обшук в офісі «Okotars» і ще однієї НУО; пізніше суди встановили незаконність цієї акції. Незабаром було призупинено дію податкового номера фонду. У серпні 2014 р. проти цих НУО за поданням Держконтролю було порушено кримінальну справу; після 16 місяців розслідування ніяких порушень або відхилень від законодавства у їх діях виявлено не було [16].

29 червня 2016 року в рішенні за позовом Угорського союзу громадянських свобод від 2014 року Верховний Суд Угорщини зобов'язав Держконтроль розкрити інформацію, чиєю вказівкою було розпочато аудит і розслідування стосовно цих НУО.

Після цієї постанови Державний контроль був змушений оприлюднити офіційні документи, з яких випливало, що розпорядження про проведення розслідування дав сам Прем'єр-міністр.

«Безрезультативне і заполітизоване розслідування» в звіті про візит до Угорщини було згадано спецповідом'ямом ООН з питання про становище правозахисників. Він висловив жаль з приводу порушень процедурних гарантій і «явної відсутності презумпції невинності з боку влади з урахуванням відкрито упередженого ставлення до НУО, продемонстрованого самими високопоставленими чиновниками уряду, і стигматизації їх у ЗМІ», а також і те, що представники влади так і не вибачилися за неправомірні дії та публічно не визнали, що НУО ні в чому не були винуваті [17].

Паралельно зі справою «Норвезьких грантів», яка врешті-решт закінчилася нічим, нарощувалася все більш гучна кампанія проти Джорджа Сороса і Фонду відкритого суспільства, а також НУО, які отримують від них фінансову підтримку. В інтерв'ю 30 жовтня 2015 року Віктор Орбан заявив, що припливу мігрантів сприяли певні політичні сили, «які підтримують все, що веде до ослаблення національної держави», за якими стоїть Джордж Сорос [18].

Декількома днями пізніше депутат від Християнсько-демократичної народної партії, партнер «Фідес-УГС» по коаліції, Іштван Холлік звернувся з відкритим листом до низки НУО, підтримуваних Фондом відкритого суспільства. У листі він заявив, що Джордж Сорос бачить за мету знищення кордонів суверенних держав, щоб біженцям було легше потрапити в Європу, і попросив НУО прояснити, чи підтримують вони ідеї Сороса і, якщо так, то чи згодні вони з тим, що тим самим вони підштовхнули маси людей до порушення основоположних принципів, викладених в угорському законодавстві та міжнародному праві [19].

У 2016 році випадки з боку урядовців і ЗМІ продовжилися: прозвучали заяви про «проплачених НУО, з тим щоб

вони виходили на демонстрації і відстоювали якісь ідеї» і про «закулісні сили», які представляє Джордж Сорос. У травні 2016 року опубліковано список НУО, що отримують підтримку в Джорджа Сороса, а прозорість їх фінансування поставлена під питання. На прес-конференції 10 січня 2017 року заступник голови «Фідес» і його фракції в парламенті Силард Немет заявив, що «псевдогромадянські організації імперії Сороса» потрібно «виганяти» з Угорщини [20].

По суті, спостерігалось безперервне цькування з боку можновладців проти НУО, покликаних служити для критики державної влади і боротися за посилення правової держави та захист прав людини.

7 квітня 2017 року на розгляд парламенту був внесений законопроект «Про прозорість організацій, які отримують кошти з зовнішніх джерел». Проектом передбачалося, що організації, що отримують кошти з іноземних фондів, сума яких перевищує певний річний поріг, повинні проходити реєстрацію, на своїх сайтах і в публікаціях вказувати статус організації, що отримує зовнішнє фінансування, а у випадку недотримання даної вимоги до цієї організації будуть застосовані санкції.

28 березня цього ж року була внесена поправка до закону про вищу освіту, спрямована проти Центрально-Європейського університету. Незважаючи на заперечення правозахисних НУО, народних виступів, звернень від представників світової академічної спільноти та міжнародний осуд, обидва закони в червні 2017 року були прийняті.

Закон про зовнішнє фінансування організацій став першим таким законодавчим актом у країні-члені ЄС. Наслідки його прийняття для угорського громадянського суспільства згубні, так як закон створює загрозу для самого його існування. В разі непроходження реєстрації і невиконання вимог закону організація може бути оштрафована на суму до 900.000 угорських форинтів (близько 3.000 євро) і ліквідована. Та ж вимога поширюється на правозахисні та всі інші НУО і створює

загрозу для сервісних організацій, що займаються наданням соціальних послуг, гуманітарної допомоги, охороною навколишнього середовища, які багато в чому залежать від зовнішнього фінансування.

Це створює атмосферу недовіри і пе-

редумови для очорнення таких організацій, особливо в контексті масованої кампанії влади щодо цивільних ініціатив, які змогли отримати іноземну підтримку, і риторики про неприпустимість «іноземних інтересів» [21].

Література

1. Venice Commission, Opinion on the new constitution of Hungary) 20.06. 2011 CDL-AD (2011) 016, p. 24. [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)016-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)016-e)
2. там же p. 24-27.
3. Opinion on the Fourth Amendment to the Fundamental Law of Hungary 17.06. 2013, CDL-AD (2013) 012, p.138.
4. Baka v. Hungary, No. 20261/12 23.06 2016 r.p. 120-122 і 151.
5. Opinion on Act CLXIII on the Prosecution Service of Hungary and Act CLXIV of 2011 on the status of the prosecutor general, prosecutors and other prosecution employees and the prosecution career), CDLAD(2012)008, п. 87, 19.06. 2012.
6. Opinion on Act CLXII of 2011 on the legal status and remuneration of judges and Act CLXI of 2011 on the organisation and administration of courts of Hungary), 19.03. 2012 (CDL-AD(2012)001).
7. Commission v. Hungary, C-286/12. 6.11. 2012
8. 2010. évi CIV. Törvény a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól- 2010. évi CLXXXV. Törvény a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly>
9. International Press Institute, Civil Defamation and Media Freedom in Hungary: trends and challenges in court practice in personality rights cases, 02. 2017 p. 5.
10. Mertek Media Monitor, The Reins on Freedom: Self-Censorship in the Hungarian Press 11.06. 2012
11. Opinion of the Commissioner For Human Rights: Hungary's media legislation in light of Council of Europe standards on freedom of the media, CoE DOC. CommDH (2011) 10, 25. 2011, p. 3-6.
12. <http://abouthungary.hu> (The Case of the Norway Grants and NGOs in Hungary), 21.02. 2016
13. Magyar Nemzet, «Lazar levelben tiltakozik a kulfoldi beavatkozás ellen,» 8.04. 2014
14. «Csepreghy:» Szelhamos gittegyletek «kezelik a norveg alapot», 30.04. 2014 p
15. «Norway concerned for civil society in Hungary,», 6.06. 2014
16. Eotvos Karoly Institute, Transparency International Hungary, Hungarian Civil Liberties Union and Hungarian Helsinki Committee, «Timelines of governmental attacks against Hungarian civil society organisations,»
17. UN Doc. A / HRC / 34/52 / Add.2, п. 52-54.
18. Bloomberg, «Orban Accuses Soros of Stoking Refugee Wave to Weaken Europe», 30. 10. 2015.
19. «Hollik Istvan nyilt levelben fordult jogvedő szervezetekhez», 6.11. 2015.
20. Reuters, «Ruling Fidesz party wants Soros-funded NGOs 'swept out' of Hungary,», 11.01. 2017.
21. European Center for Not-for-Profit Law, Hungarian law on the transparency of organisations supported from abroad: what is at stake?, 15. 06. 2017.

Концепція риторичної аргументації як теоретико-методологічна основа розвитку юридичної риторики

У статті проаналізовано теоретико-методологічні основи юридичної риторики на сучасному етапі. Розглянуто теорію риторичної аргументації; досліджено зі структурних позицій юридичну риторичну як поєднання вчення про офіційну промову, як легалізовану змістовну (логічну), мовленнєву і психологічну комунікативну одиницю. Проаналізовано основні якості промови в її динаміці як виголошуваний текст. Досліджено юридичну риторичну України як предмет зближення з міжнародною та європейською юридичною риторикою й одночасно як засіб і форму гармонізації, апроксимації й адаптації національних правових систем і систем законодавства.

Ключові слова: теорія риторичної аргументації, ритор, логос, етос, пафос, топос, юридична риторика сучасної України, європейська юридична риторика, терміносистема.

О.Б. Олійник
доктор юридических наук, профессор,
Университет «КРОК»

Концепция риторической аргументации как теоретико-методологическая основа юридической риторики

В статье проанализированы теоретико-методологические основы юридической риторики на современном этапе. Рассмотрена теория риторической аргументации; долгосрочное и структурное положение юридического лица, занимающегося вопросами развития торговли, легальной независимости, логики и культуры, психологической и социальной коммуникации. Проанализированы основополагающие промышленные юридические тексты в Украине. Исследованы юридическая риторика Украины как предмет сближения с международной и европейской юридической риторикой и одновременно как средство и форму гармонизации, апроксимации и адаптации национальных правовых систем и систем законодательства.

Ключевые слова: теория риторической аргументации, ритор, логос, этос, пафос, топос, юридическая риторика современной Украины, европейская юридическая риторика, терминосистема.

O.B. Oliynyk,
Doctor of Law, professor,
KROK University

The concept of rhetorical argumentation as a theoretical and methodological basis for the development of legal rhetoric

The article explores the legal rhetoric of Ukraine as a subject closer to international and European legal rhetoric, and as both a means and form of harmonization, aprohimitsiyyi and adaptation of na-

tional legal systems and legislation among themselves and with international and European systems, analyzed the methodological foundations of legal rhetoric at the present stage, considered rhetorical theory of argumentation, research on structural position of legal rhetoric as the study of a combination of formal speech, as legalized content (logical), psychological and linguistic communicative unit analyzed as a major speech in its dynamics (as vyholoshuvanny text).

Keyword: *rhetorician, logos, ethos, pathos, topos, European law, legal rhetoric of modern Ukraine, European legal rhetoric, term.*

Постановка проблеми

Теоретико-методологічною основою юридичної риторики на сучасному етапі слід визнати концепцію риторичної аргументації як відповідне лінгвістично-філософське вчення, що найбільш пристосоване до потреб і найповніше розкриває значення офіційного мовлення юристів-професіоналів, а саме – як засобу доказування і встановлення правової істини у справі. Досліджень юридичної риторики в аспекті теорії держави і права недостатньо у філософсько-правових науках України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці до цього часу не приділяли достатньої уваги дослідженню концепції риторичної аргументації як теоретико-методологічній основі розвитку юридичної риторики. Концепція риторичної аргументації передбачає, що склад, характер і спосіб організації юридичної риторики, зокрема риторики професійного учасника судового процесу як спеціально-юридичної формальної аргументації, має детермінувати на суспільно-комунікативному рівні також принципами комунікативного співробітництва, його конфігураціями, контекстами і закономірностями, лише за таких умов професійне мовлення професійного учасника судового процесу вбачається адекватним та дієвим.

Важливе місце посідає в галузі юридичної риторики інститут судової риторики, в якому особливу роль відведено риториці професійних учасників судового процесу, до складу якої входить система знань, ідей, концепцій, теорій і поглядів на значення офіційної промови юриста-професіонала під час його участі у судовому процесі, змістовно-структурне наповнення, особливості складання й виголо-

шення, що обумовлено сучасним статусом і завданням професійного учасника судового процесу в суспільних відносинах.

Не вирішені частини загальної проблеми

Зі структурних позицій юридична риторика поєднує вчення про офіційну промову як легалізовану змістовно-логічну, мовленнєву та психологічну комунікативну одиницю й основні якості промови в її динаміці саме як виголошуваного тексту, а також риторика – логос, етос, пафос і топос. Ці якості реалізуються на всіх етапах творення й виголошення правової промови, згідно з якими доктринально-теоретичний і практично-методичний матеріал юридичної риторики розподіляються на основні розділи – інвенцію, диспозицію, елокуцію, меморію, акцію та релаксацію. Отже, автор статті звернула особливу увагу на теоретико-методологічні основи юридичної риторики на сучасному етапі, а також на аналіз теорії риторичної аргументації.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних основ юридичної риторики на сучасному етапі, теорії риторичної аргументації.

Виклад основного матеріалу дослідження

За наукового опрацювання професійна юридична риторика має відображати стан не лише чинного законодавства і передбачених ним форм активної мовленнєвої діяльності юристів-професіоналів, але й загальні соціально-моральні умови, продиктовані національним суспільством на сучасному етапі розвитку. Це обумовлює варіативність та плинність зв'язків юридичної риторики як з власне юридично-

нормативними дисциплінами, так і з іншими гуманітарними науками.

Типовий курс підготовки фахівців правового профілю передбачає опанування поряд з юридичною риторикою й неюридичних гуманітарних наук, що покладені в основу знань і професійної свідомості відповідних спеціалістів. Окремі з вказаних дисциплін мають першочергове значення для розуміння теоретико-методологічних засад сучасної юридичної риторики, це, зокрема, стосується філософії, логіки, соціології [5].

Глобалізаційні процеси та інтенсивне розширення Європейського Союзу в межах континенту і безпосереднє сусідство з Україною поглиблює і зміцнює співробітництво між ними, а також співпрацю України з іншими європейськими країнами. Це поглиблює процеси міжнародної та європейської інтеграції України як фактору її соціально-економічного розвитку. Першочерговим на шляху співробітництва й обов'язковою умовою зазначеної інтеграції є гармонізація законодавства України з законодавством ЄС. Саме через таку гармонізацію відбувається зближення національної правової системи з європейською та міжнародною правовими системами.

Відповідно до ст. 9 Конституції України ратифіковані українським парламентом міжнародні договори стають частиною національного законодавства України [1]. Отже, положення ратифікованих Верховною Радою України актів міжнародного й європейського права є частиною її національного права, мають силу прямої дії та є обов'язковими для виконання на її території. При цьому спостерігається і процес зближення національного законодавства з національним законодавством інших країн, а також із міжнародним та європейським – через адаптацію та уніфікацію національної юридичної термінології до відповідної міжнародної й європейської правової мовної бази.

Таким чином, юридична риторика України є й предметом зближення з міжнародною та європейською юридичною риторикою й одночасно засобом та фор-

мою гармонізації, апроксимації та адаптації національних правових систем і систем законодавства між собою, а також із міжнародною й європейською системами.

Оскільки європейське право носить наднаціональний характер, який характеризується тим, що норми, створені міжнародним об'єднанням, зокрема Європейським Союзом, а отже, і термінологічно-понятійний апарат його законодавства, його юридична риторика мають пріоритет стосовно норм національного права, термінологічно-понятійного апарата внутрішнього законодавства, до його юридичної риторики [5]. Таким чином, саме юридична термінологія як основа юридичної риторики стає ключовим інструментом зближення українського законодавства, а через нього і з законодавством та правом ЄС та з міжнародною правовою системою.

Для успішного досягнення зазначеного має бути здійснено таке. Україна повинна провести повну імплементацію основних положень, норм і стандартів європейського й міжнародного законодавства, а отже, і відповідних термінологічно-понятійних апаратів, міжнародної й європейської юридичної риторики у внутрішнє законодавство України. Саме адаптоване до міжнародного й європейського через його юридичну риторикую національне законодавство стає основою фундаментальної реконструкції правової системи України й інтеграції її в міжнародний та європейський правовий простір. Це дозволить утвердити Україну як демократично-правову і соціально спрямовану державу, яка має однакові цінності, однакову структуру, дотримується такого самого верховенства права, має однакову юридичну мову, як і розвинені країни світу й країни – члени Європейського Союзу. Проведення правових заходів у рамках підписаних Україною міжнародних та європейських угод й Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [2], включаючи максимальне зближення правової термінології, а через неї й юридичної риторики, створить широкий потенціал для правової

системи України оптимально узгодити і поєднати власні політичні та економічні плани з міжнародним і європейським співтовариством.

Одна з основних проблем, яка викликає колізійну ситуацію в українському законодавстві, пов'язана з розбіжностями у використанні саме юридичної термінології. Таким чином, постає питання про усунення таких суперечностей за допомогою внутрішньої термінологічної уніфікації. Іншими словами, у процесі імплементації міжнародного чи європейського термінологічного стандарту разом із правовою дефініцією до певного законодавчого акта України законодавець має здійснити заміну аналогічного терміна, що вживається в інших нормативно-правових актах, на інкорпорований термінологічно-понятійний стандарт у всій національній нормативно-правовій системі [5].

Щоб пришвидшити оптимізацію процесу входження України до міжнародного й європейського правового простору, слід під час імплементації міжнародних та європейських правових стандартів одночасно формувати національний єдиний правовий простір. Для цього вкрай нагальним вбачається забезпечення однозначності використання юридичної термінології як у межах окремого нормативно-правового акта, так і у рамках усього галузевого законодавства. Це стане можливим під час уніфікації правотворчої системи законодавства. Одним із перших кроків на цьому шляху має стати уніфікація нормативно-правової термінології, що використовується в процесі законотворчої та правотворчої діяльності.

У ході формування загальноправової, міжгалузевої та галузевої термінології слід встановлювати і неухильно дотримуватися припису про застосування однозначності юридичних термінів, а також вимогу до їх понятійної точності та ясності.

Як слушно зазначає автор [3], «законодавець має дати юридичному терміну одне-єдине визначення, включаючи до нього всі істотні, з його погляду, ознаки, тобто такі, котрі носять регулюючий ха-

актер, мають правове значення»; адже наявність у терміна кількох різних законодавчих дефініцій веде до нечіткості сприйняття, розмитості правового регулювання, породжує непорозуміння та численні помилки в застосуванні. Тим більше, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, суди, фізичні та юридичні особи під час використання і, зрештою, виконання правового припису не повинні трактувати термінологічне поняття, визначене в законодавчому акті, інакше, ніж в цьому акті сформульовано і законодавчо закріплено.

Якщо в побутовій сфері, в художній літературі наявність багатозначностей, неточностей і смислової розмитості висловів припустимі, то в юридичній риторичі загалом і в судовій зокрема така ситуація неприпустима, що може у подальшому призвести до негативних результатів. І тому, вживаючи заходи з вилучення таких багатозначних правових термінів з правового використання, слід запровадити правові механізми з упередження згаданих прецедентів, профілактики застосування їх в юридичних документах та усних виступах юристів, й обов'язково – у правотворчій і законотворчій діяльності [5].

Таким чином, враховуючи викладене вище, вбачається доцільним з метою запобігання виникненню та існуванню багатозначних, неточних і незрозумілих юридичних термінів, прийняти спеціальні закони «Про мову права» і «Про юридичну риторичу». В таких нормативно-правових актах до мови права, до юридичної риторичи слід поставити чіткі вимоги про однозначність, чіткість формулювання й точність викладення вживаної юридичної термінології та усього термінологічно-понятійного апарату, який застосовується в юриспруденції, а також у правничій та професійній діяльності правознавців [5].

Так, наприклад, неточності у мові судочинства можуть спричинити таку суперечливу ситуацію, коли аналогічні вчинки людини можуть бути по-різному кваліфіковані прокурором або суддею, а отже, може бути застосоване або не застосова-

не покарання за один і той самий вчинок, який в одному випадку буде кваліфіковано як злочин, а в іншому – взагалі не визнано правопорушенням. Від чіткості й точності законодавчих статей, а звідси і від чіткості їхнього розуміння та трактування професійними учасниками судового процесу, залежатиме життя і доля кожної людини, встановлення чи спростування її вини [5].

У зв'язку з імплементацією європейських правових стандартів до законодавства з питань кримінального судочинства, а також у зв'язку з необхідністю врахування українським законодавцем прецедентної практики Європейського Суду з прав людини [4], ретельного дослідження вимагають термінологічно-понятійні апарати Кримінального і Цивільного, Господарського кодексів України, а також Кодексу України про адміністративні правопорушення, крім того, має бути термінологічно вивірено відповідні процесуальні акти законодавства й проаналізовано практику їхнього правозастосування. Отже, вітчизняне законодавство потребує належного термінологічного реформування і приведення його у відповідність до правил та вимог Ради Європи, до уніфікованих європейських стандартів і правил.

Вбачається за доцільне прийняти закон про юридичну риторичну судочинства й застосування юридичної термінології у судовому процесі; також слід розробити спеціальний проект закону про мову законодавчих актів, у якому слід вказати вимо-

ги до уніфікації термінологічного апарату та його методологію і чітко встановити його змістове призначення.

Основною вимогою до згаданих законопроектів щодо правової термінології й, зокрема, юридичної риторики нами вбачається доцільним ввести у практику правило застосування однозначності термінів у межах певної термінологічно-правової системи.

Висновки

Отже, юридична риторика сучасної України, сформована під впливом міжнародної та європейської юридичної риторики, трансформується у міжнародну та європейську єдину юридичну риторичку. Оскільки комунікативні зв'язки, включаючи зв'язок правових систем і систем законодавства, реалізуються через мовні засоби і прийоми, основою трансформації українського законодавства у міжнародне та європейське право та інтеграції національної правової системи у міжнародний і європейський правовий простір має стати саме модифікована на основі міжнародної та європейської юридична риторика України.

Крім того, має бути розроблено правову риторичну модель уніфікації національних юридичних термінів на основі європейських правових термінологічних стандартів, застосування якої має оптимізувати процес термінологічної уніфікації, усунути розбіжності в терміносистемах і термінологічному творчому процесі.

Література

1. Конституція України // zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр
2. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociasyu>
3. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика – нова наукова спеціальність // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2011. – № 2. – С. 287-295.
4. Європейський суд з прав людини // www.vru.gov.ua/international
5. Олійник О. Б. Перспективи розвитку юридичної риторики в Україні / О. Олійник // Юридична Україна. – 2010. – № 11. – С. 20-23.

УДК 340

В.Б. Скоморовский
доктор юридических наук, доцент,
профессор кафедры государственного-правовых дисциплин,
Университет «КРОК»

В.Б. Гдичинский
аспирант,
Университет «КРОК»

Правотворчество как практическое воплощение концепции правовых парадигм в теории государства и права

В статье исследованы проблемы, связанные с изучением сущности правотворчества, на основании применения фундаментальных знаний и технических приёмов (правовых парадигм), выявлении взаимодействия элементов этого процесса.

Особенное внимание уделено вопросам участия представителей юридической науки в правотворческой деятельности через установление устойчивых каналов взаимодействия между ними и наделёнными правом законодательной инициативы органами и лицами.

Проанализированы научные взгляды на понимание категории «правотворчество» и «правовая парадигма».

Ключевые слова: правотворчество, система права, правовая парадигма, теория государства и права, аксиология, парадигмально-правовая концепция.

V. Skomorovskiy
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

V. Gdychynskyy
Postgraduate Student,
«KROK» University

Law-making as a practical embodiment of the concept of legal paradigms in the theory of state and law

The article investigates the problems connected with the study of the essence of law-making on the basis of the application of fundamental knowledge and techniques (legal paradigms), revealing the interaction of the elements of this process.

Particular attention is paid to the participation of representatives of the legal science in law-making activities through the establishment of stable channels of interaction between them and the bodies and individuals entitled to legislative initiative.

Analyzed scientific views on the understanding of the category of “law-making” and “legal paradigm.”

Keywords: law-making, legal system, legal paradigm, theory of state and law, axiology, paradigm-legal concept.

В.Б. Скоморовський
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»

В.Б. Гдичинський
аспірант,
Університет «КРОК»

Законотворча практика як практичне втілення концепції правових парадигм в теорії держави і права

У статті розглянуто проблеми, пов'язані з вивченням сутності законопроцесу, на основі застосування фундаментальних знань і технічних методів (правові парадигми), що розкривають взаємодію елементів цього процесу.

Особлива увага приділяється питанням участі представників юридичної науки у сфері законотворчої діяльності шляхом створення стабільних каналів взаємодії між ними та забезпечення права законодавчої ініціативи органами та особами.

Проаналізовано наукові погляди на розуміння категорії «законотворчість» та «правова парадигма».

Ключові слова: *законотворча, юридична система, правова парадигма, теорія стану і права, аксіологія, парадигмально-правова концепція.*

Постановка проблеми

Любое цивилизованное общество стремится к таким правовым решениям, которые обеспечивали бы реальное действие прав и свобод граждан, нейтрализовали негативные факторы общественной жизни и усиливали действие положительных, способствовали общему прогрессивному развитию общества.

От уровня разработанности системы права, эффективности функционирования во многом зависит уровень демократичности государства. Очень важным представляется исследование проблем, вызывающих потребность в правовом регулировании и выбор таких правовых подходов, которые бы в полной мере обеспечивали их решение.

В случае установления потребности в урегулировании нормами права определенной социальной проблемы во внимание должны приниматься общественный уровень ее значимости, общественной остроты, актуальности, а также то, что единственно возможной формой реагиро-

вания из числа имеющихся способов воздействия может выступать лишь право.

Анализ последних исследований и публикаций

Вопросы, связанные с изучением особенностей процесса правотворчества в ходе применения фундаментальных знаний и технических приёмов (правовых парадигм) в теории государства и права, были предметом исследования многих ученых, среди которых Петришин О. В., Шемшученко Ю. С., Погребняк С. П., Смородинский В. С., Цвик М. В., Тихомиров О. О., Микулина М. М., Иванов Ю. А., Лазарев В. В., Бошицкий Ю. Л., Нерсисянц В. С., Рабинович П. М., Яценко Р. Ю. и др.

Не решенные ранее части общей проблемы

Несмотря на то, что термин «правотворчество» долгое время используется в украинской правовой науке, единого мнения о содержательно-функциональном наполнении этой правовой категории нет.

Известные подходы к изучению правовой действительности, претендующие на новацию, требуют постоянного совершенствования традиционно устоявшихся правовых понятий, выработки новых общих положений и в связи с этим рационализации и развития правовой терминологии.

Формулирование целей статьи

Целью статьи является исследование сущности понятия «правотворчество» как основного инструмента воплощения в практику наработанных в ходе научно-исследовательской деятельности фундаментальных знаний и технических приёмов (правовых парадигм) при урегулировании вопросов общественного развития посредством применения норм права.

Изложение основного материала исследования

Изучение правотворчества в контексте теории государства и права и ее парадигмально-правовой концепции можно рассматривать как социально-правовую парадигму, основанную на осознании глубинной сущности правотворчества как неотъемлемой части, необходимого компонента общетеоретических основ правовых парадигм. В то же время, для корректного понимания сущности понятия и процесса правотворчества необходимо обратиться к нормативно-правовой основе, которой является Конституция Украины [1].

В соответствии со статьей 75 Основного Закона единственным органом законодательной власти в Украине является парламент – Верховная Рада Украины, к полномочиям которой, среди прочего, относится принятие законов (часть 3 статьи 85).

Официальное разъяснение сущности правотворчества представлено в Решении Конституционного Суда Украины по делу по конституционному представлению 50 народных депутатов Украины относительно официального толкования положений статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституции Украины (относительно полномочности Верховной Рады Украины) от 17 октября 2002 г. (дело N 17-рп / 2002), где указано, что Верховная Рада Украины определена

в статье 75 Конституции Украины парламентом – единственным органом законодательной власти в Украине.

Определение Верховной Рады Украины единственным органом законодательной власти означает, что ни один другой орган государственной власти не уполномочен принимать законы. Верховная Рада Украины осуществляет законодательную власть самостоятельно, без участия других органов [2].

Однако, процесс правотворчества не ограничивается исключительно принятием законов, а предполагает также их создание. Следовательно, право законодательной инициативы в Верховной Раде Украины принадлежит Президенту Украины, народным депутатам Украины и Кабинету Министров Украины (статья 93 Конституции Украины).

Теория государства и права сталкивается с правотворчеством тогда, когда возникают правотворческие проблемы государства, а также во время научно-правовых экспедиций, касающиеся исследования и назначения правотворчества, ее основ, оснований для функционирования в обществе и ее социально-правовом статусе, в анализе соотношения правотворчества и права, в теоретико-прикладных аспектах изучения взаимодействия индивидуума и государства, проследить связь правотворчества с такими философскими категориями, как свобода, справедливость, гуманность.

Собственно, сама эта деятельность научного правового сообщества как одного из оснований парадигмально-правовой концепции есть продукт деятельности научного правотворчества и имеет целью изменить правовые парадигмы в современной правовой среде и те структурные элементы, которые являются устаревшими и неактуальными, то есть такими, которые утратили силу и не соответствуют правовым нормам современного Украинского государства в ее аксиологической (ценностной) интерпретации.

Гайдулин А. А. отмечает, что понятийно-категориальный аппарат правотвор-

чества составляют обобщенные правовые термины, характеризующие анализ, оценку и императивы правовых отношений и собственно права. Базовые категории правовой законности и правовых прав и обязанностей - это атрибуты правового сознания, правовой базис социума, гаранты соблюдения и защиты конституционных прав и интересов каждого социального субъекта [3].

В научно-правовой литературе встречается достаточно большое количество определений понятия «правотворчество», и именно вопросам правотворчества посвящены фундаментальные научные труды.

Так, например, по убеждению Копейчикова В. В., современное понимание сущности правообразования базируется, во-первых, на концепции общности и различия права и закона, согласно которой право может существовать и вне своей институциональной формы (законодательства) в виде равного и справедливого масштаба свободы, находит свое отражение в правовых принципах, субъективных правах, конкретных правоотношениях и др.

Во-вторых, в теориях правового государства и гражданского общества, доминирующее значение в которых имеет само гражданское общество, то есть общность равных, свободных и независимых лиц, по отношению к государству выступают граждане. Гражданское общество непосредственно образует право в форме типичных конкретных правоотношений, обусловленные социальными факторами, эмпирическим правосознанием населения. Роль государства заключается в исследовании, обобщении и систематизации различных видов правового поведения, правового взаимодействия членов гражданского общества [4].

Ященко Р. Ю. считает, что в демократическом обществе правотворчество должно иметь действительно демократическую основу, которая обеспечивается участием граждан в разработке правовых актов [5].

По мнению Нерсисянца В. С., правообразование представляет собой процедуру

фактического (объективного и реального) составления и признания тех или иных общественных отношений и взаимосвязей людей и их объединений как «нормальных» и «правильных» (с точки зрения господствующих в данном обществе материальных жизненных отношений и соответствующих им идей, ценностей и т.п.) [6].

Лазарев В. В., исследуя проблематику сущности правообразования, высказывается о том, что оно зависит от характера правообразующего процесса, который имеет объективный и субъективный смысл. Объективный смысл правообразования не зависит от субъектов и формируется уровнем развития общества, является доминирующим в государствах, где господствующим источником права является нормативно-правовой акт. Зато, субъективный смысл правообразования – это то, что зависит от субъектов и формируется путем принятия актов, которые в дальнейшем должны иметь всеобщее распространение. Именно соотношение объективного и субъективного содержания правообразования является решающим в процессе формирования права [7].

Исходя из того массива определений понятия правотворчества обобщим некоторые из них в контексте общетеоретических основ правовых парадигм.

На наш взгляд, основное и общее для разных ракурсов освещения правотворчества можно назвать то, что такая деятельность является исключительной формой воплощения функций государства и главным звеном в механизме регулирования общественных отношений.

В теории государства и права, а именно в ее парадигмально-правовой концепции, правотворчество – это специфическая правовая сфера, для эффективной деятельности которой нужны специальные правовые знания и юридические умения, необходимый интеллектуальный уровень субъекта законодательной инициативы. Это связано в первую очередь с созданием или изменением действующих в государстве правовых норм.

Таким образом, по парадигмально-правовой концепции теории государства и права, правотворчество – одно из важнейших направлений деятельности любого государства; специфический вид правовой деятельности, требующей специальных правовых знаний и умений, связанных с созданием или изменением действующих в государстве правовых норм. По результатам правотворчества, то есть по нормативно-правовым актам, в том числе и по законам, складывается общее мнение о государстве, об уровне ее демократичности, цивилизованности, культурности.

Понятие правотворчества в контексте теории государства и права употребляется в дуальном смысле: во-первых, как происхождение права, совокупность знаний об отдельном законе; и во-вторых, как широкий нормативно-правовой акт.

По нашему мнению, государство обладает исключительным полномочием по формированию законов, но не права. Государство обладает своеобразным монопольным правом на правотворчество как на вид государственной деятельности, заключающийся в процессе формирования и предоставления официальной формы в виде закона.

В парадигмально-правовой концепции теории государства и права различают три способа правотворчества: 1) непосредственная правоустанавливающая деятельность полномочных государственных органов; 2) санкционирование государственных органами норм, которые сложились независимо от них в виде обычая (делового обычая) или наработанные негосударственными организациями; 3) непосредственное правотворчество в форме опроса из важнейших вопросов государственной жизни через референдум [8].

Некоторые специалисты теории государства и права обосновано считают [9, 10], что из множества используемых правовой наукой категорий только один термин содержит творческую составляющую – это правотворчество.

Процесс современного правотворчества основывается на принципах, отра-

жающих различные аспекты правового бытия, является одним из базовых задач, решение которой позволит устранить определенную проблематику теоретико-методологического характера.

Исходя из этого, правотворчество представляет собой разновидность государственной деятельности в отличие от других форм деятельности государства (управления, правосудия, надзорной функции), осуществление которых производится на основе действующего права, оно непосредственно направлено на создание такого права.

Основное назначение правотворчества заключается в выработке правовых норм и их дальнейшем совершенствовании (изменении, дополнении, объединении). Результат правотворческой деятельности может также проявляться в отмене правовых норм, то есть в признании их утратившими силу. Необходимость такого рода нормативно-правового регулирования возникает в случае, если правовые парадигмы теряют значение, то есть фактически прекращают действовать. Характерным для правотворчества является то, что оно всегда направлено на создание единой внутренне согласованной системы норм права. В качестве нормативных регуляторов общественных отношений нормы права призваны влиять на эволюцию этих отношений и их гармонизацию в интересах человека [3].

Правовые парадигмы, которые отображаются в правовом сознании, находятся в непрерывном процессе модернизации. Парадигмально-правовой подход к дифференциальному анализу правотворчества на основе типологического отождествления общественного сознания и его подсистем освещает парадигмально-правовые структурные элементы правового сознания, такие как научное, ценностно-аксиологическое и практичное.

В парадигмально-правовой концепции теории государства и права правосознание в контексте общетеоретических основ правовых парадигм – это специфическая составляющая правовой действительности.

сти. Для правового сознания как основы правовых парадигм главным является то, что оно занимает особое место среди правотворческих явлений правовой действительности и является специфической по правовому предмету формой общественного сознания.

Результатом правового регулирования общественных отношений выступают правовые отношения, само право и процесс правореализации. Правовое сознание выполняет не только регулятивно-правовые функции, что отражено нами в парадигмальном подходе к анализу правовой структуры, оно отвечает за правотворчество, то есть за создание и структурирование правовых норм, наиболее полно и адекватно отвечающих реалиям социально-экономической ситуации в данном обществе.

Правовое сознание находится в прямом взаимодействии с другими формами общественного сознания – морально-философскими, общественно-политическими и др. и обладает всеми качествами и характеристиками, присущими правосознанию. Правосознание возникает в процессе любой правовой деятельности, и поэтому функции правового сознания могут быть поняты только по результатам деятельности правосубъектов.

Правовое сознание непосредственно соотносится с правовыми парадигмами, и особенно с ведущей социально-правовой парадигмой. Этот вопрос уже долгое время служит источником научных дискуссий среди юристов и правоведов.

Однако, по нашему мнению, наиболее типичным для права является его структурно-парадигмальная неоднородность. Этот факт на данный момент является фактором несогласованным, а часто даже противопоставляется парадигмально-правовым структурам и источникам исследования, вызванного быстрой приверженности к гармоничному состоянию права как творческого начала, права как организующего фактора.

Правовые нормы и принципы конкретной социальности полностью соответству-

ют тем парадигмально-правовым стереотипам, которые характерны и определяют ее парадигмально-правовые структуры. Считаем, что это происходит потому, что правовые парадигмы диктуют формы и методы правового поведения, обуславливая именно правовые нормы его регулирования.

Правовое сознание существует до, после права и параллельно с ним и является его источником, отражающим объективные потребности развития общества, одним из обязательных инструментариев правовой реализации, воплощения в жизнь, наработки критериев соответствия поведения (деятельности) нормам права. Будучи в известном смысле непосредственным источником права, правовое сознание отражается в правовых актах, влияет на процесс и результаты правотворчества.

Как в свое время высказывался Гегель, через правовое сознание и именно благодаря ему правотворец схватывает дух своей эпохи и отражает его в правовых актах [11].

Парадигмально-правовое правотворчество формируется на основе глубоких правовых обобщений, на знании особенностей философско-правовых закономерностей и специальных исследований социально-правовой действительности. Именно научное правотворчество становится источником, позволяющим совершенствовать теоретико-практический аспект правотворчества.

Таким образом, кругом действия правовой парадигмы является практическое правотворчество, которое носит системно-регулятивный характер и функционирует по правилам, которые наработываются благодаря ценностно-аксиологической функции правотворчества в пределах нормативности правового научного сообщества.

Выводы

Итак, правотворческая деятельность – это форма воплощения прерогативы государства благодаря обработке и официаль-

ному объявлению нормативно-правовых актов, санкционированию, преобразованию или отмене правовых норм.

ведущее направление социально-правовой парадигмы, способствует созданию необходимых условий для существования общества.

Правотворчество представляет собой

Литература:

1. Конституция Украины : Закон Украины от 28.06.1996 г. № 254к/96-ВР // Ведом. Верхов. Рады Украины. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Решение Конституционного Суда Украины по делу по конституционному представлению 50 народных депутатов Украины относительно официального толкования положений статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституции Украины (относительно полномочности Верховной Рады Украины) от 17 октября 2002 года (дело N 17-рп / 2002). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>. – Название с экрана.
3. Гайдулин А. А. Основные понятия теории права: монография / А. Гайдулин. М.: ППП, 2013. – 360 с.
4. Общая теория государства и права / Под ред. Академика АПрН Украины, доктора юридических наук, профессора В. В. Копейчикова. – М.: Издательская группа, 1997. – 160 с.
5. Яценко Р. Ю. Правотворчество в условиях переходного общества: теоретико-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Р. Яценко. – М., 2013. – 180 с.
6. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
7. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 349 с.
8. Гайдулин А. О. Система понятий правовой теории государства: монография / А. Гайдулин. – М.: ППП, 2013. – 480 с.
9. Глобалистика: Энциклопедия / [сост. И. И. Мазур, А. Н. Чумосков]. – К.: София, 2013. – 1328 с.
10. Политика европейской интеграции: учеб. пособие. / [Под ред. д.ф.н., проф. Воронковой В.]. – М.: ИД «Профессионал», 2017. – 512 с. – С. 30-32.
11. Гегель Г. Философия права / Пер. с нем.: ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/>. – Название с экрана.

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридических наук, доцент,
докторант Інститута государства и права
НАН Украины им. В.М. Корецького

Бикамерализм как основа развития демократии в государстве

В статье исследуются вопросы функционирования бикамеральной структуры парламента сквозь призму демократического развития государства.

Ключевые слова: бикамерализм, демократия, государство.

T. Frantsuz-Yakovets
PhD in Law, Docent,
Doctorate in the V.M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Bicameralism as the basis for the development of Democracy in the State

The Article reveals the issues of bicameral structure of Parliament functioning through the prism of the democracy development of the State.

Keywords: bicameralism, democracy, state.

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Інституту держави і права
НАН України ім. В.М. Корецького

Бікамералізм як основа розвитку демократії в державі

У статті розкриваються питання функціонування двопалатної структури парламентів крізь призму розвитку демократії в державі.

Ключові слова: бікамералізм, демократія, держава.

Постановка проблемы

Понятие демократии является дискуссионным для многих ученых. Какой она должна быть и какие критерии мы можем определить для ее эффективной реализации. Одинаковых представлений об институте демократии не существует, поэтому понятие демократии, ее сущности и содержания открывают широкие возможности для различного толкования

этого термина. Если до XIX века понятие демократии рассматривалось исключительно в политическом смысле, то есть только как политическая концепция, то сегодня речь идет о «социальной демократии», «экономической демократии», «индустриальной демократии», «демократизации политической и правовой системы» [1].

Анализ последних исследований и публикаций

В статье использованы публикации Sartori J., Погорелова Е., Лейпхарта А., Киселёвой Н. В., Серовой О. В., Дж. Ст. Милля.

Не решенные ранее части общей проблемы

Современные государства и общества сталкиваются с проблемой, как совместить существование сильного государства с демократическими устоями, чтобы государство имело возможность влияния не только на отдельных индивидов, но и на социальные группы. Ввиду того, что однозначного ответа на вопрос, какой должна быть демократия, нет, часто смысл демократии определяют не сколько в контексте обеспечения индивидуальных прав, в первую очередь права политического участия и индивидуальных интересов, как в том, чтобы защитить общее благо сообщества от тех, кто стремится использовать национальные, общественные и государственные интересы в собственных целях [2].

Формулирование целей статьи

Целью написания статьи является исследование бикамерализма как феномена, института и способа построения парламента с точки зрения развития демократических устоев государства, бикамерализма как необходимой составляющей демократического общества, как гарантии публичности, защиты интересов и прав меньшинств.

Изложение основного материала исследования

На наш взгляд, демократия – это прежде всего демократическое общество и демократическая правовая культура, демократические институты и эффективная система законодательного обеспечения их функционирования, а также возможность реального участия народа в политической жизни.

Органы политического представительства в государственной структуре должны

восприниматься большинством граждан как демократические и правовые инстанции, которые созданы демократическим путем. Еще Дж. Локк утверждал, что исключительная легитимность законодательных органов заключается в их близости к народу, то есть в непосредственной подотчетности законодательного органа гражданам. Мы глубоко убеждены, что именно парламент и есть тем органом, который в первую очередь должен пользоваться уважением граждан, так как депутатский корпус формируется путем свободного волеизъявления граждан.

В контексте участия народа в политической жизни мы ведем речь о таком важном институте, как представительство. Именно парламент и есть тем органом, который мы определяем как общегосударственный, представительный и законодательный.

Верховный Совет Украины, согласно ст. 75 Конституции Украины, является единственным органом законодательной власти в Украине. Термин «единственный» исключает неясность и двусмысленность, то есть кроме Парламента в Украине не существует других органов законодательной власти. Вместе с тем, несмотря на огромное значение определения парламента как единственного законодательного органа, данное понятие не содержит характеристики парламента как представительского органа всего народа, хотя понятие общегосударственного представительского органа имеет большое значение и является центром конституционно-правового статуса парламента.

Важным критерием, который определяет представительский государственный орган, является его социальное значение, так как именно с целью законодательного регулирования общественных отношений народ избирает парламент. То есть, главным призванием парламента и есть принятие законов, которые выражают волю народа, представляют народ и воплощают его интересы. Поэтому, большинство современных парламентов наделены не только законодательными функциями. Приоритетной функцией парламентов

является представительская функция. Именно в парламенте проявляется определяющее свойство избирательного органа – представительский характер. Поэтому особенно важным и непростым вопросом является представительство всесторонних групп интересов. Исследователи считают, что с этим заданием более эффективно справляется именно двухпалатный парламент. Это и есть его значительным преимуществом. Потому что общество не является однородным по своему составу, существуют группы с разнообразными интересами. Конечно, не просто определить, какие из численных интересов должны быть представлены и в какой форме, но именно бикамеральность и есть той формой представительства, которая имеет инструменты для обеспечения интересов разрозненного общества. Фактор представительства разносторонних интересов является фундаментальным аспектом для развития демократического государства. Именно парламент и есть тем избирательным органом, который сублимирует интересы разных слоев населения и в котором сталкиваются разные политические взгляды и позиции. Так как именно в процессе спора рождается государственная воля, которая проявляет себя в форме закона или постановления палаты парламента. Конструктивное противостояние в ходе принятия общего решения и формирования единой воли, на наш взгляд, лучше чем противостояние после принятия закона, неприятие принятого закона обществом или же невозможность реализации его норм на практике.

Неоспоримым преимуществом двухпалатной структуры парламента является двойное представительство, что особенно важно для демократии в целом и демократического законодательного процесса, так как представляются интересы не только государства вообще, но и интересы отдельных его регионов.

Оппоненты бикамерализма приводят высказывание С. Крипса о том, что если мы хотим достичь эффективной демократии, то абсолютно невозможно иметь

две палаты, которые делят суверенитет государства. Либо вторая палата является представительской, в таком случае она – ничто другое, как дубликат первой палаты, либо же она не представляет народ в целом, и в таком случае она не должна иметь место в действительно демократическом парламенте.

Также мы не можем не учитывать, что существует разный уровень представительства. Верхнюю палату в унитарном государстве мы воспринимаем не только как институцию регионального представительства, но и как инстанцию представительства общенациональных интересов, в отличии от интересов отдельных слоев общества и партийно-корпоративных позиций, которые представляют депутаты и фракции нижней палаты.

Исследуя вопросы демократии, А. Лейпгарт считает двухпалатность признаком плюралистического общества, то есть общества, которое резко поделено на основе религиозных, языковых, идеологических или расовых признаков, что формирует отдельные друг от друга сообщества, которым как раз и подходит модель консенсусной демократии [3].

Со временем бикамеральный парламент может объединить общество, которое разделено на классы. Такие мысли встречаются и касательно парламента Украины. «Отображение в законодательной деятельности региональных интересов и интересов общин может стать стабилизирующим фактором украинской государственности, реального развития регионов, повышения экономической стабильности как регионов, так и государства. Благодаря этому может быть достигнут более высокий уровень стабильности всей политической системы государства» [4].

Бикамеральная система воспринимается теоретиками демократического развития как гарантия публичности, прозрачности и защиты прав и интересов меньшинств. Потому что именно верхним палатам присущ формат работы в стиле дебатов, чем для кулуарных нижних палат. А так как процесс принятия решений про-

исходит в несколько этапов, соответственно он становится более доступным для прессы и публики.

Бикамеральный парламент способствует сближению демократии, так как существует взаимный контроль палат, что позволяет избежать злоупотреблений со стороны одной палаты. Таким образом, создаются условия для более скрупулезной работы над законопроектами и соответственно принятия политически взвешенных решений. То есть, двухпалатная система способствует также сдерживанию власти. Вторая палата становится своеобразным противовесом первой, сдерживая ее от возможного радикализма. В результате в парламенте происходит балансирование политически противоположных сил, что позволяет лучше согласовывать политические интересы общества в целом.

Проблема бикамерального представительства довольно актуальна в ситуации социально-политического плацдарма, находящегося в трансформации, которая коренным образом изменяется. Эта проблема теоретически была разрешена еще Т. Джефферсоном. Сама идея сословных интересов трансформировалась в идею и практику представительства «иног среза общества», что определяло конструктивную современность сенатских палат. Значительно позже французский либеральный мыслитель XIX столетия Б. Констан, развивая идею в ключе теории разделения властей, обосновал необходимость рассматривать верхнюю палату как отдельную ветвь власти с определенным только ей типом представительства.

Комплексный анализ ценностного фактора представленных этими и другими учеными теоретических изложений и практических соображений в пользу бикамерализма, принципы формирования его механизмов и конструкций, место и роль в системе распределения власти в XIX веке аккумулировались в конституциях ряда стран: Испании, Италии, Румынии, Нидерландов.

Неким ключом к пониманию являют-

ся мысли одного из творцов единой Италии К. Б. Ковура: «политические порядки государства должны быть стабильными, учитывая постоянное движение и непрерывное развитие; но движение и развитие упорядоченное и прогрессивное». Исходя из этого, он делал вывод о необходимости разделения законодательной власти между двумя собраниями, в одном из которых преобладает в качестве движущей силы народный элемент, в то время как в другом пользуется широким влиянием координирующий консервативный элемент [5].

На современном этапе развития демократии и парламентаризма в Украине украинское общество время от времени активно обговаривает вопросы реформирования действующего парламента и учреждение бикамеральной модели. Дискуссия вокруг бикамеральной или уникамеральной системы парламента актуальна не только для Украины, но и для многих других современных демократий, так как бикамерализм является родовым признаком структуры большинства современных парламентов. Более того, одной из причин возникновения перманентной дискуссии касательно вопросов реформирования парламента является слабая деятельность и жизнеспособность парламента Украины. Именно поэтому мы и можем говорить о том, что дискуссия касательно учреждения бикамерализма в Украине возникает сразу же после и во время конституционных кризисов, когда обсуждение таких вопросов и тем дает некую надежду повысить эффективность его деятельности, что конечно является достаточно призрачно, так как реформирование парламента тянет за собой реформирование всей системы государственной власти.

Намерения Украины перейти к двухпалатной системе парламента были подтверждены и всеукраинским референдумом, проведенным в апреле 2000 г. Результаты референдума воплотились в проекте Закона Украины «О внесении изменений к Конституции Украины», который согласно с Указом Президента Украины был вынесен на всенародное обсуждение. Но за

етим не последовало никакого конкретного проекта реформы.

В Украине дискуссия на тему учреждения бикамерализма открыта, но стиль ее ведения проходит в контексте «за» и «против». Также характерной является подача аргументов касательно «раскола» страны и ее федерализации согласно территориальному принципу.

Здесь стоит отметить то, что в Европе практически не существует двух одинаковых бикамеральных систем, потому что бикамерализм многогранен и он постоянно усовершенствуется. При этом ключевым вопросом является распределение полномочий и сферы ответственности, что также зависит от формы республики, полномочий президента, парламента и правительства.

Украина принадлежит к группе много-сегментных государств, главным риском которого является слабый уровень демократической и общественной консолидации. Правящая вертикаль нестабильна, гражданское общество, как важный институциональный предохранитель, неразвито. Время от времени в юридической науке звучат высказывания, что бикамерализм вреден для развития демократического общества и опасен для сохранения целостности государства. С этой мыслью сложно согласиться, потому что практики современных государств Европы демонстрируют, что существование бикамерализма не имеет негативного влияния на развитие демократических устоев, а на потерю целостности тем более. Мы можем утверждать обратное, что именно двухпалатный парламент способен наиболее эффективно способствовать стабильности политического развития и прозрачности отношений между центром и регионами. А со временем бикамеральный парламент может объединить расколотое на классы общество и может служить стабилизирующим фактором украинской государственности, способствовать реальному развитию регионов, повышению экономической стабильности. В подтверждение этого, А. Лейпхарт, рассматривая вопросы

о мажоритарной и консенсусной демократии, говорит о том, что двухпалатность – это принадлежность плюралистических обществ, то есть обществ, которые резко разделены на основе религиозных, идеологических, языковых или расовых признаков, что формирует отдельные друг от друга сообщества, для которых и подходит модель консенсусной демократии [6]. А практика современных демократий свидетельствует о высоком уровне демократии в бикамеральных парламентских системах благодаря более длительным и умеренным процедурам принятия решений и более адекватному представительству всех слоев общества в государстве.

Следует отдать должное и такому аспекту формирования демократического общества, который, на наш взгляд, является достаточно важным, а именно, политическая культура общества. Эволюционное развитие демократического общества в государстве, в том числе и в Украине, невозможно без создания гармонично развитого гражданского общества. И именно парламент, посредством своей представительной и выборной природы, должен в первую очередь быть отображением демократических устоев общества.

Следует отметить, что далеко не всегда двухпалатные парламенты функционируют исключительно в высокоразвитых странах, как считает большинство. Часто создание бикамерального парламента – это необходимая реформа для выхода из экономического, политического и демократического кризиса. Практика бикамерализма, как исторического феномена, свидетельствует о том, что двухпалатный парламент привносит элементы политической и парламентской стабильности. То есть, вторая палата ускоряет демократическое и политическое развитие государства.

Вместе с тем, мы понимаем, что вопросы организационной структуры парламента являются одними из наиболее сложных. Еще Джон Стюарт Милль считал, что проблема формы парламентаризма второстепенна, потому что прежде чем перейти к упорядочению структуры парламента,

следует решить другие проблемы конституционного устройства, так как само по себе учреждение второй палаты этих проблем не решит [7]. То есть структура и состав парламента, а также полномочия палат должны соответствовать реальным потребностям и логическому развитию государства и общества.

Выводы

Анализ процессов бикамерализма, его сущности, становления и ключевых признаков свидетельствует о его значительном уровне адаптации к разным условиям и вызовам современности, состояний политической среды, что постоянно находится в транзите изменений, качественно новых вызовов системы.

Сегодня не существует идеальной теории бикамерализма, вместе с тем, социальная значимость бикамерализма в процессе усиления национальной государственности, экономической интеграции и безопасности, обеспечения политической стабильности и развития демократии в обществе и государстве в целом неоспори-

мы в контексте преимуществ двухпалатной структуры в качестве сдерживающего фактора демократических аномалий, поспешных, эмоциональных и политически необдуманных решений. Что безусловно позволяет нам говорить о бикамерализме как необходимой составляющей демократического общества, гарантии публичности, прозрачности и защиты интересов и прав меньшинств. Бикамерализм способен учитывать политическую конъюнктуру и объединить интересы всех представителей власти и таким образом обеспечить реальную демократию её законодательной ветви. Вместе с тем, мы понимаем что истинная демократия существует только в том обществе, которому присуще ощущение глубокой политической ответственности и гражданства. В политически малокультурном обществе демократия не может существовать только за счет бикамеральной системы. Только при наличии этой составляющей представляется возможным вести речь о большем или меньшем демократизме той или иной модели организации парламента.

Литература

1. Sartori J. The Theory of Democracy Revisited. – Chatham, 1987. – Part 1. – P. 8-10
2. Погорелов Є. Глобалізація – виклик доби і відповідь на нього / Є. Погорелов // Молода нація: Альманах. – К. – 2001. – №4. – С. 186-215.
3. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Полис. – 1995. – № 5. – С.35.
4. Кісельова Н. В. Перехід від монокамералізму до бікамералізму: географічні передумови політичного вибору // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_23/Gileya23/H5/pdf
5. Серова О. В. Парламентаризм в восприятии итальянского либерала / О. В. Серова // Из истории европейского парламентаризма: Италия. – М.: Изд-во ИВИ РАН, 1997. – С. 33-50
6. Лейпхарт А. Демократія в багатоскладних суспільствах: порівняльне дослідження / А. Лейпхарт / Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
7. Милль Дж. Ст. Рассуждения о представительском правлении: пер. с англ. / Джон Стюарт Милль. – Челябинск: Социум, 2006. – С. 251-264.

УДК: 342.7

В.В. Корольова
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет «КРОК»

Л.О. Макас
здобувач ступеня вищої освіти «магістр»
Університет «КРОК»

Правове забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини: міжнародні та національні аспекти

У статті проаналізовано правове забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини як на національному, так і на міжнародному рівнях. Виявлено ключові проблеми у сфері правового забезпечення захисту прав дітей.

Ключові слова: права і свободи дитини, гарантії захисту прав і свобод дитини, міжнародно-правові гарантії, конституційні гарантії.

В.В. Королева
кандидат юридических наук, доцент
Университет «КРОК»

Л.О. Макас
соискатель степени высшего образования «магистр»
Университет «КРОК»

Правовое обеспечение гарантий защиты прав и свобод ребенка: международные и национальные аспекты

В статье проанализировано правовое обеспечение гарантий защиты прав и свобод ребенка как на национальном, так и на международном уровнях. Выявлены ключевые проблемы в сфере правового обеспечения защиты прав детей.

Ключевые слова: права и свободы ребенка, гарантии защиты прав и свобод ребенка, международно-правовые гарантии, конституционные гарантии.

V.V. Koroleva
candidate of sciences (law), docent,
«KROK» University

L.O. Makas
competitor of higher education degree «Master»
«KROK» University

Legal support guarantees for protection of child's rights and freedoms: international and national aspects

The article analyzes the legal provision of a guarantee of the protection of children's rights

and freedoms both nationally and internationally. The key problems in the field of legal protection of children's rights are revealed

Keywords: *child's rights and freedoms, international legal guarantees, constitutional guarantees.*

Постановка проблеми

Однією з ознак правової держави є законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав і свобод дитини, тобто наявність налагодженого правового механізму їх правової охорони і захисту. Комплексний аналіз правових норм сімейного та цивільного законодавства України дає підстави стверджувати, що загалом вказаний юридичний механізм відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав і свобод дитини. Водночас європейський вектор розвитку суспільних відносин в Україні свідчить про необхідність перегляду окремих положень чинного законодавства у сфері захисту прав і свобод дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Гарантії захисту прав та свобод дітей, історія їх становлення й розвитку, правове забезпечення, створення механізму для їх реалізації неодноразово опрацьовувалися науковцями-правознавцями. Зокрема, дослідження даних питань знайшли своє вираження у наукових працях таких вчених, як: В.В. Копейчиков, О.Ф. Скагун, Н.М. Крестовська, П.М. Рабінович, Г.В. Толкачова, О.М. Старовойтов, О.М. Кудрявцева, В.В. Завальнюк, А.В. Дакал та інші. Однак, забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини на міжнародному та національному рівнях все ще потребує дослідження та вдосконалення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На даному етапі розвитку нашого суспільства дедалі ширше втілюються в життя положення Конвенції про права дитини. Проте залишається багато проблем, які потребують реального вирішення, адже діти є однією з найменш захищених груп населення, для захисту і забезпечення прав якої необхідні ефективні та незалежні механізми.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз гарантій захисту прав і свобод дитини як на національному, так і на міжнародному рівнях. Виявлення ключових проблем захисту прав дітей та окреслення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Конституція України проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Отже, поряд із визнанням прав і свобод дитини одним із найважливіших чинників реального їх забезпечення виступають специфічні засоби – гарантії цих прав і свобод.

На початку XIX століття права дитини переважно розглядалися як міри захисту дітей від економічної експлуатації, торгівлі дітьми, проституції неповнолітніх, повної влади батьків тощо.

Як зазначає Г.В. Толкачова, значним прогресом у даному напрямку було створення Міжнародного союзу захисту дітей у 1923 році, який 26 листопада 1924 року прийняв перший міжнародний акт – Декларацію прав дитини (Женевська декларація) [2, с.38].

Ця Декларація є одним з перших міжнародних документів, спрямованих на правовий захист дітей, яку, до того ж, у 1934 році знову підтвердила Генеральна Асамблея, і країни-учасниці погодилися запровадити принципи Женевської декларації у своє законодавство. Можна стверджувати, що з 1924 року, після прийняття Декларації, права дитини увійшли до системи міжнародного права, а сама Декларація стала наріжним каменем всього майбутнього міжнародного розвитку правових ініціатив стосовно прав дитини. Водночас основний зміст Женевської де-

кларації прав дитини вміщує п'ять основних програмних пунктів:

1. Дитині повинні надаватися всі засоби, потрібні для її нормального матеріального і духовного розвитку.

2. Голодна дитина повинна бути нагодована; хвора дитина повинна отримати допомогу; дитина-правопорушник повинна бути виправлена; сироті чи безпритульній дитині повинен бути наданий притулок і догляд.

3. Дитина перша повинна отримувати допомогу під час лиха.

4. Дитина повинна мати дитинство і захист від усіх форм експлуатації.

5. Дитину потрібно виховувати в усвідомленні того, що її кращі якості повинні бути спрямовані на благо ближнім [3].

Потрібно згадати і ще один важливий документ щодо захисту прав дітей, яким стала прийнята 20 листопада 1959 року Декларація прав дитини, у якій проголошуються 10 принципів захисту і благополуччя дітей.

У подальшому питання щодо захисту прав дитини знайшли своє відображення й в інших міжнародних документах. Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави [4, п.1, ст. 24].

Конвенція ООН про права дитини (набула чинності для України 27 вересня 1991 року) отримала найбільш широке міжнародне визнання серед усіх документів з прав людини. Конвенція поєднує в одному документі весь спектр прав людини, що мають відношення до дітей – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав й, у свою чергу, вважається міжнародною дитячою конституцією.

У 41 статті Конвенції викладені права людини, якими володіє кожна дитина у віці до 18 років і які необхідно поважати та захищати [5].

Конвенція ООН про права дитини дала поштовх для формування системи міжнародних стандартів у сфері захисту прав дітей.

Так, А.В. Дакал наводить узагальнений перелік міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною: Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (від 12 березня 1981 року), Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (від 5 жовтня 2000 року), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (від 3 квітня 2003 року), Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (від 4 лютого 2004 року), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (від 23 червня 2004 року), Конвенція про кіберзлочинність (від 7 вересня 2005 року), Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (від 11 січня 2006 року), Європейська конвенція про здійснення прав дітей (від 3 серпня 2006 року), Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (від 14 вересня 2006 року), Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання (від 14 вересня 2006 року), Конвенція про контакт з дітьми (від 20 вересня 2006 року), Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (від 6 березня 2008 року), Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (від 14 січня 2009 року), Європейська конвенція про усиновлення дітей (від 15 лютого 2011 року) [6, с. 2-3].

Н.М. Оніщенко та С.О. Сунегін наголошують на тому, що ефективність правового регулювання відносин у сфері забезпечення, охорони та захисту прав дитини в Україні багато в чому залежить від за-

позичення відповідних стандартів у зарубіжних країнах, насамперед європейських. Однак, таке запозичення не може відбуватися шляхом простого перенесення правових норм з правових систем інших держав у національну правову систему України без здійснення їх відповідної адаптації, оскільки навіть якщо запозичити в інших країн ідеальну систему забезпечення, охорони та захисту прав дитини без врахування при цьому багатоманітної соціокультурної реальності українського суспільства, це може призвести до небажаних наслідків [7, с. 84-85].

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави, дало змогу розширити права й свободи людини та дитини зокрема, наповнити їх новим змістом і значенням.

Так, згідно з положеннями Конвенції ООН про права дитини та низкою інших документів з метою забезпечення гарантій політичних прав дітей прийнято Закон України «Про громадянство» (1991 року), який вимагає письмової згоди 14-річної дитини під час зміни її громадянства, а після досягнення 16 років зміни проводяться за власною заявою дитини. Соціальні права дітей реалізуються шляхом обов'язку держави надавати допомогу багатодітним сім'ям для забезпечення дитини харчуванням, одягом та житлом, який закріплено у Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 року). Закон України «Про освіту» (1991 року) встановив обов'язкове шкільне навчання дітей віком від 6–7 і до 15 років.

Конституція України містить достатньо обмежену кількість положень, які безпосередньо стосуються дітей.

Наприклад, у статтях 51-52 Конституції України йдеться про те, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою; будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу [1].

Окремо йдеться про заборону використання праці неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах (ст. 43), а також щодо обов'язку держави забезпечити повну загальну середню освіту та доступ до безоплатної дошкільної і позашкільної освіти (ст. 53).

Крім того, на конституційному рівні визначені органи публічної влади, які здійснюють повноваження щодо забезпечення прав і свобод дітей: Президент України (стаття 102 Конституції України), Кабінет Міністрів України (ст. 116 Конституції України), місцеві державні адміністрації (ст. 119 Конституції України), органи правосуддя, органи місцевого самоврядування та інші.

Відповідно до вимог Конституції України, міжнародних документів у 2001 році прийнято Закон України «Про охорону дитинства», яким охорона дитинства в Україні визначена «як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави» [8].

Законом України «Про охорону дитинства» закріплені найважливіші права та свободи дитини: право на життя та охорону здоров'я (ст. 6), право на ім'я та громадянство (ст. 7), право на достатній життєвий рівень (ст. 8), право на вільне висловлення думки та отримання інформації (ст. 9), право на захист від усіх форм насильства (ст. 10), право на освіту (ст. 19) [8]. Важливим здобутком цього Закону є включення до його змісту розділу V «Діти, які потребують особливого захисту держави», відповідно до якого передбачені заходи щодо захисту прав та інтересів дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Закон України від 2 червня 2005 року «Про основи соціального захисту безпритульних осіб та бездомних дітей» забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, які спрямовані на реалізацію бездомними особами і безпритульними дітьми прав і свобод [9]. Соціальний захист безпритульних дітей ґрунтується на прин-

ципах: законності; демократизму; рівності; поваги до особистості; визнання честі та гідності; забезпечення основних прав і свобод людини [9, ст. 3].

Достатньо важливі законодавчі положення стосовно прав дітей містяться у Сімейному кодексі України від 10 січня 2002 р. [10].

Зазначений Кодекс покликаний забезпечити можливість здійснення прав дитини, які встановлені Конституцією України, Конвенцією про права дитини 1998 року, іншими міжнародними правовими актами, визнаними в Україні.

Зокрема, Сімейний кодекс України дає правове визначення дитини, сім'ї, прав та обов'язків у сім'ї, форм і процедур захисту прав дитини, у тому числі усиновлення, встановлення опіки та піклування тощо.

Положення цього кодексу чітко визначають, що регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини.

Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року визначає, що право особи на сім'ю розглядається як одне з особистих, немайнових прав людини (ст. 291). Крім того, однією з найважливіших груп прав дитини є її майнові права взагалі та право власності на певне майно зокрема [11].

Захист від найбільш небезпечних порушень прав неповнолітніх забезпечує Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. Він містить як загальні норми, що захищають усіх громадян від жорстокого поводження, так і норми, безпосередньо спрямовані на захист життя, здоров'я та недоторканності неповнолітніх. Так, стаття 156 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за розбещення неповнолітніх, тобто за вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Статтею 150 передбачена відповідальність за експлуатацію дитини. Відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом передбачена статтею 150-1 [12].

У 2017 році з метою запобігання та протидії домашньому насильству був при-

йнятий Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [13].

У цьому Законі подано дефініцію поняття «домашнє насильство» як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Також зазначається, що фізичне насильство – форма домашнього насильства, що включає ляпаса, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Визначаються також інші види насильства (сексуального, психологічного, економічного).

Крім того передбачено, що суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є: спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; інші органи та установи, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; загальні і спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб; громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах [13, ст. 6].

Отже, положення цього Закону визначають організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації держав-

ної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства.

З метою забезпечення належних умов для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні, враховуючи необхідність особливого піклування про дитину, на виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини та відповідно до статті 102 Конституції України 11 серпня 2011 р. Указом Президента України № 811/2011 запроваджено Посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини.

У своїй праці О.М. Кудрявцева зауважує, що нині механізм захисту конституційних прав дитини в Україні розвивається та вдосконалюється шляхом: 1) запровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини; 2) підготовки та прийняття нових законодавчих актів, які регулюватимуть суспільні відносини у сфері захисту прав дитини; 3) подальшої гуманізації національного законодавства щодо забезпечення прав дитини; 4) вдосконалення компетенції, форм, методів діяльності уповноважених державних органів, на яких покладено обов'язки щодо захисту прав дитини в Україні; 5) всебічне використання здобутків юридичної науки для вдосконалення чинного законодавства

та правотворчої практики у сфері захисту прав дітей [14, с. 11].

Ми погоджуємося з твердженням Г.В. Толкачової про те, що аналізуючи еволюцію правового забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини, можна зробити висновок про наявність на даний час в Україні системи гарантій, створених з метою комплексного втілення в життя чинних нормативно-правових актів у вказаній сфері. Однак, існуючий механізм захисту гарантій прав і свобод дитини потребує постійного моніторингу та вдосконалення відповідно до розвитку українського суспільства і міжнародних реалій [15, с. 76].

Висновки

Отже, розбудова України як демократичної правової держави потребує ретельного аналізу законодавства як важливої умови гарантування захисту прав і свобод людини. Особливо це стосується найбільш вразливої категорії нашого населення – дітей. Аналіз українського законодавства дає підстави стверджувати, що стосовно дітей воно базується на гуманних принципах, закріплених у Конвенції про права дитини та інших міжнародних актах. Але існуючий механізм захисту прав і свобод дитини потребує постійного моніторингу та вдосконалення відповідно до розвитку українського суспільства і міжнародних реалій.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Толкачова Г.В. Міжнародно-правові гарантії захисту прав і свобод дитини та їх імплементація у національне законодавство / Г.В. Толкачова // Держава і право. – 2014. – Вип. 66. – С. 35–43.
3. Geneva Declaration of the Rights of the Child [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
5. Конвенція ООН «Про права дитини» // Право України. – 1993. – № 5.
6. Дакал А. В. Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в Україні / А.В. Дакал // Держава і право. – 2013. – 2(14). – С. 1–8.
7. Оніщенко Н.М., Сунегін С.О. Права і свободи дитини в умовах конвергенції правових систем: українські реалії та перспективи їх удосконалення / Н.М. Оніщенко, С.О. Сунегін // Теорія та історія держави і права. – 2013. – №2. – С. 83–89.
8. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 30. – Ст. 142.
9. Закон України «Про основи соціального захисту безпритульних осіб та бездомних дітей» від 2 червня 2005 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 26. – Ст. 354.

10. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 21-22. – Ст.11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
13. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2018. – № 5. – Ст. 35.
14. Кудрявцева О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні / О.М. Кудрявцева : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2014. – 21 с.
15. Толкачова Г.В. Еволюція правового забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини / Г.В. Толкачова // Часопис Київського університету права. – 2015/1. – С. 72-76.

УДК 342.53(477+476)

Л.І. Баликіна-Галанець
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Теоретико-правовий аналіз громадянського суспільства в Україні та Республіці Білорусь

Дана стаття є теоретико-правовим дослідженням інституту громадянського суспільства в Україні та Республіці Білорусь як ключового моменту парламентаризму. Авторка виокремлює як позитивні, так і негативні аспекти транзитної демократії в Україні та порівнює розвиток зазначеної країни з Білорусією, що надає можливість по-новому подивитися на становлення демократії в пострадянських державах. Трансформаційні соціальні зміни в умовах кризи, пов'язаної із зовнішньою агресією, на сьогодні є досить специфічним класом, що відбувається в Україні, та в авторитарній Республіці Білорусь, де тільки зараз після налагодження стосунків із Заходом міжнародні експерти констатують факти зрушення в бік демократизації.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, парламентаризм, громадянське суспільство.

Л.И. Балькина-Галанец
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Теоретико-правовой анализ гражданского общества в Украине и Республике Беларусь

Данная статья является теоретико-правовым исследованием института гражданского общества в Украине и Республике Беларусь, как ключевого момента парламентаризма. Автор выделяет как положительные, так и отрицательные аспекты транзитной демократии в Украине и сравнивает развитие указанной страны с Белоруссией, дает возможность по-новому взглянуть на становление демократии в постсоветских государствах. Трансформационные социальные изменения в условиях кризиса, связанного с внешней агрессией, сегодня являются достаточно специфическим классом, происходящем в Украине, и в авторитарной Республике Беларусь, где только сейчас после налаживания отношений с Западом международные эксперты констатируют факты сдвигов в сторону демократизации.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, парламентаризм, гражданское общество.

L. Balykina-Halanets
PhD in Law,
Docent of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

Theoretical and Legal Analysis of Civil Society in Ukraine and Belarus

This article analyses and discusses the objectives of the civil society in Ukraine and Belarus, by

comparing. In principle, the study seeks an answer to the question: what was realistically achieved as a result of civil unrest for young democracy and what shall be reached in Ukraine now. Will Republic of Belarus repeat the scenario of Ukraine? Methodologically, this article focuses on the evaluation of the ability of theoretical models to explain the development of parliamentarism in Ukraine and Belarus and debates the options of the outcomes of the civil society development.

Keywords: Ukraine, Republic of Belarus, parliamentarism, civil society.

Постановка проблеми

Розвиток демократичних інститутів у країнах пострадянського простору зумовив відродження такого політико-правового явища, як парламентаризм. За роки незалежності в Україні та Білорусі цей інститут став невід'ємним елементом політичної та правової дійсності. Становлення ідеї парламентаризму в громадянській і правовій свідомості, у визначенні місця та ролі парламенту серед інших гілок влади зумовило розвиток його теоретичної бази.

Методологією даної статті є теоретико-правовий аналіз розвитку парламентаризму в Україні та Білорусі. Авторка розглядає проблематику розвитку інституту громадянського суспільства як невід'ємної частини парламентаризму в демократичних державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання становлення та розвитку інституту громадянського суспільства та парламентаризму досліджувало багато вчених. Зокрема, С. Бацюкова, В. Волинець, О. Долженков, П. Колотвін, А. Лисюк, Д. Лисюк, Л. Макаренко, О. Скрипнюк, М. Соколовська та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогоднішній день, коли в Україні у 2014 році була знову змінена форма правління та відбулося багато змін у політичній системі після Євромайдану, зазначена проблематика стає актуальною. У Республіці Білорусь спостерігається поступова зміна політичного курсу після налагодження стосунків із Заходом. Для стійкого розвитку парламентаризму в Україні та Республіці Білорусь важливим є запровадження певних демократичних інститутів відповідно до європейських стандартів. У межах даної статті аналізується та порів-

нюється роль парламентаризму в Україні та Республіці Білорусь на шляху становлення громадянського суспільства.

Формулювання цілей статті

Порівняння парламентаризму в Україні та Білорусі є науково цікавим у зв'язку з довгим подібним історичним розвитком країн та різним шляхом після проголошення незалежності. Авторка в даній статті ставить за мету відповісти на такі питання. Що було досягнуто після громадянського супротиву Євромайдану (Револуції гідності) у молодій демократії та що очікується в подальшому у розвитку громадянського суспільства? Чи повторить Республіка Білорусь сценарій України?

Виклад основного матеріалу дослідження

В Україні трансформаційні процеси політичної системи тривають з моменту проголошення незалежності. Першим переломним етапом було прийняття Конституції, наступним – Помаранчева революція, у результаті якої суспільство отримало ескізний образ іншої країни, яку ще треба було побудувати, останнім етапом став Євромайдан. Наразі найголовніше для влади створити ефективну систему стримувань та противаг відповідно до настроїв, сподівань та очікувань пробудженого суспільства. У системі влади повинна бути зафіксована вагома і конструктивна присутність Верховної Ради, а також неурядових організацій. Складовою практичної площини повинно стати структуроване співробітництво гілок влади. Слід використати шанс на створення якісно нової влади, зміцнення держави, побудови відкритого громадянського суспільства.

За таких соціальних трансформацій породжується явище перехідного поставиторного суспільства. Воно є нестійкою, нелінійною системою, у ньому постійно

виникають альтернативи розвитку, які можуть бути реалізовані при зміні умов. За цих змін можуть виникати й стаціонарні нестійкі стани, критичні ситуації, в яких система може втрачати свою властивість відновлювати рівновагу, що може спричинити неадекватні масштабні реакції та втрату керованості системи [1, с. 49]. Однією зі складових цієї системи є парламентаризм.

Не викликає сумнівів, що основним атрибутом парламентаризму в будь-якій країні є сильний парламент. Одним з ілюстративних показників цього є форма державного правління. Історичний розвиток українського парламентаризму, на нашу думку, звертає увагу на те, що перехід до парламентсько-президентської форми правління є зумовленим етапом розвитку політичної системи. Цей процес безпосередньо залежить від формування дієздатних структур громадянського суспільства, зростання чисельності середнього прошарку населення, а отже, відповідної партійної системи з кількома сильними центристськими партіями та численним електоратом.

Становлення парламентаризму в кожній демократичній державі безпосередньо залежить від ступеня розвитку громадянського суспільства, яке відображає процес його історичного становлення. У фундаментальному науковому досягненні вітчизняних учених під назвою «Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави», виданому під керівництвом академіка О. Скрипнюка, зазначено таке. Крім традиційних для сучасних правових держав інститутів конституційного контролю (незалежно від того ці повноваження передані звичайним судам або спеціальним органам конституційної юстиції), контрольні функції виконує громадянське суспільство, одним із інститутів якого є засоби масової інформації, політичні партії та інші громадські організації, громадська думка, а також удосконалення суто процедурних моментів проведення виборів до парламенту, які унеможливають їхню

фальсифікацію або маніпулювання виборчим процесом. Розвиток України в напрямі парламентсько-президентської або парламентської республіки зумовлює необхідність всебічної підтримки процесів становлення громадянського суспільства [2, с. 350-352].

У цьому контексті, на думку авторки, важливим було б закріплення на конституційному рівні положення про громадянське суспільство. Серйозні напрацювання українськими вченими та політиками вже здійснено. Цьому сприяє політичний розвиток країни після Революції Гідності. Зазначені події свідчать, що за умов, коли держава «готова чітко сформулювати основні суспільні проблеми та способи їх вирішення, а громадянське суспільство здатне оцінювати дії публічної влади» [3, с. 15], можливе співробітництво цих двох інститутів.

У пострадянських державах становлення і розвиток інститутів парламентаризму та громадянського суспільства відбувалося майже з нуля. Після проголошення незалежності у Конституціях України та Республіки Білорусь було закріплено демократичні принципи побудови правової держави, однак їх втілення досі не завершено. Основними завданнями обох держав є законодавчий захист розвитку громадянського суспільства, забезпечення свободи слова, вільного вираження своїх позицій, обстоювання своїх прав і свобод, формування політичної та правової культури народу [4, с. 227], проведення всебічної реформи політичної системи. Зазначені зміни необхідні не лише на папері, а насамперед у свідомості громадян.

Проблема ускладнюється тим, що на існуючу пострадянську систему, яка втрачає сталість, наклали нові чинники, викликані та загострені останнім періодом розвитку України перед Революцією Гідності й після неї. Ідеться як про внутрішні причини, так і про зовнішні зміни, тиск, сума яких у певний момент перевищує можливий для неї максимум напруження. У такому разі різноманітність різноспрямованих змін і дій соціальних суб'єктів породжує масу

випадкових наслідків, суттєво ускладнює траєкторію системи, а поведінка останньої стає непередбачуваною. За такої ситуації уможливується лише статистична, ймовірна фіксація поведінки системи.

Громадяни та інші фізичні особи кожної з досліджуваних нами країн, ураховуючи їхній політико-правовий статус на території України та Республіки Білорусь, є суб'єктами політичної організації суспільства. Вони мають коло політичних прав і свобод. У Розділі II Конституцій цих країн закріплено широкий комплекс політичних прав. В Основному Законі України («Права, свободи та обов'язки людини і громадянина») та в Конституції Республіки Білорусь («Особистість, суспільство, держава») перелік прав відповідає аналогічним правам і свободам, проголошеним документами Міжнародного білля про права людини ООН.

Основні права і свободи громадян держави регулюються не тільки Конституціями, а й іншим законодавством. Слід наголосити на особливому статусі громадян, наділених пріоритетним становищем мати та користуватися політичними правами й свободами, а також захисті їхніх політичних інтересів. У Конституціях політичні права, свободи чітко визначені, де вказано, що ці права мають винятково громадяни. Водночас, і в Україні, й у Республіці Білорусь іноземці та апатриди мають право частково брати участь у політичному житті суспільства. Відповідно до Закону України «Про громадянські об'єднання» [5] та Закону Республіки Білорусь «Про правове становище іноземних громадян і осіб без громадянства в Республіці Білорусь» [6] відповідно визначено, що іноземці та особи без громадянства мають право створювати й брати участь у громадянських об'єднаннях. Отже, особливість політико-правового становища громадянина держави полягає саме в тому, що він (громадянин) може обирати представників на виборні державні посади та висувати свою кандидатуру до органів державної влади.

На сьогодні, коли ідея народного суверенітету закріплена в кожній демократич-

ній конституції та виражається в установчій владі народу, у виборі народних представників, а в деяких державах у праві народу на пряму участь у розробленні законодавства шляхом референдумів і народних ініціатив – воля народу проявляється переважно через представницьку систему та принцип більшості. Незважаючи на недоліки, представницька система правління є однією з найважливіших ознак правової і демократичної держави.

Наявність розвинутого інституту прав та свобод людини і громадянина, ефективного функціонування представницької системи є свідченням зрілості громадянського суспільства. Таким чином, громадянське суспільство постає як сукупність організацій, об'єднань громадян, а також правових норм, ціннісних установок, ідей та уявлень, через які реалізуються групові та приватні інтереси членів суспільства і необхідна для цього взаємодія з органами державної влади [7, с. 174].

У Конституціях досліджуваних держав закріплено, що Україна та Республіка Білорусь є правовими державами, хоча фактичне втілення цієї тези певні вчені заперечують, наголошуючи, що цей процес є тривалим. Розумної альтернативи правової держави ні в Україні, ні в Білорусі немає. Багато нинішніх проблем безпосередньо пов'язані з тим, що на сьогодні функціонують відносно правові держави. Правова держава – явище багатовимірне. Основними принципами її формування, в найбільш загальному вигляді, у класичному варіанті є: принцип поділу влади, принцип верховенства закону, принцип захисту прав особистості, принцип взаємної правової відповідальності та деякі інші [8]. Втілення цих принципів є передумовою формування громадянського суспільства, головним із яких, є функціонування розвинутого інституту прав і свобод людини. Повна відмова від радянської системи управління та розвиток демократичної системи сприяє становленню громадянського суспільства в Україні та Білорусі. Воно є обов'язковим атрибутом правової держави.

Шлях формування цього інституту в

Україні та Республіці Білорусь має певну специфіку. У зв'язку з подібними історичними, політичними, економічними, культурними процесами підходи до розв'язання проблем, що виникають на цьому шляху, є схожими, однак їхнє вирішення відбувається по-різному.

У Білорусі та Україні правову основу для формування громадянського суспільства створює законодавчий орган – парламент (Верховна Рада України і Національні збори Республіки Білорусь). За роки незалежності в обох державах створено законодавчу базу для становлення соціальної держави та розвитку громадянського суспільства. На сучасному етапі розвитку постало питання її модернізації відповідно до нових суспільних викликів і завдань, що можливе лише через зростання ділової, політичної активності законодавців. Разом з тим, цей процес є взаємоспрямованим, оскільки становлення громадянського суспільства залежить від подальшого розвитку парламентаризму в рамках чинних конституцій шляхом створення відповідних законів для функціонування цього інституту.

Наступне, слід звернути увагу на те, що в Конституції Республіки Білорусь закріплено законодавчу ініціативу народу. Натомість в Україні право законодавчої ініціативи надано Президентові, народним депутатам і Кабінету Міністрів України [9], тобто у народу – відсутня. Ст. 99 Конституції Республіки Білорусь передбачає, що право законодавчої ініціативи надається Президенту, депутатам Парламенту, Уряду, а також громадянам, які мають виборче право, у кількості не менше 50 тис. осіб, і воно реалізується в Палаті представників [10]. Закріплення цієї норми в Основному Законі України позитивно вплинуло б на розвиток громадянського суспільства. На сьогодні це положення мало б велике значення з огляду на завдання модернізації інститутів громадянського суспільства. Водночас для легітимації діяльності громадянського суспільства з тієї причини, що його функціонування є небезпечним у зв'язку з недостатньою захищеністю кон-

ституційними та законодавчими актами. Підтримка громадянського суспільства є обов'язковою умовою в країні, яка вважає себе демократичною.

Вартим уваги дослідження є те, що Національні збори Республіки Білорусь – це провідник ідеологічної функції в державі. Від діяльності парламенту та реалізації цієї функції багато залежить у плані підтримки модернізаційних процесів у країні, визначення ціннісних ідеалів потреб і запитів суспільства та моделі поведінки його членів. Ідеологічне спрямування повинно матеріалізуватися в конкретних соціально-політичних процесах. Вироблення та відточування ідеологічних цілей здійснюється шляхом зустрічі депутатів з електоратом, їхніх виступів у засобах масової інформації та Інтернет-порталах.

У Республіці Білорусь формування ідеологічних норм і установок відбувається на підставі чітко розробленої державної політики. Існує низка державних органів та інститутів, покликаних вирішувати ідеологічні проблеми, а саме: політичні партії та органи самоврядування, освіти, культури, науки, засоби масової інформації, літератури, кіно тощо. Через них формується політична свідомість і політична культура народу. Діяльність цих установ здійснюється в рамках конкретних законів і підзаконних актів [11].

Постає питання, чи є громадянське суспільство в Республіці Білорусь? Авторка спробує дати свою авторську відповідь на дискусійне питання. Спеціалісти, які погоджуються з існуванням даного інституту, характеризують його як нерозвинене, слабе, квазі-громадянське. Відповідно до офіційних даних на 1 січня 2016 року в Білорусі було зареєстровано 2,665 громадських організацій, з яких 225 мають статус міжнародний, 716 – республіканський і 1,724 – місцевий [12, с.84]. Водночас, не завжди кількість означає якість. В Україні на 2017 рік зареєстровано 10,812 громадських організацій [13], однак громадянське суспільство лише на стадії становлення. Звертаючись до дослідження «Nations in Transit 2017» неурядової міжнародної

організації Freedom House, вбачаємо, що аналітики визначають Україну найкращою за рівнем розвитку громадянського суспільства [14]. Незважаючи на різницю рівня свободи в Україні та Республіці Білорусь, є факт наявності неурядових громадських організацій – одного з елементів громадянського суспільства, що свідчить про його наявність.

Події 2013-2014 рр. в Україні демонструють, що в країні дієве громадянське суспільство. Про громадянський супротив владі директор Центру досліджень проблем громадянського суспільства Віталій Кулик висловився таким чином: «Євромайдан показав, що громадянське суспільство перетворюється в суб'єкт певних процесів, який має артикульовані програму і вимоги. Ці вимоги іноді не відповідають вимогам політичних гравців або парламентських політичних партій... Громадянське суспільство показало чудеса самоорганізації. Виявилося, що на перших ролях, як організатори процесу, заходів, акцій, активності Євромайдану виступили неформальні мережі або фінансується громадськими ініціативами, які не мають нічого спільного з так званими грантоїдами – організаціями, які роками отримують гроші від різних фондів та іноземних джерел... І саме вони заклали основу суб'єктивізації громадянського суспільства на Майдані» [15].

Отже, громадянське суспільство в процесі демократизації будь-якої країни є суттєвим важелем розвитку та становлення демократичних принципів та цінностей.

Незважаючи на низку перешкод на шляху становлення громадянського суспільства в Україні та Білорусі, варто зазначити активну участь громадян цих країн у політичному житті через Інтернет. Як наголошує П. Колотвін, сучасні новітні технології мас-медіа відіграють провідну роль у взаємодії державних інститутів і громадян в умовах демократичного режиму, вони виступають одним із важливих компонентів взаємодії між керуючою та керованою сторонами [16, с. 146]. У сучасних умовах це реальність. Завдяки

Всесвітній мережі певні політичні та громадські організації висловлюють свою думку з актуальних питань і відображають свою політичну позицію. Інтернет дає можливість проводити міжнародні конференції в реальному часі з учасниками зі всього світу та голосування серед користувачів мережі для відображення відповідної статистики тощо. Однак механізми використання технологічних досягнень у пострадянських країнах упроваджуються із запізненням. В Україні існує парламентський телеканал «РАДА», що здійснює прямі трансляції засідань Верховної Ради України. В Республіці Білорусь окремого каналу немає, водночас на сайті Національних зборів Республіки Білорусь у розділі «Прес-центр» є можливість ознайомитися з підсумками роботи [17]. Таку ж інформацію суспільство повинно одержувати й щодо діяльності обласних і місцевих рад. Показовим у цьому плані є зарубіжний досвід. Так, у шведському місті Мін (Min) через Інтернет відбувається пряма трансляція засідань міської ради, більше того, депутати під час засідань отримують питання від громадян, ведуть із ними діалог [16, с. 149]. На порталі Верховної Ради України [18] створили можливість в інтерактивному режимі надсилати електронні петиції, реалізовувати право громадського обговорення законопроектів та представлена концепція публічної політики, її структура та етапи (завершальним етапом якої буде проведення адвокаційної кампанії з метою голосування за законопроект). Таким чином, в Україні шляхом використання новітніх технологій розвивається громадянське суспільство та збільшується кількість способів реалізації громадянами своїх прав. Окрім цього, в Україні з 2012 року діє оновлена версія урядового сайту «Громадянське суспільство і влада» [19], де також є можливість для громадян брати участь в обговоренні важливих державних рішень. Натомість на Інтернет-порталі Палати представників Національних зборів Республіки Білорусь [20] є тільки право електронного звернення як у фізичних осіб, так і юридичних та право звернення

з ініціативою про внесення до Конституційного Суду пропозицій про перевірку певного нормативно-правового акта на конституційність.

Різноманітні ноу-хау з'являються щодня, що спрощує зв'язок із будь-ким у будь-якій частині земної кулі. Однак активність громадян в усьому світі, як і в Україні та Білорусі, в цьому аспекті є ілюзорною, адже в мережі користувач Інтернету зазвичай є анонімним. Політична діяльність відбувається в парламентах і урядових установах, а не у Всесвітній мережі. Головною проблемою такої ситуації є недостатня мотивація громадян для участі в суспільно-політичних процесах країни. Йдеться не про матеріальну мотивацію, а про ідею і бачення реального результату від тих чи тих публічних дій. Адже апріорі народ думає, що активними заходами він не здатен що-небудь змінити. Новітні технології лише дають доступ до інформації й полегшують спілкування між користувачами. Активна участь користувачів Інтернету в Україні та Білорусі показує, що суспільство не байдуже, але необхідним є законодавчий захист для вільної реалізації своїх прав і свобод.

Наприклад, у Білорусі активісти та опозиціонери (представники громадських організацій, активна молодь й опозиційні політичні сили) робили спроби підняти суспільство на супротив владі та здійснити переворот. Однак, у країні-сусіда опозиція не має такої великої підтримки у громадськості як в Україні. Й усі спроби подолати владу закінчуються невдачею. Звертаючи увагу на демонстрації на День Свободи у 2014 році, 10 білоруських активістів було заарештовано за вдягнені українські стрічки на підтримку Революції Гідності в Україні, а з 2004 року більше 100 неурядових організацій було закрито та реєстрація окремих – обмежена. Водночас, у невилній (недемократичній) Білорусі є конкретні приклади адвокації: «Тиха Середина» (тихі протести у 2010 р.); бойоти; міжнародні компанії адвокації у 2010-2012 рр. з метою затвердження мандату про спеціальну доповідь ООН про Білорусь.

Зокрема, 1 березня 2016 року з метою покращення відносин з ЄС Міністерство внутрішніх справ Білорусі оголосило про більш м'яку позицію стосовно протестів. А саме, у разі затримання протестуючих, обвинувачення будуть мати наслідки адміністративного характеру, й обвинувачений повинен буде сплатити штраф чи буде заарештований [21].

Окремо звернемо увагу на події 2017 року в Республіці Білорусь, які Пол Койер у своїй статті «‘Near Revolution’ In Belarus: Lukashenka’s Balancing Act And Putin’s Fear Of Another Maidan» (2017) на сайті Forbes назвав «майже революція» [22]. У Мінську та регіонах Білорусі 15 березня 2017 року відбулися «Марші дармоїдства», що стали результатом невдоволень громадськості з лютого 2017 р. податком на «дармоїдство». У згаданій вище статті робиться висновок, що ці новини свідчать про те, що зміни настають навіть в «останній диктатурі Європи». Президент Республіки Білорусь останні декілька років покращує відносини із Заходом. ЄС зі свого боку робить зустрічні кроки, по-перше, відміною санкцій стосовно Олександра Лукашенка та низки інших білоруських політиків. По-друге, відбувся візит до Мінська високопоставленої делегації ЄС, після чого почалася поступова політична трансформація в країні. Також звернемо увагу, що була проведена Двадцять шоста щорічна сесія Парламентської асамблеї ОБСЄ у липні 2017 р. у Мінську. Таким чином, Олександр Лукашенко робить кроки щодо налагодження відносин із Заходом і, в той же час, зберігає зв'язки з Росією у сфері безпеки та стратегічного союзу з Москвою, без підтримки якої він не збереже своєї влади. На думку авторки, зазначені зміни в Республіці Білорусь сприяють розвитку громадянського суспільства та становленню демократії в країні. Водночас, існують науковці, які спростовують цю тезу, стверджуючи, що дії Президента Білорусі не пророкують позитивних змін для демократії та прав людини [23, с. 11].

Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що у Республіці Білорусь

будь-які спроби повалити владу (зробити переворот) припиняються, і лише в окремих випадках дозволяються санкціоновані виявлення своєї позиції. Тому однозначно не можна казати, що країна є недемократичною та в ній відсутнє громадянське суспільство. Шлях становлення демократії в кожній державі свій, важливо, що Білорусь розвивається в цьому напрямі. Чи повторить вона сценарій України? На думку автора, останні події демонструють те, що тенденція повторити сценарій України є, хоча не в близькому майбутньому. На жаль, суттєві зміни в державі можливі лише в результаті рішучих, радикальних дій – революції. В Білорусі на сьогоднішній день немає такої підтримки громадян для реалізації цього, хоча чисельність противників влади зростає.

Висновки

Україна та Білорусь повинні подолати перешкоди на шляху до побудови демократичного суспільства. Наближення до поставленої мети поступово відбувається, можливо, не так ефективно, як цього хотілося б. В Україні після Євромайдану відбувається не просто модернізація, а докорінний перелом суспільних, державних і економічних засад її подальшого розвитку, якому повинна відповідати науково-об-

ґрунтована й виважена державна політика. Натомість білоруський народ у більшості задоволений владою. Бажання докорінних змін – демократії вимагає таких радикальних дій, як революція, а Республіка Білорусь до них не готова. У зв'язку з цим, повторення українського сценарію найближчим часом у Республіці Білорусь можна не очікувати.

Євромайдан, складна політична, соціально-економічна криза, зовнішня агресія вимагають рішучих дій від української влади. Світове товариство сьогодні говорить про стабільну Республіку Білорусь, саме це сприятиме втілення нею демократичних принципів та цінностей.

Отже, нинішня державна політика в Україні та Республіці Білорусь повинна бути спрямована на встановлення умов ефективного функціонування та розширення інститутів парламентаризму, що прискорить демократичний транзит. Зокрема, в обох країнах основною передумовою становлення демократії є створення громадянського суспільства. Допоки цей інструмент влади народу не стане повноцінним і права громадянського суспільства не будуть закріплені та захищені законодавчо, про становлення суверенної, демократичної, правової держави годі й говорити.

Література

1. Долженков О. О. Україна-Білорусь: досвід політичної трансформації: Монографія / О. О. Долженков. – Одеса: Астропринт, 2003. – 264 с.
2. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. – К.: Логос, 2010. – Т. II : Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку / авт. кол. : О. В. Скрипнюк (кер.), В. В. Медведчук, В. П. Тихий [та ін.]. – 692 с.
3. Волинець В. В. Легітимність влади як фактор політичної стабільності суспільства : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. Волинець; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 19 с.
4. Макаренко Л. О. Верховенство права як принцип природного права / Л. О. Макаренко // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 222-229.
5. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
6. Законы Республики Беларусь: «Об иммиграции» [от 29 дек. 1998 г. N 224-3], «О правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства в Республике Беларусь» [от 3 июня 1993 г. N 2339-XII : с изм. и доп.. – Мн. : Право и экономика, 2004. – 23, [1] с. – (Серия «Белорусское законодательство»).
7. Пашковский Г. М., Паречина С. Г. Гражданское общество в Республике Беларусь: становление и пути развития / Г. М. Пашковский, С. Г. Паречина // Беларусь – Россия – Китай: к новой парадигме истории. Сб. науч. тр. – Мн.: ИСПИ, 2003. – С. 174-195.

8. Белорусско-американская научно-практическая конференция «Актуальные проблемы формирования правового государства в Республике Беларусь» (7-8 февраля 1996 г.) / Конституционный Суд Республики Беларусь; Американская ассоциация юристов – СИИЛИ / В. Г. Тихиня (ред.). – Минск, 1996. – 135 с.
9. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск : Амалфея, 2007. – 48 с.
11. Основы идеологии белорусского государства: Учеб. для вузов / под. ред. С. Н. Князева, С. В. Решетникова. – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь. 2004. – 690 с.
12. Лисюк А. І., Лисюк Д. А., Соколовська М. Г. Громадянське суспільство сучасної Білорусі як суб'єкт соціальних змін / А. І. Лисюк, Д. А. Лисюк, М. Г. Соколовська // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2017. – Т. 22. Вип. 2 (29). – С. 83-91.
13. У Києві зареєстровано майже 11 тис. громадських організацій КМДА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2233586-u-kyevi-zareestrovano-majze-11-tis-gromadskih-organizacij-kmda.html>
14. Nations in Transit 2017. Table of Country Scores / Freedom House // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nit-2017-table-country-scores>
15. Гражданское общество: процесс необратим? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zn.ua/socium/grazhdanskoe-obschestvo-process-neobratim-.html>
16. Колотвін П. О. Роль електронних мас-медіа у розвитку парламентаризму в Україні / П. О. Колотвін // Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць / Керівник авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 43. – С. 145-153.
17. Официальный сайт Совета Республики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sovrep.gov.by/ru/video-ru/>.
18. Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>
19. Громадянське суспільство і влада. Режим доступу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article
20. Официальный сайт Палаты Представителей Национального собрания Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.house.gov.by/ru/>
21. Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях 194-3 от 21.04.2003 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy-by.com/koap_rb.htm
22. Coyer, Paul 'Near Revolution' In Belarus: Lukashenka's Balancing Act And Putin's Fear Of Another Mайдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.forbes.com/sites/paulcoyer/2017/03/13/near-revolution-in-belarus-lukashenkas-balancing-act-and-putins-fear-of-another-maidan/#7bd30fb277a2>
23. Бацюкова С. Мотивувальні фактори адвокації у країнах із відмінним статусом свободи: Україна та Білорусь / С. Бацюкова // Ідеологія і політика. – № 1(6). – 2016. – Foundation for Good Politics. – С. 5-29.

В.В. Баліцький
кандидат юридичних наук, доцент,
професор СК-7 Інституту СЗР України

Нові історичні реалії дипломатичної й розвідувальної діяльності

Статтю присвячено розгляду сучасних проблем дипломатії й розвідки як засобу реалізації зовнішньої політики держави. Беручи до уваги спільні інтегральний **суб'єкт** (сукупність спеціальних дипломатичних і розвідувальних органів іноземних країн) та **об'єкти** – визначені країни (групи країн), визначаємо, що вони є: по-перше, інструментами здійснення міжнародних відносин; по-друге, засобами проведення зовнішньої політики держави; по-третє, безпосередньо беруть участь у виробленні цієї зовнішньої політики.

Ключові слова: дипломатія, розвідка, міжнародні відносини, зовнішня політика.

В.В. Балицкий
кандидат юридических наук, доцент,
профессор СК-7 Института СВР Украины

Новые исторические реалии дипломатической и разведывательной деятельности

Статья посвящена рассмотрению современных проблем дипломатии и разведки как средства реализации внешней политики государства. Взяв во внимание общие интегральный **субъект** (совокупность специальных дипломатических и разведывательных органов иностранных государств) и **объекты** – определенные страны (группы стран), определяем то, что они есть: во-первых, инструментами осуществления международных отношений; во-вторых, средствами проведения внешней политики государства; в-третьих, непосредственно принимают участие в выработке этой внешней политики.

Ключевые слова: дипломатия, разведка, международные отношения, внешняя политика.

Balitskyj Vyacheslav Vitsentovych
candidate of Juridical Sciences, docent,
professor at the Department № 7,
Foreign Intelligence Service of Ukraine Institute

New Historical Realities of Diplomatic and Intelligence Activity

The article is devoted to the consideration of modern problems of diplomacy and intelligence as mean of realization of foreign policy of the state. Having general an integral **subject** (aggregate of the special diplomatic and reconnaissance organs of the foreign states) and **objects** is certain countries (groups of countries), they are, at first, by the instruments of realization of international relations, secondly, by facilities of leadthrough of foreign policy of the state, thirdly, directly take part in making of this foreign policy.

Keywords: Diplomacy, intelligence, international relations, foreign policy.

Постановка проблеми

Активізація щодо України розвідувально-підривної та терористичної діяльності спецслужб РФ покладає на МЗС і СЗР України завдання найефективніше забезпечувати національну безпеку держави, зокрема безпеку її закордонних дипломатичних установ (ЗДУ), їх співробітників та членів сімей, а також відряджених за кордон громадян України, обізнаних з відомостями про державну таємницю [2, с.3].

Саме комплексний характер вирішення проблем реалізації зовнішньої політики держави диктує необхідність глибокого наукового її опрацювання. Результати такого роду роботи повинні стати підґрунтям для подальшого вдосконалення державних нормативно-правових актів, відомчих наказів, вказівок, інструкцій та практичних рекомендацій, якими безпосередньо керуються співробітники дипломатичної служби і СЗРУ за кордоном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню проблематики формування дипломатії та розвідки, зокрема, як засобу реалізації зовнішньої політики держави, останнім часом приділено належну увагу іноземними (Винокуров В.І., Бінецький А.Е.) та вітчизняними (Пик С.М., Костюк Д.А., Дубинська І.І.) науковцями. Дослідженнями теоретичних аспектів таємної дипломатії займаються в основному британські та американські вчені. Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробив професор Школи міжнародної служби Американського університету у Вашингтоні Ентоні Веніс-Ст. Джон, який є автором багатьох статей, серед яких слід виділити дві найбільш важливих, а саме «Непублічна дипломатія: наслідки для теорії та практики» та «Непублічні переговори: міжнародна торгівля у тіні» (2006 р.). Однак, представниками відомчої наукової думки вказаній проблематиці уваги приділено ще не достатньо. Теоретичною базою для проведення цього науково-аналітичного дослідження стали законодавчі та

нормативні акти, наукові праці вказаних авторів, які стосуються аналізу й оцінок проблем формування дипломатії й розвідки як засобу реалізації зовнішньої політики держави, а також конфіденційні матеріали із зазначеної проблематики з відомчих підрозділів.

Мета і завдання статті

Метою даної наукової статті є дослідження сучасної дипломатичної й розвідувальної діяльності як засобу реалізації зовнішньої політики держави.

Для досягнення поставленої мети сформульовані й вирішені такі *завдання*:

- дослідити етапи формування сучасної дипломатії й розвідки та їх основні характеристики;
- проаналізувати й узагальнити спільне та особливе в діяльності дипломатії й розвідки як засобу реалізації зовнішньої політики держави;
- дослідити й узагальнити можливі напрями підвищення ефективності впливу дипломатії й розвідки на стан зовнішньої політики держави.

Виклад основного матеріалу

Встановлення і підтримання міждержавних відносин у світовому масштабі передбачає, що країни, будучи суверенними й незалежними, *формують свою зовнішню політику*, тобто свої цілі й пріоритети відносно зовнішнього світу, а також основні напрями національної зовнішньополітичної діяльності [1, с. 2].

Нові історичні реалії, міжнародне визнання України як суверенної та незалежної держави спонукають її спрямовувати основні політичні зусилля на прискорення входження країни до світового співтовариства і пошук свого місця серед рівноправних суб'єктів міжнародно-правових відносин.

Відповідно до статті 106 Конституції України, керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави здійснює Президент України [КУ; Ст.106]. Згідно з Указом Президента України «Про Положення про Міністерство закордонних справ України» від 3 квітня 1999 року № 357/99, централь-

ним органом виконавчої влади України, який забезпечує відповідно до наданих йому повноважень проведення зовнішньої політики держави і координацію діяльності у сфері зовнішніх зносин, є Міністерство закордонних справ України. Згідно з Постановою КМ від 30.03.2016 р. № 281 «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України» основними завданнями МЗС України є: «участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства, сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету, поширенню у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера; створення сприятливих зовнішніх умов для зміцнення незалежності, державного суверенітету, економічної самостійності та збереження територіальної цілісності України; забезпечення стабільності та узгодженості зовнішньополітичного курсу України; захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном; сприяння розвиткові зв'язків із зарубіжними українськими громадами та надання цим громадам підтримки й захисту згідно з нормами міжнародного права та чинного законодавства України» [3, с.4].

Тобто, у процесі становлення України як незалежної держави сформувалися основні засади для розбудови міцного й надійного зовнішньополітичного апарату і підвалин для подальшого розвитку державної дипломатичної служби.

Згідно з офіційним визначенням, дипломатична служба України – це професійна діяльність громадян України, спрямована на практичну реалізацію зовнішньої політики України, захист національних інтересів України у сфері міжнародних відносин, а також прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном [1, с.5].

Систему органів дипломатичної служби України складають: Міністерство закордонних справ України, представництва

Міністерства закордонних справ України на території України та закордонні дипломатичні установи України.

Закордонні дипломатичні установи України – це спеціальні установи закордонної дипломатичної служби, які здійснюють представництво держави в інших державах або при міжнародних організаціях [1, с.6].

До системи закордонних дипломатичних установ України належать:

- Посольства України в зарубіжних державах (ПУ);
- Постійні представництва при міжнародних організаціях (ППУ);
- Генеральні консульства України (ГКУ);
- Консульства (КУ) та консульські агентства України (КАУ).

Дипломатичні представництва України є постійно діючими установами України за кордоном, що покликані підтримувати офіційні міждержавні дипломатичні відносини, здійснювати представництво України, захищати інтереси України, права та інтереси її громадян та юридичних осіб [1, с.7].

Міжнародна практика знає різноманітні засоби, котрими оперує зовнішня політика і які умовно можна поділити на *мирні та немирні*. До останніх належать, зокрема, війни і збройні конфлікти. Застосування сили протягом багатьох століть найбільш часто слугувало засобом досягнення державами своїх зовнішньополітичних цілей. У сучасних же умовах перевага в пошуках шляхів вирішення спірних питань чи інших міжнародних проблем надається мирним засобам і у цьому *особлива роль відводиться дипломатії та розвідці, які протягом сторіч були і продовжують залишатися головним інструментом реалізації зовнішньої політики та основним засобом врегулювання міжнародних відносин [5, с.39].*

Що ж являють собою дипломатія і розвідка?

«Дипломатія, як особливий вид повсякденної державної діяльності, увійшла в практику на рубежі XVI–XVII віків, коли

при дворах монархів з'явилися постійні дипломатичні представники, а в системі державних органів – спеціальні відомства, що займалися листуванням між державами, прийняттям іноземних делегацій і послів, переговорами й т. і. Характер і форми дипломатичної діяльності держав у той період дозволили деяким вченим та дипломатам визначати дипломатію як «застосування розуму і такту до здійснення офіційних зносин між урядами незалежних держав», в широкому сенсі як «науку про зовнішні зносини або іноземні справи», а більш точно за змістом – «*науку чи мистецтво переговорів*» [4, с.59].

Цілком очевидно, що *дипломатія як невід'ємна частина зовнішньої політики* не обмежується лише переговорами. Методи і форми дипломатичної роботи змінювалися відповідно до цілей та задач зовнішньої політики держав на різних етапах їхнього розвитку [6, с.5].

«*Розвідка, як і дипломатія, будучи органом державної влади, також входить у політичну систему, й її місце та роль у цій системі визначаються відповідними нормативними актами, а також, що важливо, фактичним станом і можливостями самої розвідки*» [4, с.46].

Розвідувальний процес охоплює низку найбільш важливих етапів: збір розвідувальних відомостей, їх аналіз і перевірка, вивчення цих відомостей та розробка на їх основі інформаційних документів і направлення «готової продукції» державним споживачам [4, с.51].

Отже, *розвідка* – це широке поняття, що охоплює цілу низку видів діяльності зі збору інформації, її аналізу та розповсюдження, яке здійснюється таємно і спрямоване на підтримання та зміцнення національної безпеки шляхом попередження реальних чи потенційних загроз у результаті своєчасного здійснення превентивної політики або стратегії, включаючи спеціальні заходи впливу й таємні операції [4, с.54].

Дипломатія і розвідка, як особливий вид людської діяльності, мають багато спільного [4, 5, 7].

Інтегральним *суб'єктом* діяльності дипломатії і розвідки є сукупність спеціальних дипломатичних та розвідувальних органів і належних до них кадрових дипломатів та розвідників.

Об'єкти дипломатії і розвідки – це визначені країни (групи країн), різномірні компоненти економічного, військового, соціально-політичного й духовного життя, які залучаються до сфери їхньої діяльності для вирішення поставлених перед ними завдань [4, с.51].

До головних *функцій* дипломатії належать *комунікаційна й інформаційна*.

До основних же функцій розвідки відносяться: *розвідувально-інформаційна, спеціальних заходів впливу та спецоперацій*.

Серед *форм* діяльності дипломатії виділяють: публічну (відкриту), секретну (чи таємну) і змішану (конфіденційні переговори, що завершуються публічною декларацією або угодою).

Основними ж формами діяльності розвідки є: агентурне, технічне проникнення та розвідувальне спостереження.

Методи інформаційно-аналітичної діяльності і дипломатії, і розвідки збігаються за своїм змістом та є методами емпіричного й теоретичного рівнів наукового пізнання [4, с.52-55].

З розвитком людського суспільства взаємини між народами набували значною мірою більш політичного характеру та поступово ставали відносно самостійною сферою, виливаючись у *міжнародне спілкування*. Проблеми, що торкаються *міжнародного спілкування, включають, зокрема, і такі категорії як «міжнародні відносини», «зовнішня політика», «дипломатія» та «розвідувальна діяльність»* [6, с.49].

Детальний розгляд історії та сучасного стану дипломатії і розвідки показує, що сьогодні у міжнародному спілкуванні все більшого й більшого значення набувають конфіденційні впливи зовнішньої розвідки [4, с.99].

Центральне, системотворче місце серед вказаних категорій належить між-

народним відносинам, під якими розуміють сукупність економічних, політичних, дипломатичних, військових, ідеологічних, правових, культурних та інших зв'язків і взаємостосунків між державами та системами держав, соціальними, політичними силами, організаціями і рухами, що діють на міжнародній арені [8].

На фундаменті міжнародних відносин, першочергово на базі сформованої світової економіки, зародилася і виросла *світова зовнішня політика*, яка разом з міжнародними відносинами нині складає єдиний нерозривний комплекс.

Дипломатія і розвідка першочергово вивчають, аналізують, визначають можливі тенденції розвитку міжнародних відносин. Знання їх сутності дозволяють їм бачити, що *міжнародні відносини* розвиваються не лише в силу об'єктивних законів, але й значною мірою залежать від волі окремих політичних лідерів чи політичних партій [9].

Якщо дипломатія і розвідка об'єктивно враховують політичні реалії, правильно оцінюють обстановку в країні перебування, то їхні дії обов'язково сприяють розвитку її самих міжнародних відносин.

Схожість дипломатії і розвідки, як функціональних державних органів, насамперед полягає в тому, що перед ними стоїть *єдина мета* – захист національних інтересів шляхом збору інформації в іноземних країнах про їх діяльність, впливи й плани. У них також єдиний основний об'єкт – країна перебування та її зовнішня і внутрішня політика.

Як складові частини державного апарату, і дипломатія, і розвідка входять у структуру його політичної діяльності та *виступають засобом забезпечення реалізації зовнішньополітичних інтересів держави* [7, с.181].

Одночасно, як самостійні інститути, і дипломатія, і розвідка мають схожі суб'єкти, якими є спеціальні центральні й закордонні органи зарубіжних країн та приналежні до їх складу професійні кадри дипломатів і розвідників, які нерідко виступають і в тій, і в іншій іпостасі. В загальну

структуру суб'єкта дипломатії та розвідки входять, відповідно, посольства, консульства, представництва при міжнародних організаціях і, зокрема, резидентури зовнішньої розвідки, які легально входять до складу закордонних дипломатичних установ.

Цілі й задачі дипломатії та зовнішньої розвідки безпосередньо пов'язані з їх місцем і роллю в державному механізмі та витікають із них. У цьому сенсі діяльність і дипломатії, і розвідки реалізується насамперед як спосіб досягнення поставленої мети – успішної реалізації зовнішньої політики держави.

Загальну ж мету дипломатії і розвідки визначають її *три складові*: одержати відомості й матеріали, що становлять для них інтерес; забезпечити обробку та вивчення здобутих відомостей і матеріалів; здійснити на їх підставі розробку інформації, необхідної державним споживачам.

Методи і засоби дипломатії й розвідки нерозривно пов'язані з метою і потребами суб'єктів та здійснюють зворотній вплив на їх формування.

Тому *міжнародні відносини* як сукупність економічних, військових й інших зв'язків та взаємовідносин між різними суб'єктами міжнародної політики *створюють взаємний вплив на міжнародну політику, зовнішню політику, дипломатію і розвідку*. Цей вплив першочергово зумовлений станом міжнародних відносин (міждержавне співробітництво, міждержавний конфлікт), рівнем та масштабами їх розвитку. Зовнішня ж розвідка, в свою чергу, також своєрідним чином впливає на стан відносин між державами, зокрема, змістом розвідувальної інформації, що доповідається керівництву, та своєю оперативною діяльністю (таємними операціями, спеціальними впливами, провалами тощо).

Загалом схожість дипломатії й розвідки полягає саме в тому, що вони є: по-перше, інструментами здійснення міжнародних відносин; по-друге, засобом проведення зовнішньої політики держави; по-третє, безпосередньо беруть участь у виробленні цієї зовнішньої політики, адже обоє захи-

щають національні інтереси своєї держави за кордоном.

Висновки

Доки будуть існувати держави, доки зберігатимуться відмінності в їх воєнному, економічному і науково-технічному потенціалі, доки буде небезпека виникнення національних, територіальних чи інших конфліктів і доки проявлятиме себе міжнародний тероризм, доти невідворотно буде необхідність у дипломатії й зовнішній розвідці як засобі отримання правдивої й вичерпної інформації для прийняття керівництвом держави правильних політичних рішень.

Новітні дипломатичні служби і органи зовнішніх розвідок держав є продуктом довготривалого історичного розвитку. Своїм зародженням, становленням і сучасним розвитком вони зобов'язані розмаїттю міждержавних відносин та масштабності

просування власних національних інтересів на міжнародній арені. З розвитком дипломатії і розвідки закономірно зароджуються нові форми й методи, якими вони користуються. Вбираючи багатовіковий досвід, і дипломатія, і розвідка все більше перетворюються із ремесла у справжнє мистецтво, реалізація якого повністю залежить від особистих та ділових якостей і практичного досвіду кадрового потенціалу як професійних дипломатів, так і розвідників.

У розвитку міждержавних відносин останнім часом все більшу роль відіграють міжнародні організації. Їх діяльність охоплює практично всі сфери зносин між державами і має в своєму розпорядженні інформацію, яка стосується і питань зовнішньої політики, і безпеки. Дослідження їх ролі у світовій зовнішній політиці становитиме подальший науковий інтерес.

Література

1. Закон України «Про дипломатичну службу»: від 07.06.2018 р. № 2449-VIII // *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 26. Ст. 219.
2. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України»: від 01.12.2005 року № 3160-IV // *Відомості ВР України*. 2006. № 8. Ст. 94.
3. Постанова КМ України: Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України, № 281 від 30.03.2016 року.
4. Винокуров В. І. Дипломатія і розвідка як засіб здійснення зовнішньої політики держави: спільне і особливе : монографія. Москва : Вид. дім «Панорама». 2013. 300 с.
5. Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах : навчальний посібник / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Вид. МОН України. 2012. 513 с.
6. Пик С. М., Костюк Д. А. Види таємної дипломатії та особливості їхнього функціонування у міжнародних відносинах: *Вісник Донецького національного університету*. 2016. № 3. С. 48-53.
7. Фролов А. В. Дипломатія і розвідка: дві сторони однієї медалі: *Міжнародне життя*. 2013. № 11. С. 178-186.
8. Дубинська І. І. Коли дипломатія безсила, міжнародні проблеми вирішує розвідка. [Електронний ресурс]. Режим доступу : URL : <https://www.golos-ameriki.ru/a/a-334-2007-07-04-voa6/654245rtml> (07.10.2018).
9. Бинецкий А. Э. Лоббизм в современном мире: экономика, дипломатия, разведка. [Електронний ресурс]. Режим доступу : URL : informburo.dn.ua/cgi-bin/iburo/start.cgi.info3=18398page=18lang (05.10.2018).

О.І. Дермановський
аспірант,

Університет «КРОК»

Науковий керівник: **Д.І. Ткач**
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
Університет «КРОК»

Уряди Угорщини та конституційне правосуддя на початку 1990-х років (друга частина)

У статті в історико-правовому аспекті розглядається генезис формування та розвитку конституційного правосуддя в Угорщині на початку 90-х років 20 ст. та його вплив на забезпечення прозорості діяльності Уряду, яка ґрунтується на демократичних засадах. Особливу увагу в цьому плані приділено функціонуванню Конституційного суду.

Ключові слова: Уряд Угорщини, Конституційний суд, конституційне правосуддя.

А.И. Дермановский
аспирант,

Университет «КРОК»

Научный руководитель: **Д.И. Ткач**
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
Университет «КРОК»

Правительства Венгрии и конституционное правосудие в начале 1990-х годов (вторая часть)

В статье в историко-правовом аспекте рассматривается генезис формирования и развития конституционного правосудия в Венгрии в начале 90-х годов и его влияние на обеспечение прозрачности деятельности Правительства, основанной на демократических принципах. Особое внимание в этом плане уделяется функционированию Конституционного суда.

Ключевые слова: Правительство Венгрии, Конституционный суд, конституционное правосудие.

*Dermanovskij Oleksej
Postgraduate student,
«KROK» University*

*Scientific adviser: Tkach Dmytro
Professor, doctor of political Science,
Vice-rector for international Affairs
«KROK» University*

Hungarian Government and Constitutional Justice at the beginning of 1990-th (second part)

The article describes the historical and juridical aspect of the genesis of formation and development of constitutional justice in Hungary at the beginning of 90-th and its influence on transparency of the Governmental activities based on the democratic principles. The special focus is given to Constitutional Court activities.

Key words: Hungarian Government, Constitutional Court, Constitutional Justice

Постановка проблеми

На початку 90-х років в Угорщині активно розбудовувалася молода демократична держава. Насамперед потрібно було створити нормативно-правову основу для здійснення політичних трансформацій та докорінних змін в економіці держави. Угорці розпочали цю роботу зі зміни конституційного правосуддя, формування Конституційного суду, який би забезпечив контроль за реалізацією всіма гілками влади положень Основного закону. Особлива увага була приділена нагляду за діяльністю Уряду, який був головним генератором перетворень у суспільстві. За цих умов зазначений феномен забезпечення конституційним правосуддям діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років вартий уваги та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітлення окремих аспектів конституційно-правового забезпечення діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років розглядають у своїх дослідженнях угорські та українські фахівці, а саме Bán Tomas, Pokol Béla, Körösenzi András, Kulcsár Kalman, Kukorelli István Sajo András, Д. Ткач, Є. Кіш, у яких аналізують-

ся проблема розбудови правової держави, предметом опрацювання стали положення Конституції Угорщини, що стосуються цієї тематики, а також відповідні нормативно-правові акти.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз аспектів конституційно-правового розвитку забезпечення діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років надає можливість оцінити наслідки цих процесів у становленні та розвитку Угорської держави, заснованої на демократії та забезпеченні верховенства права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення впливу докорінних змін конституційного правосуддя на забезпечення діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років.

Основний матеріал дослідження

У параграфі другому Конституції Угорщини визначено, що: «Угорська Республіка – незалежна демократична правова держава». Основним елементом правової держави є правова безпека. З цього приводу Конституційний суд зробив наступну заяву: «Посилаючись на історичне становище і справедливість як вимогу правової

держави, не можна відмовитися від основних гарантій правової держави» [1].

З перших кроків своєї діяльності Конституційний суд Угорської Республіки мав ще й функцію формування політичної і юридичної культури нації, а значить, був наділений і виховною роллю.

Тим самим Конституційний суд створив сприятливі умови, досить важливі для подальшого розвитку угорського права. Серед них, пошлемося на те, що процедурні гарантії впливають з принципу правової державності й правової безпеки. Однак вони мають основоположне значення з погляду передбачуваності характеру діяльності окремих правових установ. Тільки дотримуючись сформульованих правил процедури, можна створити чинну правову норму, тільки дотримуючись процедурних норм, діє правосуддя згідно з Конституцією.

Самі по собі процедурні гарантії аж ніяк не є достатніми для повноти конституційної правової держави з огляду на те, що це поняття в країнах, які ґрунтуються на системі загального права, відоме і як поняття формальної правової держави, але вони в будь-якому випадку необхідні.

Не випадково, що ці гарантії мають велике значення в історії саме тих країн, які дотримуються принципу законних норм, що найбільш втілює конституційність, як не випадково і те, що в усьому світі виявляється тенденція, з одного боку, адміністративного вирішення справ, створення спеціальних судів, а з іншого боку – забезпечення суддівського контролю рішень адміністративних органів. У розвитку угорського права спеціальні суди зіграли досить велику і негативну роль, так як процедурами адміністративного типу вже не раз порушували основні права людини. Згідно з абзацом 2 §45 Конституції, «закон може зобов'язати і створення спеціальних судів для вирішення певних груп справ».

Прикладом того, що Конституційний суд намагається дотримуватися гарантій не тільки в сфері правосуддя, а й правотворчості, є його постанова № 60 від 17 листопада 1992 року про рішення, які

носять антиконституційний характер, «містять юридичні директиви записок, циркулярів, розпоряджень, директив та видаються міністерствами та іншими центральними державними органами при недотриманні положень про правові гарантії, що містяться в законі № XI від 1987 року про правотворчість, і практики управління за допомогою вищеперерахованих» [2].

У вищезгаданому рішенні Конституційного суду у зв'язку з переглядом закону, названого коротко «законом Зетені» іменем депутата, який розробив і запропонував термін «відновлення справедливості», сформульована відповідь і на питання про те, чи можуть певні специфічні умови змінити існуючий суспільний лад та суттєво вплинути на діяльність державних або урядових органів.

Цей момент з обґрунтуванням Конституційного суду виглядає таким чином: «Зміна ладу сталася на законній підставі. Принцип легальності пред'являє вимогу для правової держави безумовного дотримання норм, що стосуються самої правової системи. Конституція з політичних аспектів ввела революційні зміни, і фундаментальні закони були створені при дотриманні правотворчих норм старого правопорядку, формально бездоганно, звідси впливає і їх обов'язкова сила. Старе право залишилося в силі. Відносно дійсності немає різниці між правом «до» і «після Конституції». З цього погляду легітимність різних систем минулого п'ятдесятиріччя є категорією індиферентності, яку неможливо тлумачити на основі конституційності правової норми. Незалежно від часу її появи кожна чинна правова норма повинна відповідати новій Конституції. Визначаючи, чи дотримано конституційність, право не має двох прошарків, двояких критеріїв, час появи правової норми може мати значення лише остільки, оскільки при вступі в силу оновленої Конституції старі правові норми могли стати антиконституційними [3].

Конституційний суд з погляду перевірки дотримання конституційності розмежував поняття легальності та легітимності,

що стало мудрим рішенням. Змішання цих понять може завести дуже далеко. Аналіз питання про те, чи можна зміну політичних систем у країнах Центральної та Східної Європи підвести під поняття революції чи ні, не має особливого значення. Справа в тому, що зовсім не можна бути впевненим у тому, що поняття «революція» історично можна застосувати і до сьогоденних явищ змін систем та що чи сьогодні взагалі можна користуватися цим поняттям, оскільки воно в наші дні має зовсім інше значення, ніж у «класичних» своїх проявах. Безсумнівно одне: тлумачення різних понять легітимності у взаємозв'язку з революцією, реформою або зміною системи і виведення з нього юридично кваліфікованих висновків веде до неприйнятних для юриста наслідків.

Третій специфічний елемент практики Конституційного суду, який фігурує в декількох його рішеннях, все ж найбільш ясно проявляється в рішенні № 23 від 31 жовтня 1990 року, декларує антиконституційність страти [4]. Обґрунтування цього рішення, полягає, зокрема, в тому, що згідно з текстом 2-го абзацу §8 Конституції, який мав силу в момент прийняття рішення, «норми, що стосуються основних прав і обов'язків, в Угорській Республіці встановлюються законом, який, однак, не може обмежувати істотне – зміст основного права», і цьому суперечать усі статті Кримінального кодексу, які передбачали смертну кару, що можна логічно і «методологічно» легко витлумачити на судження як частину фактору права.

Не випадково, що в якості основного принципу існує давнє римське юридичне правило, згідно з яким незнання закону не звільняє від відповідальності. Виходячи з викладеного, Я. Кіш робить висновок, згідно з яким «правила гри», що склалися в політичному русі в ході зміни ладу і прийняті різними політичними силами, мали велике значення [5]. Частина їх (марно їх вважали нелегітимними, їх практично легітимізували рішення, прийняті на їх основі) з'явилася в правових нормах, розроблених парламентом. Народжені в

ході зміни ладу правила гри базуються на домовленості сторін, що у свою чергу ґрунтувалися на основних положеннях Конституції. Справа в тому, що статті закону, які стосуються позбавлення життя і людської гідності шляхом страти, не тільки обмежують істотний зміст основних прав – на життя і людську гідність, але допускають повне і безповоротне знищення життя, людської гідності й права.

Прихильники т.зв. паралельних поглядів, які приймають рішення Конституційного суду, але інакше його обґрунтовують, у своєму обґрунтуванні йдуть далі офіційного трактування і заявляють, що «держава, користуючись своєю каральною владою, не має права позбавляти людину життя і людської гідності тому, що у неї немає права самовільно втручатися в порядок цінностей, що охороняються Конституцією». Самовільно – тому що життя людини та її гідність в ієрархії цінностей випереджають всі інші, оскільки мова йде про джерело, а саме основі права людини, тобто про цінності, порушити або вилучити які не дано навіть праву.

Однак з погляду нашої проблеми найважливішою є мотивація судді КС Л. Шойома, згідно з якою «право на життя і людську гідність в силу своєї специфіки необмежені апіорі». В обґрунтуванні, що привело до цього висновку, говориться, що «вихідною точкою є Конституція в цілому. Конституційний суд повинен продовжувати роботу над тим, щоб у своїх тлумаченнях формулювати основні принципи Конституції і тих прав, що в ній містяться, своїми судженнями створювати взаємопов'язану систему, яка – як «невидима конституція» – служить надійним мірилом конституційності поки тільки Конституції, часто змінюваної під впливом актуальних політичних інтересів, але можна вважати, що саме тому вона не буде суперечити створенню нової Конституції. У цьому процесі Конституційний суд має право вільно вирішувати до тих пір, поки він залишається в рамках конституційності» [6].

Безсумнівно, що в цій думці ясно про-

являється обвинувачений багатьма «активізм Конституційного суду», яким характеризувалися й інші рішення Конституційного суду Угорської Республіки. У зв'язку з практикою будь-якого судового органу, що здійснює конституційне правосуддя, чи то Верховний суд, як це має місце, наприклад, у Сполучених Штатах, Канаді, Індії та інших країнах, або спеціальний конституційний суд, як у більшості європейських країн, ведуться довгі дискусії про обов'язковість «самообмеження» або допустимої міри «активізму» конституційного правосуддя. Вони базуються на аналізі практики угорського Конституційного суду і даних відповідної іноземної спеціальної літератури. Лише ще раз зазначимо, що обставини народження Конституції і створення конституційної правової держави дозволили досягти компромісу дуже різноманітних, суперечливих інтересів, політичних прагнень і поглядів.

Конституційне правосуддя «активістського» характеру завжди пов'язане з історичними ситуаціями, отже, і активістський підхід – в залежності від запитів суспільства і права – може бути інтенсивнішим або повільнішим, на деякий час він може навіть зникнути. В Угорщині, де конституційне правосуддя не має традицій – хоча згідно з прийнятим в 1711 році законом судам не дозволялося застосовувати в своїй практиці постанови, що суперечать законам[7].

У той же час, лише нагадаємо, що перша угорська конституція прийнята у 1949 році, практично була майже повною копією Конституції СРСР 1936 року, докорінно відрізнялася від колишньої, майже тисячолітньої «неписаної» угорської конституції і до того ж не дуже була схожа на правовий документ, а швидше була політичною програмою, таким чином ні органи судочинства, ні громадяни не знали, що з нею робити. Навряд чи можна було уникнути спроб політичної сфери дещо «вільно» звертатися до оприлюдненої в 1989 році (закон № XXXI) Конституції і її наступним модифікаціям, що носили підкреслено правовий характер і могли

насправді служити правовою основою судочинства.

Незважаючи на те, що в угорському конституційному праві вже століттями традиційно позначається вимога конституційності (приписи Золотої булли 1222 року і право угорської знаті протистояти «антиконституційному» правлінню короля [8]), крім невизначеного права, протистояння організацій і процедурних гарантій захисту конституційності тут ще не сформувалося. З цього випливає, що діяльність Конституційного суду ті юристи чи політики, яких не влаштовували його рішення, схильні були пояснювати їх прийняття політичними мотивами. З огляду на те, що в угорській політичній культурі емоції завжди грали досить значну роль, такі політичні сили намагалися налаштувати загальну протидію Конституції і Конституційного суду.

Політичні нападки на Конституційний суд в чималій мірі можна пояснити і значною відстанню між негативними угорськими традиціями та європейською політичною та правовою культурою. Ті принципи, які з суспільно необхідним «активізмом» спрямовані на розкриття «невидимої конституції», сформулював Конституційний суд, вони викристалізувалися і були прийняті в ході розвитку європейського права. Отже, мова йде не про те, ніби правда завжди на боці більшості й що більшість не може бути тираном, більше того, наведемо відомий вислів Томаса Джефферсона (1784): «Деспотизм виборців – це не той уряд, за який ми боролися» [9].

Суть у тому, що правотворчість і політична діяльність повинні поважати правові принципи, вироблені в ході історії, і відображати цінності, накопичені людством і прийняті в міжнародному масштабі. В організаціях міжнародного співтовариства вже не тільки діють ці принципи, але і на них базується правове регулювання (які не тільки прийняті відповідно до 1-го абзацу §7 Конституції Угорської Республіки, а й обов'язкові для забезпечення ув'язки прийнятих міжнародних зобов'язань з

угорським правом), створені контрольні й судові організації, покликані забезпечувати дотримання цих принципів, і побудовані на їх основі норми. Як відомо, Угорська Республіка законом XXXI від 1993 року оприлюднила підписану 4 листопада 1950 року в Римі Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод та вісім факультативних протоколів, які до неї належать. Отже, ті положення, що містяться в конвенції та протоколах, обов'язкові для населення і організацій країни, як і визнання правових повноважень та рішень Європейського суду з прав людини (Страсбург).

Безсумнівно, що в результаті підписання і оприлюднення даної конвенції та доданих до неї протоколів Угорська Республіка, як і будь-яка інша країна, що бере на себе подібні зобов'язання, значно обмежила свій суверенітет, адже в результаті громадяни можуть звертатися в іноземний (міжнародний) суд з позовом проти власної держави. Однак такий шлях до інституційного оформлення юридично регламентованих правил європейського і глобального міжнародного співтовариства в майбутньому приведе до подальших обмежень суверенітету.

Таким чином, неможливо виключити і того, що створення й функціонування демократичних інститутів в окремих країнах з певних аспектів дійсно може носити характер «примусової демократії», якщо ці країни не хочуть відірватися від міжнародного співтовариства (що, природно, могло б мати непередбачені економічні та політичні наслідки для даної країни).

Зовнішній, судовий контроль здійснюється прийнятими Угорською Республікою міжнародними правовими нормами, насамперед щодо прав людини, шляхом визнання правових повноважень заснованого міжнародного суду. Ця обставина сама по собі вказує на те, що правам людини і громадянина надається в Конституції особливе значення, що, втім, було декларованою метою і в процесі розробки Конституції в 1989 році (це було зазначено в дискусії про принципи конституційного

регулювання вже на засіданні Державних зборів у березні 1989 року) та проявилось в принципах правового регулювання, а пізніше – в змінах Конституції, що орієнтуються на людину і громадянина.

Діяльність угорського Конституційного суду на початку 90-х років показує, що, як і в конституційному правосудді західноєвропейських країн, найважливішою частиною його діяльності був захист основних прав та проблеми правових гарантій, їх детальна розробка, більше того, чимало постанов опосередковано пов'язано саме із захистом прав людини і громадянина, з роз'ясненням меж державної влади на підставі Конституції.

Саме визначення змісту і наслідків правової державності містить у собі важливість правової безпеки, заснованої на конституційних нормах, і є неодмінною умовою здійснення всіх подальших основних прав. Виходячи з цього основного принципу, Конституційний суд послідовно прагне відповідно до європейських норм тлумачити і захищати гарантовані Конституцією права людини і громадянина, до чого його зобов'язує і практика Страсбурзького суду [10].

Слід вказати і на те, що в іноземній спеціальній літературі – при дещо соціологічному підході – конституційне право трактують як процес, як безперервний потік авторитарних рішень спільноти, реальне значення якого визначається кардинальними протиріччями сучасного суспільства, його антиноміями і колективним рішенням та конфліктами, які в них криються. З цього погляду наявний текст Конституції стає другорядним, маргінальним, рідко контролює, а тим більше визначає колективні рішення.

Конституційний суд своєю діяльністю, що проводилася відповідно до принципів, включених в програми всіх політичних партій, які пройшли в результаті виборів 1990 року в Державні збори, і в урядову програму, сприяв європейській інтеграції Угорщини.

Однак, це не виключає того, що така діяльність буде частково суперечити дея-

ким міркуванням, включеним до партійних програм, можливо, навіть до урядової програми. З огляду на вже згадані чинники, особливо обставини розробки Конституції, умови, що впливають на розробку програм політичних партій. Враховуючи відмінності між правлячими коаліційними партіями з самого початку, а також труднощі створення й функціонування системи інститутів, що виникли саме внаслідок змін минулих років і в зв'язку з непередбаченими взаємозв'язками внутрішніх та зовнішніх обставин. Всі ці фактори викликають в деяких політичних колах критичне ставлення до занадто інтенсивної та рішучої роботи Конституційного суду, більше того, питання навіть ставиться так: а яка ж в Угорщині демократія – «парламентська чи конституційно-суддівська»? [11, с. 447].

Вище уже вказувалося на те, що ці питання виявляються як у поглядах кількох фрустрованих «правотворців», які не розуміють навіть ні конституційності, ні традицій старого угорського публічного права, так і в поведінці їх політичного оточення, і – що характерно для багатьох явищ угорської політичного життя – з емоційною мотивацією.

У свою чергу, Олександр Гамільтон, виходячи з логіки першої (американської) писемної конституції, вже в № 78 журналу «Федераліст» передбачав формування пізніше «активистської» ролі Верховного суду і писав про суддівські організації (про найменш небезпечні галузі влади) як про гаранта інституту конституційності [12 с. 447].

Отже, конституційне правосуддя побічно забезпечує участь в механізмі влади і таким групам, які іншим шляхом не змогли б захистити свої права. Значить, зростає його роль і з погляду здійснення плюралізму. Для реалізації поняття плюралізму потрібно багато каналів, «через які громадяни, які шукають допомоги уряду, можуть проникнути в його систему» [13, с.203].

Нарешті, слід відповісти ще на два питання: яку роль зіграло функціонування угорського Конституційного суду в розви-

тку права і які відносини склалися у нього з двома урядами, яких торкалася його практична діяльність, а саме з урядом М. Немета і з коаліційним урядом Й. Анталла (травень 1990 року). Що стосується першого питання, відповідь зрозуміла: розвиток права, точніше, правотворчість не входить у завдання Конституційного суду. Відомо і те, що Конституційний суд не може вплинути на те, коли і які сфери піддасть правовому врегулюванню парламент. У той же час закон дає Конституційному судові повноваження вимагати від парламенту в обов'язковому порядку і у встановлений судом термін розробити правові норми з певного кола питань.

Це випадки, коли Конституційний суд визначає «порушення Конституції через бездіяльність». Такі прецеденти в практиці Конституційного суду вже були, але є і приклади того, що Державні збори не виконали доручення в призначений термін. (Так сталося, наприклад, з законом про засоби масової інформації. Суть у тому, що в рішенні № 37 від 10 червня 1992 року Конституційний суд закликав Державні збори до 30 листопада 1992 року створити закон або закони про нагляд «над суспільним телебаченням і радіомовленням, про видачу дозволів на функціонування комерційних радіостанцій і телекомпаній, про запобігання появи інформаційних монополій в галузі телебачення і радіомовлення» [14]. Такий закон або закони до кінця січня 1994 року ще не були створені).

Однак факт порушення Конституції, який проявляється в бездіяльності, можна встановити не тільки по відношенню до Державних зборів, а й інших органів, що займаються правотворчістю, наприклад, органів самоврядування. Природно, Конституційний суд приймав і рішення, які стосувалися цих органів й зобов'язували їх до правотворчості. Конституційний суд виконав важливі завдання і у сфері розвитку права, анулювавши правові норми, які порушують Конституцію, прийняті ще до її вступу в силу.

Постає питання: чи була б іншою угорська правова система, якби не було

Конституційного суду? Попри те, що, як уже згадувалося, Конституційний суд не уповноважений займатися правотворчістю, відповідь все ж позитивна: так, вона була б іншою. Насамперед не було б правових норм, розроблених у зв'язку з встановленням порушення Конституції через бездіяльність, більше того, правові норми, що порушували Конституцію, стали б частиною угорської правової системи, тим самим віддаливши її від принципів, які означають зміст правової держави, його основні цінності, Державні збори і уряд навряд чи звернули б належну увагу на послідовний перегляд та виключення правових норм, прийнятих до початку діяльності названих органів, що порушують Конституцію.

Нарешті, без Конституційного суду по-іншому сформувався б зміст основних прав людини і громадянина. З цього погляду вельми повчальна практика в зв'язку зі скаргами у сфері конституційного права: завдяки ратифікації європейські конвенції, пов'язані з гарантуванням прав людини, стали частиною не тільки угорської правової системи, але практично й угорської Конституції.

Що ж стосується двох Урядів, яких торкнулася діяльність Конституційного суду, то в період першого Уряду на чолі з М. Неметом (з огляду на те, що Конституційний суд приступив до виконання обов'язків 1 січня 1990 року) було прийнято мало рішень. Важливий вплив насамперед у результаті його значення для економічної політики зробило рішення про скасування ретроспективного підвищення відсоткових ставок за позиками, виданими державою на житлові цілі. Справа в тому, що скасований закон наказував підвищити раніше встановлені пільгові відсоткові ставки, посилаючись насамперед на те, що за минулий період відсоткові ставки банківських позик різко збільшилися, і різницю між спочатку встановленими й чинними в даний час мусить покривати банкам держава, тим самим прискорюючи темпи зростання тягара, що лягає на бюджет. Тим більше, що визначено вже таку суму,

що Міжнародний валютний фонд виступив з претензією, визнавши надмірним таке перевантаження обсягу бюджетних витрат на соціальні потреби. Пославшись на принципові й процедурні порушення Конституції, Конституційний суд своїм рішенням № 5 від 9 квітня 1990 року скасував закон про податок з відсотків [15]. Правда, під час переговорів з МВФ це поставило Уряд у невідгідне становище, зате завдяки саме цьому рішення громадської думки стало зрозуміло, який авторитет має Конституційний суд, що не залежить ні від уряду, ні від парламенту.

Цей авторитет ще більше зміцнило вже згадане рішення № 21 від 1990 року з приводу юридично сформульованого, але політичного питання, і хоча його постановка була зовсім нейтральною, знаючи обставини, потрібно визнати, що це рішення безсумнівно закріпило позицію Прем'єр-міністра, а не одного з його партнерів по коаліції. Однак якщо розглянути рішення Конституційного суду, що протистоять прагненням Уряду або парламенту (особливо законам, прийнятим за пропозицією правлячої партії), то зовсім не можна сказати, що він перетворився на якусь «проурядову» установу. Навпаки, з серйозними нападками на нього виступали якраз представники правлячої партії або партій з близькою їй ідеологією. Від імені Уряду кілька разів виступав з претензіями Міністр юстиції, але проти існування або діяльності Конституційного суду не виступали ні Уряд загалом, ні Прем'єр-міністр.

Це можна констатувати попри те, що Конституційний суд, як уже зазначалося, рішуче протистояв прагненням окремих міністерств, центральних державних органів видавати норми, що кваліфікуються як «правові», у вигляді «правових директивних записок, циркулярів, директив, посібників та інших неформальних юридичних тлумачень». Усі ці дії суперечили положенням закону про правотворчість № XI від 1987 року.

Конституційний суд у рішеннях № 28 від 30 березня 1992 року і № 60 від 17 листопада 1992 року оголосив таку прак-

тику антиконституційною. Ці рішення, мабуть, не отримали відповідного відгуку, хоча мали дуже важливе значення з огляду на те, що тільки з їх допомогою можна було утримати в рамках конституційних гарантій нетерпіння стосовно «повільності» правотворчої діяльності, обсяг якої в ході зміни ладу в силу необхідності зріс. Конституційний суд сформулював це так: «Такі директиви, випущені при недотриманні положень про правові гарантії, що містяться в законі, легко можуть стати за-

собом державного керівництва, який заміняє правове регулювання, які обмежують дію правових норм, а це несумісне з вимогами правової державності» [16].

З викладеного випливає, що конституційне правосуддя, мабуть, не дуже зручне для будь-якого парламенту і уряду, і все ж воно, безумовно, необхідне з погляду захисту прав людини і конституційного порядку. Його право на існування і необхідність довела діяльність угорського Конституційного суду на початку 90-х років.

Література

1. 1992 évi XI — A bírósági végrehajtásról törvény. old. 80.
2. 1992 évi XIII — A bírósági végrehajtásról törvény. old. 275-279.
3. 1992 évi XVI — A bírósági végrehajtásról törvény. old. 81.
4. 1990 évi LXVI — A bírósági végrehajtásról törvény. old. 88-114.
5. Kis, J. Reform és forradalom között. — In: Világosság, 1993, XXXIV, N 1
6. Sólyom, L. Az emberi jogok az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában— In: Világosság, XXXIV, N- 1.
7. Kisényi, G. (ed.) Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai I(hh), II. Államtudományi Kutatóközpont, Budapest, 1991.
8. В. Ф. Семенов. Венгерская золотая булла 1222 года. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://thietmar.narod.ru/articles/bulla-1222-3.htm>
9. Lowi, T. The end of liberalism. 2nd. ed. Norton, New York, 1979.
10. Ryssdal, R. The European Court of Human Rights After Thirty Years of Existence. — In: Venkateramiah, E.S. (ed.) Human Rights in the Changing World. New Delhi Law Association Régiónál Branch (India), Indian Law Institute International, New Delhi, 1988.
11. Bán, T. Parlamenti vagy alkotmányjogászai demokrácia? — In: Kurtán, S. — Vass L. (eds.) Magyarország politikai évkönyve. Demokrácia Kutatások Központja Alapítvány, Budapest, 1993.
12. Hamilton, A. The Federalist, 1961, N² 78 Jefferson, T. Notes of State Virginia, 1784
13. Pacelle, R. J. The transformation of the Supreme Court's Agenda. Westview Press, Boulder, San Francisco, London, 1991.
14. 1992 évi IIIVII — A bírósági végrehajtásról törvény.
15. 1990 évi V — A bírósági végrehajtásról törvény.
16. 1994 évi IIIVIII — A bírósági végrehajtásról törvény.

УДК 342.7-053.2

Н.В. Степаненко
*старший викладач кафедри
іноземних мов та загальноосвітніх дисциплін,
аспірант ВНЗ Університет «КРОК»*

Інститут забезпечення прав дитини: історико-правовий аналіз

У статті досліджено питання забезпечення прав дитини в історико-правовому аспекті, здійснено комплексний аналіз та розглянуто етапи розвитку і становлення прав дитини з урахуванням здобутків вітчизняного та європейського права.

Ключові слова: права людини, права дитини, свободи дитини, становлення прав дитини, порушення прав дитини.

Н.В. Степаненко
*старший преподаватель кафедры
иностраннных языков и общеобразовательных дисциплин,
аспирант ВУЗ Университет «КРОК»*

Институт обеспечения прав ребенка: историко-правовой анализ

В статье исследованы вопросы обеспечения прав ребенка в историко-правовом аспекте, осуществлен комплексный анализ и рассмотрены этапы развития и становления прав ребенка с учетом достижений отечественного и европейского права.

Ключевые слова: права человека, права ребенка, свободы ребенка, становления прав ребенка, нарушение прав ребенка.

N.V. Stepanenko
*Senior Lecturer of the Department
of Foreign Languages and Special Language Preparation
Postgraduate student «KROK» University*

Institute for the Rights of the Child: Historical and Legal Analysis

In an entry examined such issues as ensuring of the child rights in the historical and legal aspects, accomplished complex analysis and reviewed stages of growth and formation of child rights, take account of the achievements of native and European law.

Key words: human rights, child rights, child liberty, establishment of child rights, infringement of children's rights

Постановка проблеми

Сьогодні кожному громадянину цивілізованого суспільства зрозуміло, що демократично-правовий розвиток держави не можливий без історичних, сутнісних, звичаєвих та законодавчих напрацювань у цій площині. Не викликає сумніву і необхідність залучення сучасної юридичної науки для відповідних напрацювань. У реаліях сьогодення права дітей розглядаються недостатньо ні з наукової, ні з громадянської позиції.

Важливість і актуальність даної теми обумовлена тим, що існує необхідність у створенні юридичного механізму захисту законних прав та інтересів дитини. Крім того, дослідження існуючих прав та свобод дитини, теоретичних і практичних проблем їх забезпечення в Україні тісно пов'язане з розвитком соціальної, правової держави, що орієнтована на досвід країн з високим рівнем демократії, становлення якої передбачає необхідність формування молодого, правосвідомого покоління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Загальнотеоретичні засади та аспекти проблем захисту прав та свобод дітей в Україні, історія їх становлення й розвитку, правове забезпечення, створення механізму для їх реалізації опрацьовувалися вченими та науковцями різних галузей права, серед яких, зокрема: Л. Волинець, В. Погорілко, О. Скаун, В. Нерсисянц, М. Рабінювич, Л. Федоренко тощо. Відзначаючи їх внесок, зауважимо, що реалії сьогодення вимагають нових підходів до дослідження даної проблематики.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Розв'язання проблем захисту та забезпечення прав дітей є одним із основних пріоритетів правозахисної стратегії Європейського Союзу не лише тому, що діти, які зараз зазнають поневірян, потім визначатимуть майбутнє, а й тому, що вони мають невід'ємні та невідчужувані права, закріплені в міжнародних і національних документах з прав людини.

Гарантії захисту та забезпечення прав дитини є одним із найважливіших елементів системи її правового статусу, чинником фізичного, психічного розвитку, становлення високого рівня правової культури та свідомості. Тому існує потреба у створенні дієвого юридичного механізму захисту законних прав й інтересів дитини, адже діти, маючи рівні права з дорослими членами суспільства, фактично володіють значно меншими можливостями для їх реалізації та захисту.

Метою даної статті є комплексний історико-правовий аналіз забезпечення прав дитини з урахуванням здобутків європейського права й упровадження на цій основі науково-теоретичних рекомендацій для розробки законодавства щодо захисту прав дітей у реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу

У контексті теорії прав людини, одним із елементів якої є теорія прав дитини, теоретичний характер мають такі складові цього питання, як окреслення переліку та змісту прав дитини й їх гарантій. Особливістю формування інституту прав дитини стало те, що вперше вони були визнані на міжнародному, а не національному рівні.

Вітчизняні правники В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко визначили інститут прав і свобод громадян як істотну складову конституційно-правового статусу особи. Вони акцентують увагу на тому, що Конституція закріплює права і свободи особи, які є життєво важливими й найбільшою мірою соціально значущими як для окремої людини, так і загалом для суспільства [13, с. 210]. Оскільки кожна доросла людина неминуче переживала такий період свого життя, що називається дитинством, то, на наш погляд, інститут забезпечення прав дитини також є невід'ємною складовою конституційно-правового статусу особи. При цьому, як видається, саме дитина за будь-яких обставин повинна бути серед тих, хто першим потребує й отримує соціальний захист та допомогу від держави і суспільства.

На думку авторів словника-довідника

«Міжнародне право» В.М. Додонова, В.П. Ланова й О.Г. Рум'янцева, права людини притаманні їй природі, й без них вона не може існувати як повноцінна людська істота. З огляду на це вони пропонують під правами людини розуміти комплекс прав і свобод, істотних для характеристики правового статусу особистості. Слід зазначити, що подібної позиції дотримується й П.М. Рабінович, на думку якого, права людини – це можливості, котрі є необхідними для її існування та розвитку, зумовлюються достатнім рівнем розвитку держави і повинні бути загальними й рівними для всіх людей [15, с. 4].

Т.А. Француз-Яковець вважає, що інститут конституційно-правового статусу людини являє собою сукупність базових правових норм, що проголошені на рівні конституції та конституційних законів і мають на меті визначити місце та роль людини з погляду реалізації й гарантування її прав у відносинах як із державою, так і з іншими суб'єктами правовідносин [18, с. 5].

Що стосується правового статусу дитини, то саме О.Ф. Скакун визначає правовий статус особи як систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індикатор як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві [16, с. 316].

З цього можна зробити висновок, що правовий статус дитини характеризується відносинами, передбаченими та гарантованими Конституцією та законами України між нею, дитиною, і державою та суспільством. Тому дитина є повноправним учасником, суб'єктом відповідних суспільних відносин.

На наш погляд, можна погодитися з В.С. Нерсисяном, який вважає, що в сучасному світі позитивістський підхід у сфері прав людини неодмінно повинен спиратися на моральні категорії загального блага, добра, для того щоб законодавчо виразити ці категорії у певному обсязі прав людини [12, с. 332]. З огляду на це,

цілком логічним видається висновок, що, набуваючи законодавчого закріплення, права дитини легалізуються. Таким чином, правам дитини повинна надаватися належна підтримка з боку держави, яка водночас обмежує свої етатичні стремління та зобов'язується гарантувати й відповідним чином забезпечувати згадані права, особливо під час військового конфлікту.

Хоча, застосовуючи ретроспективне, темпорально-просторове вивчення, слід зазначити, що ще зі стародавніх часів право намагалося «виокремити» дитину як об'єкт соціально-правового захисту. Наприклад, норми варварських правд, зокрема, Салічної (V ст.), відомі приклади шлюбно-сімейного регулювання, тобто констатація «водорозділу» між дитячим і дорослим життям (правові пам'ятки східних слов'ян, зокрема закон «Судний людем», «Номоканон») і т.ін.

Своєрідний підхід до захисту дітей демонструє право Індії, забороняючи деякі застарілі обряди та звичаї, зокрема обряд самоспалення дружини на погребальному вогнищі чоловіка – саті. Проте, таких прикладних ілюстративних правоположень у світовому просторі не багато. Безперечно, проблема забезпечення прав дитини має своє історичне коріння. У первісному суспільстві до дитини ставилися двоє – з одного боку, вбивство дитини не вважалося злочином, з іншого – діти були економічно вигідними. Мати багато дітей, особливо синів, слугувало гарантією міцності соціальних позицій сім'ї. З розвитком суспільства, з переходом до осілого способу життя та більш надійної продуктивної бази общини, вбивство дітей практикувалося головним чином за «якісними» показниками – вбивали тих, кого вважали фізично або морально неповноцінними. Дитина не була включена в офіційну систему суспільства і не була суб'єктом права в повному розумінні цього слова [6, с.10-11].

Ще за часів Київської Русі тодішні князі вперше звернули увагу на правове регулювання прав дітей як особливої групи населення. Так, у тексті «Руської правди»

містилися норми, що захищали права дітей у спадкуванні [19, с. 37]. Правові пам'ятки Київської Русі містять й інші норми, що регулюють права дітей, визнають дитину суб'єктом майнових та немайнових прав. Наприкінці XIV – у першій половині XVII ст. на території України діяло право Київської Русі, а також норми польсько-литовського права. Зокрема, у Великому князівстві Литовському в Литовських статутах особливу увагу було приділено спадковим правам дітей обох статей, тобто правам дітей щодо отримання «головщини» за вбитих батька або матір.

Відповідно до Соборного уложення 1649 р. в Росії діти не мали права скаржитися на батьків. Убивство сина або дочки каралося всього лише річним тюремним ув'язненням, а після відбуття покарання – церковним покаанням, тоді як дітей, що зазіхають на життя батьків, закон нещадно карав стратою [17, с.436]. Ця нерівність була скасована лише Петром I у 1716 р.

Досить цікавим і показовим є те, що у першій писаній Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р. діти визнавалися особливим суб'єктом, зокрема права на освіту – в православних церквах мало здійснюватися навчання дітей «вільним мистецтвам». Також козацькі вдови, дружини й діти-сироти звільнялися від виконання повинностей та сплати податків [19, с. 34]. Це положення засвідчує демократичність українства і є доказом його гуманістичних спрямувань і помислів.

Конституційно-правовий статус дитини вже зазнав суттєвих змін у XVIII ст. із прийняттям такого документа, як «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). У цьому збірнику норм феодально-кріпосницького права вперше використовується термін «неповнолітня людина» і визначаються особливості її правосуб'єктності. Вчинення злочину такою особою визнавалося обставиною, що пом'якшує покарання.

Винятково важливим видається те, що у «Зібрання малоросійських прав» від 1807 р. було внесено правову дефініцію «неповноліття». Так, неповнолітніми

вважалися хлопчики віком до 18 років і дівчатка до 13 років. По досягненню повноліття особи мали право успадковувати майно, а дівчата, крім того, могли виходити заміж. Указаним правовим документом також було проголошено принцип рівності у спадкуванні народжених дітей і тих, що мали народитися.

Необхідно також узяти до уваги факти рецепції положень тогочасного європейського права щодо прав дитини. До прикладу, «Загальне цивільне уложення Австрійської імперії» від 1811 р., яке у свій час діяло на частині території сучасної України, передбачало особливий правовий статус дитини. Зокрема, гарантувався правовий захист малолітнім (до досягнення 7-річного віку) та неповнолітнім (від 7 до 14 років) та дітям до 24 років [19, с. 9].

У контексті зазначеної проблематики слід виокремити, що вагомий внесок у розроблення конституційно-правового статусу дитини зроблено вченими того періоду, так П. Д. Лодій у праці «Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о Естественном Всеобщем Государственном праве» (1828 р.) поряд з іншими питаннями досліджував проблеми забезпечення прав дитини. Наприклад, у §72 розділу V автор приділяє увагу створенню державних гарантій захисту дітей від жорстокого поводження дорослих. Зокрема, йдеться про здійснення постійного контролю з боку держави за реалізацією батьками прав і обов'язків щодо виховання дитини. Отже, вже в той час українські правознавці, що працювали в Російській імперії, визначали й обґрунтовували важливість формування цілеспрямованої державної політики стосовно захисту прав дитини.

Представляє науковий інтерес те, що відомий український мислитель і громадський діяч, один із членів Кирило-Мефодіївського товариства Г.В. Андрузький у своїй праці «Начерки Конституції Республіки» (1846–1847 рр.) досліджував окремі питання конституційно-правових гарантій захисту прав дитини. Зокрема, йдеться про гарантування прав дітей різ-

них соціальних груп на освіту. Для того часу подібні ідеї були революційними, оскільки, по суті, закликали до зламу старої системи освіти в Російській імперії.

У свій час відомий учений М.П. Драгоманов у 1884 р. підготував та оприлюднив проект Конституції під назвою «Проект оснований Устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». У ньому містилися нормативно-правові приписи щодо державного забезпечення прав дітей. Зокрема, передбачалося запровадження безкоштовної початкової (для всіх дітей), середньої та вищої (для дітей обдарованих, незалежно від матеріального становища їхніх родин) освіти; утримання таких дітей громадським коштом протягом усього періоду навчання. Крім того, у законопроекті пропонувалася норма, якою заборонялася праця дітей віком до 14 років на фабриках [19, с. 104].

Досить показовим є те, що на початку ХХ ст. в окремому розділі проекту Конституції М.С. Грушевського були закріплені «права громадян України», що заклало міцний фундамент для майбутнього визначення конституційних прав та свобод дитини у самостійній Україні. Однак пасивне виборче право повітових органів Української Національної Ради надавалося лише особам, які досягли 20 років, що може вказувати на те, що дитина не визначалася як суб'єкт політичних прав [19, с. 175-180].

У проекті Конституції Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), автор С. Дністрянський, право на освіту дитини гарантувалося та регулювалося державою. Державна турбота про дітей виявлялася у фінансовій підтримці урядом ЗУНР певних категорій населення. Слід зауважити, що така підтримка з боку держави була системним явищем для тогочасних українських земель у складі різних державних утворень як у ЗУНР, так і в УНР. При цьому відповідно до державного устрою Західно-Української Народної Республіки (1921 р.) дитиною вважалася особа до досягнення нею 18-річного віку, а виборче право громадяни республіки отримували

з 21 року, що підтверджує відсутність політичних прав дітей у ЗУНР.

Законодавство ЗУНР у більшості випадків детально визначало громадянство дитини як похідне від громадянства її біологічного та законного батька. Окремо зазначалося, що у вирішенні цього питання існували певні винятки, що їх було вказано в Розпорядку Державного Секретаріату.

Урядовою Комісією з розробки Конституції Української держави 30 серпня 1920 р. було запропоновано проект Основного Державного Закону Української Народної Республіки. У розділі про права та обов'язки громадян цього законопроекту передбачалися також і права дітей, а саме: артикул 32 – загальнообов'язкове безкоштовне навчання у початкових школах для всіх дітей шкільного віку; артикул 42 – видання окремого закону, який би визначав права громадян національних меншин у школі та в публічному житті; артикул 36 – державна охорона праці неповнолітніх, жінок та жінок під час материнства [19, с. 128]. Хоч цей проект і не набув юридичної сили, його головні ідеї та концепції мали важливе значення для становлення та розвитку прав, свобод і обов'язків дитини.

Після Першої світової війни у міжнародному співтоваристві настає період глобального переосмислення підходів до визначення та втілення в національному законодавстві основоположних прав людини. Після встановлення радянської влади в Україні, а потім і входження її у 1922 р. до складу СРСР вона, тобто Україна, послідовно ухвалила чотири конституції: у 1919, 1929, 1937 та 1978 рр. У Конституції від 1929 р. державою забезпечувалася всебічна та безоплатна освіта [19]. Пізніше унормуванню цього питання на конституційному рівні приділялося ще більше уваги (стаття 19 Конституції УРСР від 1937 р., стаття 25 Конституції УРСР від 1978 р. тощо).

Попри тоталітарний режим у СРСР пріоритетним визначався конституційно-правовий розвиток дитинства. Зокрема, Українська РСР здійснювала правовий

захист дітей «матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг» (стаття 33 Конституції УРСР від 1978 р.). Ця ж Конституція забороняла також дитячу працю (стаття 40), приділяла увагу піклуванню та вихованню дітей батьками (стаття 67) тощо.

На реальному закріпленні конституційних прав дитини у колишньому СРСР суттєво позначились політичні зміни 1985-1991 рр. Так, уже в Декларації про державний суверенітет України від 1990 р. були враховані сучасні наукові концепції щодо забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [14].

Із проголошенням незалежності України одним із перших кроків у закріпленні конституційно-правового статусу дитини стала ратифікація Україною Конвенції ООН про права дитини 27 лютого 1991 р. Після вступу України 9 листопада 1995 р. до складу Ради Європи наша держава ратифікувала низку європейських конвенцій, що декларували права, свободи й обов'язки дитини, та прийняла зобов'язання щодо їх виконання (Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська конвенція про усиновлення дітей, Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом та ін.). Такі кроки дозволили привести національне законодавство України у відповідність до норм міжнародного права у цій сфері суспільних відносин.

Міжнародні стандарти щодо захисту прав дитини знайшли своє втілення насамперед у Конституції України, ухваленій на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. та у прийнятих у подальшому законодавчих актах, якими було унормовано права дітей та обов'язки держави щодо їх захисту. Важливим для цього періоду вдосконалення конституційних засад захисту прав дитини було й створення та діяльність Конституційної Асамблеї, яка в 2012–2014 рр. приділяла значну увагу питанням модернізації механізму захисту конституційних прав людини загалом та дитини зокрема в Україні.

Разом із тим, Революція Гідності призвела до повалення недемократичного режиму та пошуку нових форм утвердження й гарантування прав людини в Україні. Очевидно, що відповідну правотворчу діяльність пов'язано із започаткуванням роботи Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України. Важливим правозахисним компонентом роботи цієї Комісії має стати і вдосконалення конституційних основ захисту прав дитини в Україні.

Окрім того, з метою забезпечення належних умов для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні, враховуючи необхідність особливого піклування про дитину, на виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини та відповідно до статті 102 Конституції України 11 серпня 2011 р. Указом Президента України № 811/2011 запроваджено Посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини. Уповноважений Президента України з прав дитини забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Для забезпечення діяльності Уповноваженого та надання консультативної допомоги створено окремий структурний підрозділ Адміністрації Президента – Управління забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини та Громадська консультативна рада з питань захисту прав дитини. 1 червня 2013 р. Президент України підписав низку документів, які передбачають додаткові заходи щодо посилення гарантій захисту прав дітей. Зокрема, з метою сприяння реалізації прав і законних інтересів дітей Глава держави підписав Указ «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей». Указ містить низку завдань для центральних та місцевих органів влади щодо поліпшення медичної допомоги дітям, соціального за-

хисту сімей з дітьми, якості занять у позашкільних закладах освіти, а також захисту прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Як засвідчують реалії сьогодення, цей юридичний документ є декларативним і, крім благих намірів, нічого за собою не несе. Насправді ж маємо: дитячу смертність, неналежну медичну допомогу; закриття позашкільних закладів освіти через відсутність фінансування; збільшення кількості дітей, що втягнуті в жебрацтво; дитяча проституція, вживання наркотиків. Особливо сьогодні хвилює збільшення кількості самогубств серед малолітніх, які потрапляють в психологічну залежність від комп'ютерних програм (Момо, Синій кит, Альфа). Виникає питання юридичної відповідальності тих, хто створює ці програми і з якою метою. Адже це є прямим порушенням прав дитини, яке свідомо допускається з метою знищення дитини як індивіда, деформуючи його психіку, переслідуючи далекосяжні злочинні наміри.

Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини та Факультативний протокол до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах, Україна взяла на себе гарантійні зобов'язання перед своїми юними громадянами щодо дотримання прав. На жаль, за чотири роки бойових дій на сході України діти стали свідками війни, руйнувань, смертей, отримали психологічні, а дехто й фізичні травми, деяких дітей злочинно було втягнуто до участі в бойових діях, частина зазнала фізичного та сексуального насильства тощо. Викликає серйозну стурбованість те, що переважно в Донецькій та Луганській областях і сьогодні значна кількість дітей позбавлена можливості отримувати повний пакет послуг: соціальних, гуманітарних, медичних тощо. У зв'язку з довготривалим військовим конфліктом на сході України, через який насамперед страждають діти, не можна замовчувати тему порушень прав дитини. Якщо ми будемо демократичну правову державу, ми постійно повинні дбати про її майбутнє, керуючись принципами поваги до людської гідності, саме на чому вибудовано стандарти дотримання прав

людини у світі. А оскільки діти є нашим майбутнім, Україна насамперед повинна дотримуватися міжнародних стандартів прав дитини та діяти, керуючись найвищими інтересами юних громадян України, звертаючись до світового співтовариства, ставлячи це питання як основне перед міжнародними правовими інституціями.

Таким чином, зміст правового регулювання гарантій прав і свобод дітей в Україні змінювався відповідно до періодів становлення й розвитку української державності. Це складний процес, на який безпосередньо впливає сукупність економічних, політичних, правових, демографічних, культурних, духовно-ідеологічних та етичних факторів розвитку суспільства у відповідні історичні періоди.

Розглянемо тепер які ж зміни відбувалися в міжнародних документах, що стосувалися захисту та забезпечення прав дитини.

На початку XX ст. права дитини вперше було задекларовано в конституційних актах більшості західноєвропейських країн. Так, Веймарська конституція від 1919 р. в пункті сьомому статті 7 до повноважень парламенту відносила питання реалізації державної політики щодо турботи про материнство, новонароджених, дитинство та юність [3, с. 303]. Таким чином, дитину в тогочасній Німеччині фактично й юридично було визнано окремим самостійним суб'єктом конституційного права.

Крім того, Веймарська конституція містила прогресивні норми, які чи не вперше на конституційному рівні гарантували рівні умови фізичного, духовного й суспільного розвитку для позашлюбних дітей і дітей, народжених у шлюбі (стаття 121), загальнообов'язкову безкоштовну шкільну освіту (стаття 145).

Першим міжнародним документом, в якому ставилася проблема прав малолітньої людини, була Женевська декларація 1923 р. Уперше в історії людства було сформульовано право дитини на допомогу, виховання, захист, тобто в тих сферах життя, де раніше йшлося тільки про філантропію. Декларація спрямована на створення

умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини. Однак цей документ мав лише декларативний характер, і тому реальний правовий захист був можливий через створення норм національного права на основі прийняття державами міжнародних договорів [3].

Пізніше у Конституції Австрійської республіки (в редакції від 1929 р.) передбачалося право Федерального президента визнавати позашлюбних дітей (за клопотанням їхніх батьків) такими, які народжені в шлюбі (стаття 66) [6, с. 66]. Тобто хоч дитина, по суті, й не визнавалася рівноправним суб'єктом правовідносин порівняно з дорослою особою, органи державної влади Австрійської республіки та інші (тобто крім дітей) фізичні особи були наділені реальними повноваженнями щодо визначення юридичного становища конкретної дитини чи групи дітей.

Першим таким документом стала Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. У ній були зафіксовані основи захисту прав дітей. Зокрема, ч. 2 ст. 25 Загальної декларації прав людини проголошує, що «Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом». Свій розвиток ця Декларація отримала в Пактах про права людини. В цих актах гарантовані рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб.

Аналіз конституційних актів зарубіжних країн початку ХХ ст. дає підстави для висновку, що при унормуванні правового становища дітей значна увага приділялася реалізації загального правового принципу – рівності дітей у правах з дорослими, незалежно від походження самих дітей (наприклад, стаття 121 Веймарської конституції від 1919 р., стаття 66 Конституції Австрійської республіки від 1929 р.). Згодом ці положення отримали свій розвиток у статтях 3, 6 Основного Закону ФРН від 23 травня 1949 р. і конституціях і конституційних актах інших держав світу.

Зокрема, у статті 6 Конституції Фінляндії від 11 червня 1999 р. закріплено, що дорослим слід поводитися з дітьми як із рівними індивідами; діти повинні мати право впливати на вирішення питань, що стосуються їхнього розвитку. Тобто вказана конституційна норма, по суті, відтворює принцип автономності особистості дитини, закріплений у статті 12 Конвенції про права дитини від 1989 р. [6].

Для конституційних актів більшості країн, утворених після розпаду тоталітарних держав, характерним є те, що в них закріплено правові норми про державний захист сім'ї, материнства, батьківства, дитинства. Наприклад, у статті 42 Конституції Македонії від 17 листопада 1991 р. йдеться про особливий захист материнства, дітей та неповнолітніх.

У конституціях інших європейських держав (наприклад, Латвії, Ісландії, Ірландії, ФРН, Польщі, Словенії, Хорватії та ін.) гарантується особлива державна матеріальна чи нематеріальна турбота стосовно дітей-інвалідів, дітей, що залишилися без батьківського піклування або постраждали від насильства [6]. При цьому обсяг конституційних прав і свобод, спеціальними суб'єктами яких виступають діти, у різних зарубіжних країнах не однаковий. Зокрема, у Польщі спектр відповідних прав дитини є доволі широким [22, с. 78-79], натомість конституційне законодавство більшості інших країн встановлює політичну правосуб'єктність особи з досягненням 18 років. Це стосується передусім виборчого права.

Конституційні акти більшості держав-учасниць ЄС гарантують дитині безкоштовну початкову та середню освіту, державний розвиток дошкільного виховання, загального початкового навчання, середньої, професійної та вищої освіти, забезпечують умови для створення навчальних закладів різних форм власності, здійснення контролю за їхньою діяльністю тощо. Крім того, передбачаються гарантії особливого захисту та умови праці неповнолітніх, гідна заробітна платня, встановлюються вікові обмеження у реалізації цього

го права (стаття 37 Конституції Італії від 1947 р., стаття 16 Конституції Республіки Мальта від 1964 р., стаття 45 Конституції Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р., стаття 65 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р.).

Разом із тим, сучасна доктрина конституційних прав дитини дотримується принципу єдності прав і обов'язків дитини. Так, у частині шостій статті 38 Конституції Литовської Республіки закріплено обов'язки дітей поважати батьків, піклуватися про них у старості, шанобливо ставитися до батьківської спадщини. Ця ж норма передбачає права та обов'язки батьків щодо дітей, зокрема щодо виховання дітей чесними людьми та вірними громадянами, а також обов'язок утримувати дітей до повноліття. Конституція Ірландії від 29 грудня 1937 р. закріплює у статті 42 повагу до невід'ємного права та обов'язок батьків забезпечувати своїм дітям релігійне, моральне, інтелектуальне, фізичне й соціальне виховання [21].

Особливу увагу в конституційному законодавстві зарубіжних країн приділено функціонуванню соціально-економічних і правових інститутів захисту прав та законних інтересів дітей, серед яких слід виокремити такі:

- створення розгалуженої системи соціального забезпечення, гарантування позасудового та судового захисту прав і свобод дитини (у деяких країнах – Польщі, Словаччині, Франції) шляхом запровадження інституту ювенальної юстиції);

- функціонування інституту дитячого омбудсмена (Норвегія, Польща) або ж виконання цих функцій національними омбудсменами через своїх спеціально уповноважених представників;

- наявність розвинених інститутів громадянського суспільства, насамперед правозахисних громадських організацій, які здійснюють контроль за дотриманням прав дітей.

Слід зазначити, що істотну роль у розвитку сучасної концепції прав дитини відіграло формування нового міжнародного правопорядку, яке відбувалося у рамках

створеної Організації Об'єднаних Націй. Із діяльністю саме цієї міжнародної організації, на думку С. П. Добрянського, пов'язано розроблення документів, які з часом створили надійний фундамент міжнародної нормативної системи забезпечення прав дитини [19, с. 3]. Створення такого підґрунтя значною мірою сприяло подальшому нормативно-правовому забезпеченню прав дитини.

На наш погляд, варто погодитися з О. А. Лукашевою, яка вважає, що в сучасних умовах під основними правами людини слід розуміти права, передбачені в конституції держави та в найважливіших міжнародно-правових документах з прав людини. Якщо якесь основне право людини не увійшло до конституції держави, то воно повинно бути визнаним цією державою незалежно від наявності чи відсутності його конституційного закріплення [9, с. 11-13].

Так, у Віденській декларації та Програмі дій, прийнятих на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р., виконання зобов'язань із підтримання загальної поваги, додержання та захисту всіх прав людини та основних свобод для всіх є священним обов'язком усіх держав, а універсальність цих прав і свобод є безперечною. З цього приводу Р. А. Мюллерсон слушно зазначає, що норми міжнародного права про права людини, з одного боку, зобов'язують державу забезпечити особистості закріплені в них права, а з іншого – надають індивідові право вимагати від держави виконання її міжнародних зобов'язань [11, с. 17].

Системний аналіз міжнародних документів про права дитини дає підстави для висновку, що в сучасному міжнародному праві є універсальна норма, відповідно до якої держави зобов'язані поважати й виконувати права дитини для всіх, незалежно від раси, статі, мови й релігії. Це зобов'язання має загальний характер, що означає, що права дитини підлягають виконанню у всіх державах та діють стосовно всіх осіб без будь-якої дискримінації. При цьому метою міжнародного співро-

бітництва в цій галузі є не уніфікація національних законодавств, а розроблення стандартів (моделей), які слугують для держав своєрідною відправною точкою при створенні власного національного законодавства.

Як правило, міжнародні документи не визначають, яким чином держава виконуватиме взяті на себе зобов'язання. Разом із тим, встановлені стандарти поведінки, що містяться в міжнародних документах, певною мірою перешкоджають свободі поведінки держав у сфері національного законодавства. Більше того, аналіз практики вирішення питань щодо розвитку нормативного змісту принципу загальної поваги прав людини показує, що особистість поступово стає безпосереднім суб'єктом міжнародного права. Йдеться передусім про масові порушення прав людини, коли внутрішньополітична ситуація у тій чи тій країні дає підстави зробити висновок про систематичні й достеменно доведені факти грубих порушень прав і основних свобод людини. Це такі явища, як геноцид, апартеїд, расова дискримінація тощо. При цьому міжнародний контроль за виконанням державою взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань не суперечить принципу невтручання в її внутрішні справи.

Разом із тим, питання безпосереднього утвердження та захисту прав і свобод дитини залишаються внутрішньою справою кожної держави. Адже переважна більшість міжнародних норм у сфері прав дитини не може застосовуватися безпосередньо на території держави без її на те доброї волі і потребують своєї імплементації в національне законодавство.

Міжнародні норми й загальновизнані принципи міжнародного права у сфері захисту прав дитини називаються міжнародними стандартами. Це свідчить не тільки про достатньо високий статус цих норм і принципів у межах нормативно-правової бази міжнародного права, а й про те, що вони є прикладом для кожної держави-учасниці певної конкретної міжнародної угоди в сфері прав і свобод дитини при конструюванні відповідних норм вну-

трішнього законодавства. Таким чином, міжнародні стандарти у сфері захисту прав дитини існують у вигляді конвенцій спеціального порядку та встановлюють правила, які визнаються та виконуються більшістю держав [8].

Процес формування міжнародних стандартів становить інтерес не лише як спільна діяльність держав щодо розроблення положень основних міжнародних угод концептуального характеру, а й як процес одностороннього приєднання держав до вже розроблених міжнародних документів, які містять у собі міжнародні стандарти. На думку М.О. Баймуратова, підписання міжнародних угод з переважної більшості питань, їхні подальші легалізація та реалізація є процесом розроблення, визнання та взяття зобов'язань з виконання міжнародних правил поведінки, що мають нормативний, типологічний, стереотипний характер. Таким чином, ці норми стають міждержавними, а в широкому значенні – міжнародними стандартами [4, с. 63–64].

Основним способом створення норм міжнародного права вітчизняна міжнародно-правова доктрина вважає узгодження волі кожної з держав з волею інших держав. При цьому зміст волі кожної держави складає її міжнародно-правову позицію, яка, на нашу думку, включає в себе: загальне ставлення держави до міжнародного права, його прогресивного розвитку та додержання його принципів і норм; уявлення про характер міжнародного права, його роль у суспільстві; принципи й норми, втілення яких держава підтримує; розуміння принципів і норм чинного міжнародного права тощо.

Тобто міжнародно-правова позиція держави поєднує в собі різноманітні фактори (детермінанти) концептуальної моделі національної й міждержавної систем. Тому входження України як повноправного члена у світове співтовариство передбачає виконання нею взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення прав дитини не лише на міжнародній арені, а й усередині країни. Так, відповідно до статті 3 Статуту

Ради Європи кожен член Ради Європи в обов'язковому порядку зобов'язаний визнати принципи верховенства права та здійснення прав і свобод дитини всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, чесно та ефективно співпрацювати в досягненні мети Ради Європи [8].

Таким чином, міжнародне співробітництво у сфері прав дитини не зводиться лише до напрацювання та ухвалення відповідних документів, а також імплементації правових норм, що їх вони містять, до внутрішнього законодавства країн-учасниць угод. Таке співробітництво необхідне в подальшому й для успішного виконання державами взятих на себе зобов'язань та здійснення належного контролю за їх виконанням.

Винятково важливим видається й те, що в сучасному світі спостерігається тенденція щодо стрімкого зростання взаємозв'язку та взаємозалежності суверенних держав одна від одної; від конкретної (як правило, сусідньої) держави; від усього світового співтовариства загалом.

За цих умов окремі права дитини можуть виникати, отримувати свою нормативно-правову форму та реалізовуватися дедалі більшою мірою під впливом зовнішніх для конкретного суспільства й держави факторів, і зокрема під впливом загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права, напрацьованих практикою міжнародного співробітництва. При цьому більшість норм міжнародного права у сфері захисту прав дитини формуються під впливом найбільш передових поглядів та ідей людства відповідно до рівня його історичного розвитку. Однак попри всі безумовні позитивні досягнення світового співтовариства, яке через міжнародно-правові приписи встановлює низку зобов'язань держави у сфері прав і свобод дитини, остання поки що так і не стала повноправним суб'єктом міжнародного права. Тож права дитини, які надаються особі міжнародним правом, розглядаються передусім як принципи міжнародного права, обов'язкові для загального визнання та виконання.

Виникнення інституту захисту прав дитини та формування відповідного міжнародно-правового механізму означає надання кожній дитині можливості користуватися певним обсягом рівних прав без будь-якої дискримінації. При цьому, як правило, виокремлюють дві форми дискримінації: пряму або непряму (опосередковану). Перша з них являє собою відкрите розрізнення дітей на підставі певного критерію без відповідного об'єктивного обґрунтування (аргументування). Найпоширенішим прикладом прямої дискримінації є розрізнення дітей залежно від кольору шкіри або статі. Зокрема, статева дискримінація дітей набула загрозливих масштабів у такій державі, як Індія, де випадки добровільного переривання вагітності при перспективах народження дівчинки стають масовими.

Непряма (опосередкована) дискримінація має місце тоді, коли розрізнення дітей за їхнім правовим статусом здійснюється на підставі нібито нейтрального (об'єктивного) критерію, що не підпадає під заборону конкретного виду дискримінації, але результати якого призводять до прямо забороненого розрізнення. Це, до прикладу, може бути розрізнення дітей за соціальним і майновим станом їхніх батьків. Таку дискримінацію через наведені ознаки, на наш погляд, можна вважати прихованою, оскільки вона має так званий латентний характер.

Особливу увагу, як на наш погляд, слід приділити питанню ліквідації дискримінації серед дітей за статевою ознакою. Так, у статті 1 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок від 1979 р. унормовано, що дискримінацією є «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі».

Зрозуміло, що у Конвенції втілено

лише проблеми, з якими стикаються особи жіночої статі. Тому головною її метою є закладання основ нормативно-правового забезпечення прав жінок для подальшої імплементації міжнародно-правових норм у національні законодавства країн-учасниць. Із цією метою Конвенція передбачає розроблення та подальше застосування заходів, спрямованих на усунення дискримінації людей за статевою ознакою та забезпечення рівності чоловіків і жінок. Окрім того, у Конвенції звертається увага на необхідність докорінних змін суспільної свідомості у цій сфері та імплементації міжнародних нормативно-правових приписів у національні законодавства держав-учасниць.

На наш погляд, імплементація міжнародно-правових норм щодо захисту прав дитини може ускладнюватися через відмінності між правовими системами держав-учасниць та відповідними міжнародними договорами і конвенціями. Однак більш складним і довготривалим видається процес здійснення змін у правовій свідомості громадян, який, на нашу думку, також може включати в себе такий етап, як визнання відповідних правозахисних новацій у національному законодавстві конкретної країни.

Розглядаючи історичний аспект досліджуваного питання, слід зазначити, що всеосяжна міжнародно-правова регламентація прав дитини стала можливою лише на початку 1990-х років. Це було спричинено передусім проблемами, пов'язаними з визнанням більшістю держав-членів світового співтовариства основних прав людини та їх практичним упровадженням у практику взаємовідносин конкретної держави й особи, яка перебуває на її території. Що стосується міжнародно-правового регулювання прав дитини та їх захисту, то ця проблема почала активно вирішуватися вже після унормування прав людини.

Література

1. Конституція України: прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (зі змінами) // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 лип. 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – №31. – Ст. 429.

Висновки

Таким чином, зміст правового забезпечення прав і свобод дітей в Україні змінювався відповідно до періодів становлення й розвитку української державності. Це складний процес, на який безпосередньо впливає сукупність економічних, політичних, правових, демографічних, культурних, духовно-ідеологічних та етичних факторів розвитку суспільства у відповідні історичні періоди. Аналізуючи етапи розвитку правового забезпечення захисту прав і свобод дитини, можна зробити висновки про наявність на даний час в Україні системи гарантій, створених з метою комплексного втілення в життя чинних нормативно-правових актів у вказаній сфері. Однак існуючий механізм захисту та забезпечення прав і свобод дитини потребує постійного моніторингу та удосконалення відповідно до розвитку українського суспільства і міжнародних реалій.

При цьому слід зазначити, що, незважаючи на вже існуючі міжнародні норми та інституції в сфері захисту прав дитини, процес формування як міжнародно-правових принципів і норм із прав дитини, так і механізму міжнародно-правового контролю продовжується й тепер. Адже міжнародно-правове регулювання становища дитини в суспільстві відіграло й надалі відіграватиме значну роль у вирішенні проблеми її, тобто дитини, захисту. Однак не менш істотний вплив на розв'язання проблем захисту конституційних прав дитини справляють й соціально-економічні, політичні, культурні та інші особливості розвитку конкретно взятої суверенної держави. Саме вони відіграють важливу роль у визначенні та формуванні державної політики у сфері захисту прав дитини, а також напрямів практичної реалізації.

3. Конвенція про права дитини (995_021) // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 205.
4. Баймуратов М. А. Международное право / М. А. Баймуратов. – Х.: Одиссей, 2000. – 736 с.
5. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л. С. Волинець. – К.: Логос, 2000. – С. 10–11.
6. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – Москва: НОРМА-ИНФА-М, 1997. – 816 с.
7. Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : [монографія] / О. Кудрявцева. – К. : Арт Економі, 2015. – 265 с.
8. Курс международного права: В 7 т. / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др. – М.: Наука, 1989. – Т. 1: Понятие, предмет и система международного права. – 360 с.
9. Лукашева Е. А. Принципы социалистического права / Е. А. Лукашева // Сов. Государство и право. – 1970. – №6. – С. 21-29.
10. Международное публичное право: Сб. док. – М.: БЕК, 1966. – Т.1. – 570 с.
11. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. – М.: Юрид. лит., 1991. – 160 с.
12. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсисянц. – М.: НОРМА-ИНФА-М, 1999. – 552 с.
13. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: Підручник. 4-те вид., перероб. і доопр. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за заг. ред. В. Л. Федоренка. – К.: Ліра-К, 2012. – 576 с.
14. Права и свободы человека и гражданина: Слов. / Отв. ред. В. В. Малков. – М.: Юрист, 2001. – 559 с.
15. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Посібник для студ. спец. «Правознавство». 2-ге вид., зі змінами і доп. / П. М. Рабінович. – К.: 1994. – 236 с.
16. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
17. Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X–XX веков / [отв. ред. А. Г. Маньков]. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 3. – С. 436.
18. Француз-Яковець Т. А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Спец. 12.00.02 – Конституційне право / Т. А. Француз-Яковець. – Одеса, 2007. – 20 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник: У 2 т. 2-ге вид., перероб. і доп. / Уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2000. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – 472 с.
20. European convention on the exercise of children's rights : strasbourg, 25.I. 1996 / Council of Europe. – Strasbourg : [б.в.], 1996. – 9 p.
21. Constitution of Ireland // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.taoiseach.gov.ie/DOT/eng/Historical_Information/The_Constitution/Constitution_of_Ireland_-_Bunrecht_na_hEireann.html
22. Winczorek P. Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej / P. Winczorek. – Warszawa: Liber, 2003. – 237 s.

УДК 432.5:321(477)

С.О. Телліс
аспірант,

Університет «КРОК»

Науковий керівник: **Д.І. Ткач**
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
Університет «КРОК»

Інститут президентства в Україні 1991-2014 рр.: історико-правові аспекти, суб'єктивні чинники та їх наслідки (частина 2)

У статті в історико-правовому аспекті розглядається генезис формування та розвитку інституту президентства в період 1991-2014 років, аналізується персональний вплив президентів на державну політику, робиться спроба оцінити наслідки цього впливу

С.А. Телліс
аспірант,

Університет «КРОК»

Научный руководитель: **Д.И. Ткач**
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
Университет «КРОК»

Институт президентства в Украине 1991-2014 гг.: историко-правовые аспекты, субъективные факторы и их последствия (часть 2)

В статье в историко-правовом аспекте рассматривается генезис формирования и развития института президентства в период 1991-2014 годов, анализируется персональное влияние президентов на государственную политику, делается попытка оценить последствия этого влияния.

Ключевые слова: институт президентства Украины, Президент Украины, преемственность власти, влияние личности президента, президентская власть.

Tellis Sergii Alexandrovich
Postgraduate student,
«KROK» University

Scientific adviser: Tkach Dmytro
Professor, doctor of political Science,
Vice-rector for international Affairs
«KROK» University

Institute of Presidency in Ukraine 1991-2014: historical and legal aspects, subjective factors and their consequences (part 2)

Article considers the genesis of the formation and development of the Institute of Ukrainian Presidency in the period 1991-2014. Personal influence of the presidents of Ukraine on state policy has been analyzed, an attempt has been made to assess the consequences of this influence

Keywords: *Institute of Ukrainian Presidency, President of Ukraine, continuity in the functioning of power, influence of the president's personality, presidential power*

Постановка проблеми

Дослідники зазначають, що президентська влада в пострадянських республіках носить досить виражений особистісний характер. Досвід функціонування інституту президентства в різних пострадянських республіках підтверджує, що рішення, які ухвалювалися главами держав, значною мірою залежали від суб'єктивного бачення президентом тих чи інших проблем та ставали основою моделі управління державою.

За цих умов зазначений феномен суб'єктивного фактору впливу на історичний розвиток інституту президентства України вартий уваги та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітлення окремих аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні розглядають у своїх дослідженнях Белов Д.М., Бисага Ю.М., Кудряченко А.І., Орзих М.Ф. Вивченню ролі особистості президентів України у зовнішній та внутрішній політиці присвячено праці таких дослідників, як Ткач Д.І., Рудич Ф.М., Литвин В.М., Гриценко О.А., Вишняк О.І., Михальченко М.І., Бушанський В.В. та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні не дає можливість оцінити наслідки персоніфікації цього інституту. Історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику надає можливість оцінити наслідки персоніфікації інституту президентства та надати оцінку проблемам функціонування зазначеної політичної установи в Україні за умови її персоніфікації.

Формулювання цілей статті

Метою статті є історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику України.

Основний матеріал дослідження

На третьому етапі, в період 1996-2004 рр. формувалася президентсько-парламентська модель управління, поруч з якою глава держави залишається домінуючим елементом політичної системи. В цей період іде посилення президентських ін-

ституцій, зокрема – Адміністрації Президента, через яку і з допомогою якої Президент здійснював безпосередню виконавчу владу в державі. «... зокрема, як відмічає О. Пасхавер, другий Президент «став арбітром між кланами», а не увійшов в один з них, і «побудував корупційну вертикаль» [1].

Слід зазначити, що інститут президентства став ядром нової вертикалі виконавчої влади багато в чому завдяки особистим якостям другого президента Л. Кучми. Він зміг використовувати так званий феномен президентської диктатури в умовах посттоталітарної системи. В системі державного управління всі принципові рішення замикалися не на відпрацьованих нормативних актах та процедурах, а на індивідуальних особливостях глави держави. Таким чином, правовий вакуум періоду президентства Л. Кравчука замінився «арбітражем» у період президентства Л. Кучми.

Статус Президента характеризувався так званим дуалізмом виконавчої влади. Конституція України 1996 року визначила й двоїстий центр цієї влади, яка складається з двох функціонально поєднаних суб'єктів – Президента і Кабінету Міністрів. За умов двоїстого центру виконавчої влади правовий статус Президента визначається також тим, що він структурно не входить до жодної зі сфер (гілок) влади [2, с.57].

Наслідки цього дуалізму проявилися вже в період 1998-1999 рр. як суперечності між конституційною та реальною моделями здійснення державної влади: конфронтація між законодавчою і виконавчою владою та порушення конституційного принципу поділу влади.

Значущою ставала проблема суперечності між центральною владою в Києві та регіональними елітами.

Екс-радник А. Кінаха (Прем'єр-міністр України 2001-2002 рр.) О. Золотарьова зазначає природу цієї суперечності: «... Регіональні еліти все менше надій покладають на центральну владу, і готові делегувати державі все менше повноважень, якщо

тільки не мають в центральній владі власне сильне представництво. У відповідь же реакцією після виборів може стати бажання партійних лідерів задушити прояви територіальної самостійності. Таким чином, відносини «центр-регіони» можуть перетворитися в конфлікт» [3].

Спробою конституційним шляхом підсилити дієздатність механізму державної влади внаслідок посилення влади президента стало проведення Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. Загальним напрямком запропонованих змін до Конституції було посилення влади президента і послаблення парламенту [4].

Спроба просунути конституційні зміни не вдалася: Верховна Рада України відхилила як президентський законопроект № 5300 від 25 квітня 2000 р., так і законопроект № 5300-1 від 10 травня 2000 р. «Про зміни в Конституцію України за результатами Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р.», внесений народними депутатами України [5].

Наступні зміни до Конституції України пов'язані з політичними подіями в Україні восени 2004 року під час Помаранчевої революції. У ході політичного протистояння 2004 року Верховна Рада прийняла, а Президент України Л. Кучма підписав Закон України № 2222-IV (далі – Закон) «Про внесення змін до Конституції України» або «Конституційна реформа» [6].

Закон передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління та суттєвий перерозподіл повноважень Президента України між Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України.

За Законом, Верховна Рада має повноваження призначати Прем'єр-міністра (за поданням Президента) [7, ст. 114 ч. 2] та майже всього Кабінету Міністрів (за поданням Прем'єр-міністра) [7, ст. 114 ч. 4]; призначати (за поданням Президента) Міністра оборони та Міністра закордонних справ [7, ст. 114 ч. 4], Голову Служби безпеки України [7, ст. 85 п. 12-1]; призначати та звільняти (за поданням Прем'єр-міністра) з посад Голови Антимоно-

польного комітету, Державного комітету телебачення та радіомовлення, Фонду державного майна; вирішувати питання про відставку Прем'єр-міністра та членів Кабінету Міністрів [7, ст.85 ч.12]; призначати та звільняти з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення [7, ст. 85 п.20]; надавати згоду на призначення та звільнення з посади Генерального прокурора України [7, ст.85 п.25].

У свою чергу, за Законом, Кабінет Міністрів України отримав повноваження утворювати, реорганізовувати та ліквідувати центральні органи виконавчої влади [7, ст.116 п.9-1], призначати та звільняти з посад (за поданням Прем'єр-міністра) керівників центральних органів виконавчої влади [7, ст.116 п.9-2]. Кабінет Міністрів України складає повноваження [7, ст.115 ч.1] та відповідальний перед Верховною Радою України [7, ст.113 ч.2].

Здатність Президента впливати на виконавчу гілку влади обмежена Законом на користь Верховної Ради, фактичне формування Уряду здійснюється парламентською більшістю [7, ст.114 ч.3].

Законом також обмежено втручання Президента до вирішення питань у рамках компетенцій Кабінету Міністрів [7, ст.106 п.15] та обмежено право вето Президента щодо прийнятих Верховною Радою України законів [7, ст.106 п.30]. Кількість випадків контрасигнування Актів Президента України, виданих у межах його повноважень, скоротилася з тринадцяти до чотирьох [7, ст.106 ч.4], але це не має суттєвих наслідків впливу Президента на виконавчу владу.

За таких умов, боротьба Президента за виконавчу вертикаль трансформується до блокування роботи Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Фактичний вплив на виконавчу владу забезпечує «коаліція депутатських фракцій», яка делегує своїх представників до Уряду.

Політична реформа 2004 р. мала б збільшити підзвітність і відповідальність влади перед громадянами та в такий спосіб наблизити Україну до європейських

стандартів, мала оптимізувати систему стримувань і противаг української влади, натомість ускладнила взаємодію між гілками влади [8].

Більше того, якщо Законом пропонується імунітет від узурпації влади Президентом, то цим же Законом обумовлена узурпація влади олігархічними кланами через парламентське лобі. Щодо забезпечення Законом політичної стабільності держави, Венеціанська комісія в зв'язку з цим висловила сумнів з приводу того, що «формалізована процедура формування парламентської більшості» сприятиме політичній стабільності [9, розділ III, п.54].

На наш погляд, цю «міну уповільненої дії» для майбутнього Президента України заклав Л. Кучма, чітко розуміючи, що саме це може призвести до конфлікту голови держави та Уряду. На жаль, так воно і сталося.

На чергових виборах 2004 року Президентом України був обраний Віктор Ющенко.

У монографії під редакцією М.Ф. Орзих констатується, що конституційні кризи за президентства В. Ющенка у владному трикутнику «президент – уряд – парламент» обумовлено політичними конфліктом, пов'язаним з перерозподілом владних повноважень, коли на посадах Президента та Прем'єр-міністра знаходяться люди, що представляють суперницькі політичні сили [10, розділ 4.2, с.179-197].

Саме принципом політичної доцільності, але ж не верховенства права, було обумовлена готовність учасників конституційних конфліктів до створення у Верховній Раді України союзу суперечних політичних сил: «Антикризова коаліція» Партії регіонів, Соціалістичної партії України та Комуністичної партії України (2006 – 2007 рр.); спроба широкої коаліції Блоку Юлії Тимошенко та Партії регіонів – так звана «велика угода» (2009 р.).

Як стверджує В. Ющенко: «суттю «великої угоди» між двома партіями мав бути комплекс політичних і правових компромісів, результатом яких мали стати: при-

йняття змін до Конституції, вибори президента в Парламенті замість всенародних, продовження повноважень чинного Парламенту ще на два роки, перерозподіл посад у міністерствах, участь у парламентських виборах єдиним блоком Тимошенко і Януковича аж до 2024 року» і далі «за коаліційною угодою небачені повноваження належать прем'єру, лідеру більшості у парламенті» [11, розділ 21].

Підбиваючи підсумок президентства В. Ющенка, дослідники зазначають його особистий внесок у послідовному відстоюванні інтересів українства, захисту його історії, культури і мови. Від самого початку свого президентства В. Ющенко прагнув інтегрування України в ЄС та НАТО, членства в СОТ. Бажав перетворення України на регіонального лідера за допомогою субрегіональної інтеграції до структур ГУАМ та ОЧЕС [12].

Водночас, визначивши правильну мету – відродження національної пам'яті та визнання демократії як частини загальноприйнятих цінностей нації, В. Ющенко саме завдяки суб'єктивним факторам не був спроможним протидіяти пов'язаним з цією метою викликам: брак національної єдності, нерозвиненість демократичних інститутів, протидія впливу російського імперіалізму, тотальна корумпованість державних інститутів та економіки [13].

Політична реформа 2004 року розбалансувала відносини між гілками влади – це безперечно, але запорукою до невдалого політичного курсу Президента стали персональні особливості В. Ющенка, який не зумів сформувати парламентську більшість задля підтримки своєї діяльності.

Все це завдало міжнародному іміджу України відчутного удару, унеможливило подальше просування на шляху євроінтеграції, викликало значне загострення стосунків України з РФ та спонукало останню до втручання у внутрішню політику України [12]. Наслідки бездіяльності В. Ющенка обумовили повернення до президентської форми правління та жорстку боротьбу суб'єктів політичного процесу за контроль над силовими відомствами [13].

У 2010 році на виборах переміг В. Янукович, який вступив на посаду Президента України 25 лютого 2010 року.

У рамках реалізації завдання щодо концентрації владних повноважень Президентом фракція «Партії регіонів» та їх союзники в парламенті ініціювала повернення до президентсько-парламентської форми правління: в середині 2010 року група народних депутатів направила в Конституційний Суд України запит з вимогою скасування «Конституційної реформи».

30 вересня 2010 року Конституційний Суд України Рішенням № 20-рп/2010 від 30.09.2010 (далі – Рішення) визнав не відповідним Конституції України Закон № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року [14].

З цього приводу слід зазначити Окрему позицію судді Конституційного Суду В.І. Шишкіна, який висловив думку, що наявна юридична невизначеність частини Рішення вказує на недотримання принципу верховенства права та Конституційний Суд України, здійснивши конституційний перегляд існуючого устрою влади в державі, перебрав на себе повноваження установчої влади в державі [15].

Україна знову повернулася до редакції Конституції 1996 р. з президентсько-парламентською моделлю управління республікою і широкими повноваженнями президента у виконавчій владі. Головний результат таких змін – президент отримав підконтрольний собі парламент.

Повноваження, що надавала президенту Конституція 1996 року, були спрямовані владою на формування клієнтелістської мережі під патронатом В. Януковича. Структура клієнтелістської мережі була зумовлена особистими мотивами В. Януковича та стала джерелом отримання економічної ренти своєрідним «кланом» у владі, згуртованим навколо президента [16].

Відновлення дружніх і взаємовигідних стосунків з Росією стало першочерговим завданням В. Януковича. 2 квітня 2010 року В. Янукович своїм рішенням ліквідував Національний центр з питань євроатлан-

тичної інтеграції України [17]. У липні 2010 року Верховна Рада України ухвалює Закон «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», який закріпив відмову від євроатлантичних прагнень нашої держави та задекларував позаблоковий статус її зовнішньої політики [18].

Нова влада на чолі з В. Януковичем відмовилася від перспективи членства в НАТО, робила конкретні кроки щодо русифікації українського суспільства [19]. Поступки з боку України коштом національних інтересів [20] перетворювали українсько-російські відносини на асиметричну залежність першої від другої. Надалі досить швидко з'ясувалося, що обидві сторони мали завищені очікування від економічної співпраці.

Наочний приклад непослідовності дій четвертого президента країни, з позиції ролі суб'єктивних чинників, та впливу зовнішньої діяльності президента на внутрішню соціально-політичну ситуацію є еволюція поглядів В. Януковича щодо європейської інтеграції країни.

Президент та Уряд України з 2011 по 2013 роки готували законодавство України до підписання Угоди з ЄС: укладення Угоди про асоціацію (2011 р.), парафування Угоди (2012 р.), опублікування Угоди (2013 р.). 28 листопада 2013 року Угоду мали підписати на XVII саміті, але 21 листопада влада пригальмувала підготовку до підписання Угоди, цим самим спровокувавши найсильнішу соціально політичну кризу в Україні.

21 лютого 2014 року в розпал політичної кризи президент Янукович підписав з опозицією угоду, яка передбачала повернення до Конституції в редакції 2004 року, а Верховна Рада України проголосувала за відновлення Конституції України в редакції 2004 року [21].

На думку дослідників, причини провальної політики В. Януковича, у порівнянні з іншими президентами України – це наслідок перенесення особистих властивостей характеру на політичні відносини. Під кінець каденції Януковича країна опинилася практично у міжнародній ізоляції

не випадково. Європейські й навіть російські лідери переконалися, що на цього президента України покладатися не можна, тому що він діє винятково в своїх особистих інтересах [22].

Висновки

Сформований державний апарат в українській республіці склався як широка соціальна система і, безумовно, зробив істотний вплив на вибір моделі управління сучасної України. Потенціал пострадянських інститутів державності був підтверджений домінуючим впливом на встановлення політичного ладу створюваної незалежної держави.

Зі зміною політичного устрою України була прийнята нова форма правління, у центрі якої був закладений інститут президентства. Президентська влада в Україні носить досить виражений особистісний характер і виступає суб'єктивним фактором впливу на розвиток держави. Кожний президент прагнув докорінно змінити юридично-правові основи своєї діяльності, розпочинаючи з ініціативи щодо зміни Конституції, а потім прийняття Верховною Радою законів, що створювали можливість для посилення його влади.

Перший Президент України Л. Кравчук являв собою феномен спадкоємності влади партапарату в рамках деідеологізації держави і відмови від партійної монополії. Однак, весь потенціал, закладений у новій політичній структурі для ефективного вирішення загальнонаціональних проблем, було змарновано Л. Кравчуком у силу його особистих характеристик.

Другий Президент України Л. Кучма, слідуючи курсом створення бізнес-еліт або «національної олігархії» – на першому терміні й отримання політичних дивідендів – на другому, починає виконувати роль арбітра груп впливу. Парламент розглядається в даній парадигмі як додаток до Президента, а виконавча влада – як додаток до Адміністрації Президента. Політичний курс держави загалом – вимпельний вітер, індукований корпоративними і громадськими інтересами.

Третій (В. Ющенко) і четвертий (В. Янукович) президенти України були, скоріше, феноменом конфлікту інтересів груп впливу, сублімацією соціально-політичної кон'юнктури та точкою фіксування кон'юнктурних переваг, не завжди відповідною рівноважному стану обставин.

Суб'єктивна роль особистостей президентів України надавала трансформаційну дію на політичну кон'юнктуру і соціально-політичний розвиток держави. Зі зміною президентів змінювався і політичний курс.

За роки незалежності було ініційовано п'ять кампаній із зміни форми управління державою, три з них призвели до істотної зміни політичного ладу, при цьому фактично діяли по черзі тільки два варіанти Конституції (1996 р. та 2004 р.)

Невідчужуваною характеристикою всіх кампаній була боротьба за широкі повноваження у виконавчій владі. Проте зміна форми правління в державі є питанням скоріш еволюційним, ніж революційним. На зміну фаз правління впливає сукупність факторів (політична готовність до змін, економічний розвиток, доцільність змін у періоді, якісний рівень правотворення та ін.) [23].

Особливість перехідної форми в тому, що в ній присутні старі й нові форми. Еволюційний перехід повинен органічно пов'язуватися з модернізацією конституційного статусу органів державної влади та забезпечуватися сукупністю «факторів

впливу». При всій можливій багатопартійності національна політична система загалом символізується з особою Президента. Президент України обирається громадянами України [24, ст.102] та сприймається як символ народовладдя і законності. Однак в Україні за час незалежності так і не вдалося забезпечити спадкоємність влади з метою відродження національної пам'яті та визнання демократії як частини загальноприйнятих цінностей нації, таким чином, найважливіше завдання інституту президентства не було виконане.

У той же час, відомі моделі політичного розвитку, що використовуються в пост-соціалістичних країнах Східної Європи, надали можливість цим країнам успішно розвивати демократію, будувати плідну економіку. Інститути президентства стали органічним фактором політичної системи в Угорщині, Чехії, Словаччині, Польщі. Дослідники зазначають вдалий досвід національного лідера Угорщини – Арпада Гьонца в розбудові незалежної нової країни за рахунок розвитку і консолідації громадянського суспільства [25].

Порівняльне дослідження особливостей функціонування протипагі і стримувань гілок влади у країнах з вдалим досвідом становлення інституту президентства як влади, заснованої на громадській платформі, дасть змогу зробити пошук цих механізмів в Україні осмисленим та зрозумілим.

Література

1. Пасхавер О. Кучма был самым продуктивным руководителем Украины // Интернет-издание Odessa Daily. – 30 мая 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/news/pasxaver-kychma-id33914.html>
2. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах. Монографія. – Ужгород: Ліра, 2007. – 275 с.
3. Елена Золотарева. Региональные гонки // Интернет-издание «ZN.UA». – 14 сентября, 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/POLITICS/regionalnye_gonki.html
4. Повідомлення від 25.04.2000 «Про підсумки Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року». Документ n0002359-00. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>
5. Проект Закону «Про внесення змін до Конституції України за результатами Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою». Номер 5300 від 18.01.2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8259
6. Закон від 08.12.2004 №2222-IV. Про внесення змін до Конституції України. Документ2222-15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>
7. Закон від 08.12.2004 №2222-IV. Про внесення змін до Конституції України. Документ2222-15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>

8. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень: Система стримувань і противаг: до і після політичної реформи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pasos.org/wp-content/archive/nl_ukr_20070514_0363.pdf
9. Висновок щодо дотримання вимог конституційної процедури [...] і європейським стандартам. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://minjust.gov.ua/m/str_6933
10. Конституционные преобразования в Украине: история, теория и практика: монография / М. Ф. Орзих, В. Н. Шаповал [и др]; под ред.. М. Ф. Орзиха — К.: Юринком Интер, 2013. – 512с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/660>
11. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / В. А. Ющенко. — Х.: Фоліо, 2014. — 511 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/Література/Віктор-Ющенко/98294-1/НЕДЕРЖАВНІ-ТАЄМНИЦІ>
12. Ткач Д. І. Міжнародно-правовий аспект зовнішньої політики України за президента В. А. Ющенка / Д. І. Ткач // Правничий вісник Університету «КРОК». – Вип. 24. – 2017. – С. 79-89.
13. Від демократії до авторитаризму. Аналіз президентства Віктора Ющенка / М. Михальченко, В. Бушанський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 3-18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2010_1_3
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). Документ v020p710-10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>
15. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду [...] Конституційний Суд; Окрема думка від 05.10.2010. Документ na20d710-10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/na20d710-10/paran2#n2>
16. Мацієвський Ю., Собчук І. Клієнтелізм в українській політиці у період президентства Віктора Януковича. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/Clientelism_Matsiyevsky_Sobchuk.pdf
17. Указ від 02.04.2010 №495/2010. Про ліквідацію Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України. Документ495/2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/495/2010>
18. Закон від 01.07.2012411-VI. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Документ 2411-17. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
19. Про засади державної мовної політики // Верховна Рада України; Закон від 03.07.2012 № 5029-VI. Документ 5029-17. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
20. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської [...] Україна, Російська Федерація; Угода, Міжнародний документ від 21.04.2010. Документ 643_359. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_359
21. Оприлюднено текст Угоди про врегулювання кризи в Україні. УНІАН 21.02.2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/887868-oprilyudneno-tekst-ugodi-pro-vregulyuvannya-krizi-v-ukrajini.html>
22. Ткач Д. Роль суб'єктивного чинника у зовнішній політиці за часів президентства В. Ф. Януковича // Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe. – № 03 (15). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://sp-sciences.io.ua/s2617764/social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_2017_vol._03_15_
23. Бариська Я. О., Лемак В. В. Фактори, які впливають на форму державного правління // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 61-65. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_11
24. Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Конституція України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
25. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Д. Ткач // Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 504 с.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 347.44

І.І. Світлак

*завідувач кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету,
кандидат юридичних наук, доцент*

Модерні підходи до підготовки кадрів у правничій сфері

У статті представлений огляд генези, етапів розвитку та сучасного стану нормативно-правової бази, яка регламентує становлення вітчизняної вищої юридичної освіти. Проаналізовано науково-теоретичні та прогностичні погляди провідних фахівців із зазначеної проблематики, а також сформульовано пропозиції щодо поліпшення якості вищої юридичної освіти.

Ключові слова: вища юридична освіта, правнича школа, стандарти правничої професії, модель юридичної освіти, підготовка кваліфікованих юристів, загальні та спеціальні компетентності юриста.

И.И. Светлак

*заведующий кафедры правового регулирования экономики
и правоведения Винницкого учебно-научного института экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат юридических наук, доцент*

Модерные подходы к подготовке кадров в юридической сфере

В статье представлен обзор генезиса, этапов развития и современного состояния нормативно-правовой базы, регламентирующей становление отечественного высшего юридического образования. Проанализированы научно-теоретические и прогностические взгляды ведущих специалистов по данной проблематике, а также сформулированы предложения по улучшению качества высшего юридического образования.

Ключевые слова: высшее юридическое образование, юридическая школа, стандарты юридической профессии, модель юридического образования, подготовка квалифицированных юристов, общие и специальные компетентности юриста.

I. Svitlak

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Head of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

Modern approaches to training of personnel in the law field

The article presents an overview of the genesis, stages of development and the current state of the normative-legal framework governing the formation of a national higher legal education; analyzes the scientific-theoretical and prognostic views of the leading experts on the above-mentioned problems, as well formulates the proposals on improving the quality of higher legal education.

Key words: higher legal education, law school, standards of the legal profession, model of legal education, training of qualified lawyers, general and special competence of a lawyer.

Постановка проблеми

Юридична професія є однією з найпрестижніших і вже багато років поспіль не втрачає своєї актуальності. За результатами опитування, проведеного Дослідницьким центром Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна, до трійки найбільш престижних професій входять професія IT-спеціаліста; посада керівника або директора; треті в трійці лідерів є юристи (адвокати, прокурори та інші представники юридичної професії) [1]. Разом з тим, загальний імідж правничої професії та авторитет фаху юриста останнім часом підірвано практично в усіх сферах професійної діяльності (робота органів суду, прокуратури, поліції, нотаріату тощо), що свідчать про нагальну потребу реформування підготовки правників в українських вищих школах та формування новітніх підходів до підготовки кадрів у цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання становлення вітчизняних юридичних шкіл, стандарти доступу до правничої професії, реформа вищої юридичної освіти в Україні були об'єктом наукових досліджень як вітчизняних правників, освітян, психологів, експертів Координатора проектів ОБСЄ в Україні та ін. Серед них заслуговують на увагу дослідження провідних науковців, представни-

ків вищої юридичної освіти: А. Васильєва, С. Гусарева, Р. Гурак, О. Підцерковного, П. Рекотова, Л. Стецюк, В. Сущенко, В. Тація та ін. Незважаючи на значний внесок провідних учених у розробку проблематики, дослідження змісту та особливостей правничої професії на сучасному етапі потребує більш ґрунтовного висвітлення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблема вдосконалення вищої юридичної освіти та приведення її у відповідність до європейських стандартів не є новою, але прийняті в останні роки нормативно-правові акти, а також запропоновані до обговорення законопроекти є доволі суперечливими та неоднозначними. З огляду на це, є потреба дослідження тенденцій розвитку нормативно-правового регулювання вищої юридичної освіти, адже саме належна нормативна регламентація професійної діяльності юристів, а також процедури допуску до професії може стати гарантією досягнення цими правничими інститутами своїх фундаментальних завдань - формування правової держави та громадянського суспільства.

Формулювання цілей статті

На підставі системного аналізу нормативно-правового регулювання та науково-теоретичних досліджень стану вищої юридичної освіти України з'ясувати актуальні

проблеми подальшого розвитку вітчизняної вищої юридичної освіти; визначити основні фактори, що здійснюватимуть вплив на правничу професію в умовах появи глобальних інноваційних продуктів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Процес розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні є складним і тривалим. На сучасні державотворчі процеси негативно впливає низка політичних, економічних та соціальних явищ, які спостерігаються в країні протягом останніх років. Особливо руйнівними подіями, що вплинули на розвиток правової держави та громадянського суспільства, стали події «Євромайдану», окупація Криму, воєнні події на сході країни. Крім цього, несприятливим чинником для формування громадянського суспільства та правової держави є корупція, поширення якої вплинуло на розбалансованість у структурі державних органів (особливо – судових та правоохоронних) і розповсюдження інших негативних явищ у суспільстві.

З огляду на вищевикладені чинники, саме на представників юридичної професії покладена відповідальна місія у розбудові правової держави та формуванні інститутів громадянського суспільства, забезпеченні прав і законних інтересів громадян, підвищенні їх правової свідомості й правової культури, забезпеченні громадського правопорядку тощо. Безсумнівно, що ефективність діяльності представників правничої професії у будь-якій сфері (державна служба, судові та правоохоронні органи, органи прокуратури, юстиції, нотаріату, адвокатури, пенітенціарної служби та ін.) безпосередньо залежить від якості фахової освіти. Тому сьогодні надзвичайно гостро постає питання реформування юридичної освіти та посилення її якості, що, в свою чергу, сприятиме реальному забезпеченню принципу верховенства права, який сформульований у ст. 8 Конституції України [2]. Даний принцип є базовим і охоплює весь порядок створення та функціонування механізму держави з

метою ефективної правової діяльності у правотворчій, правозастосовчій та правоохоронній сферах. Мова йде про підпорядкування самої держави праву, що простежується у практичній діяльності всіх державних органів.

Про необхідність реформування вищої юридичної освіти України йдеться у спільному аналітичному дослідженні за результатами освітніх вимірювань, підготовленому спільно МОН України та МГО «Універсальна екзаменаційна мережа» (UENet) [3]. Реформування юридичної освіти в Україні є однією з передумов сталості реформ не лише у сфері правосуддя, але й у більш глобальному державному вимірі. Правнича професія – це професія підвищеної суспільної довіри, яка вимагає належної підготовки студентів, формування якісних знань, цінностей, розвинутих практичних навичок. Для сталості реформ потрібне розуміння, що верховенство права – це більше, ніж правова доктрина. Це дуже практичний набір принципів, які є основою справедливого суспільства та повинні бути основою організації держави [3, с. 9].

Проблема вдосконалення вищої юридичної освіти та приведення її у відповідність до європейських стандартів не є новою. Одним із шляхів розв'язання проблеми є її ефективна нормативна регламентація. Останнім часом прийняті відповідні нормативно-правові акти, а також запропоновані до обговорення відповідні проекти. Про підвищення професійного рівня представників юридичних інституцій України, що функціонують для захисту прав, свобод та законних інтересів громадян, юридичних осіб, інтересів держави йдеться в схваленій Президентом України Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки [4]. Стратегія передбачає оновлення законодавства, спрямованого на відновлення довіри до судової влади та суміжних правових інститутів і комплексну розбудову інституційних спроможностей відповідних правових інститутів. У цьому контексті саме поси-

лення якості юридичної освіти та, як наслідок, ефективності діяльності правників може сприяти відновленню довіри до них та утвердженню їх як еліти в українському суспільстві, а також може стати одним із факторів підвищення рівня верховенства права в Україні.

Основні організаційно-правові засади функціонування системи вищої освіти, в тому числі юридичної, з урахуванням процесів європейської інтеграції та розвитку єдиного європейського простору вищої освіти встановлює Закон України «Про вищу освіту» [5]. Загальна модернізація вищої освіти України передбачає не тільки нарощення потенціалу вищої юридичної освіти, але й усунення причин, які уповільнюють її адаптацію до соціально орієнтованої ринкової економіки.

У рамках реформування системи вищої освіти та комплексного оновлення законодавства у цій сфері сьогодні широко як у професійних колах, так і серед громадськості обговорюються Проекти Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» та Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії (далі - Концепція) [6; 7].

Аналіз змісту вищеназваних проектів нормативно-правових актів дає підстави визначити основні шляхи подальшого розвитку правничої освіти в Україні:

- утвердження розуміння фаху правника як професії, спрямованої на захист прав і свобод особи;
- визначення стандарту правничої освіти як необхідного обсягу знань про доктрини, принципи та інститути, а також необхідного обсягу юридичних навичок, обізнаності щодо питань етики та прав людини, якими повинен оволодіти студент;
- гарантування якості правничої освіти;
- гарантування незалежного та прозорого механізму доступу до правничої професії;
- гарантування якості юридичної науки;

- розвиток фінансової, організаційної, академічної та кадрової автономії вищих правничих шкіл та університетів загалом.

Окрім того, проект Концепції передбачає запровадження єдиного кваліфікаційного іспиту для всіх здобувачів юридичної освіти, запровадження новітніх методик викладання, акцентує важливість практичної підготовки студента, надає перелік основних компетентностей, якими повинні володіти юристи.

Положення вищеназваних проектів нормативно-правових актів юридичною спільнотою сприймаються неоднозначно. Насамперед дискусійною є норма, відповідно до якої правничими професіями визнаються лише адвокат, нотаріус, суддя та прокурор, а до «діяльності у сфері права» віднесено викладацьку роботу, роботу в структурі Мін'юсту, роботу на посадах помічників адвоката, судді, нотаріуса та ін. Нелогічність та дискримінаційність окремих положень проектів дає підстави прогнозувати, що якщо дані нормативно-правові акти і будуть прийняті, то з відповідними змінами та доповненнями.

Динамічні процеси, що відбуваються в українському суспільстві диктують певні виклики для фахівців у правничій сфері, тому спробуємо сформулювати основні чинники, що впливатимуть на юридичну професію найближчим часом, і яким вимогам повинен відповідати сучасний професійний юрист.

У доповіді, підготовленій асоціацією англійських адвокатів «The Law Society» з питань майбутнього юридичної професії визначені 5 основних факторів, що здійснюватимуть вплив на юридичну професію у 2020 році, зокрема це:

- світове та національне бізнес-середовище, глобалізація;
- спосіб придбання клієнтами юридичних послуг;
- технічний прогрес та інновації, що будуть використовуватися ринком;
- нові гравці на ринку та нові види конкуренції;
- політичні рішення і програми, що регулюють рівень доступу до правосуддя.

Подібні виклики сучасного суспільства явно перебувають у певному дисонансі з реальним станом та перспективами розвитку національного ринку юридичних послуг, а також із якістю підготовки кадрів у правничій сфері. В аналітичному звіті за результатами проекту «Залучення громадськості до формування рамки кваліфікацій правничої професії шляхом проведення аналізу обсягу знань, переліку навичок вмінь, якими має володіти випускник юридичного вищого навчального закладу, щоб відповідати вимогам сучасного ринку праці» визначені головні недоліки існуючої системи юридичної освіти:

- випускники мають проблеми з розумінням професійних цінностей;
- невміння випускників застосовувати на практиці набуті теоретичні знання;
- брак у них практичних вмінь і навичок [8, с. 6].

Одним з ключових кроків до покращення та реформування юридичної освіти в Україні стало запровадження МОН України, починаючи з 2017 року, зовнішнього незалежного оцінювання, після успішного складання якого можливо продовжити навчання у магістратурі за спеціальністю «Право».

За результатами єдиного фахового вступного випробування 2017 року з використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання для вступу на навчання для здобуття ступеня вищої освіти магістра за спеціальністю 081 «Право» МОН України було проведено аналітичне дослідження та сформульовані висновки щодо дипломів, ринкової і державної регуляції юридичної освіти:

- Справжня цінність диплома про вищу юридичну освіту в Україні девальвована наявністю на ринку праці великої кількості дипломованих фахівців, що мають дуже низьку кваліфікацію, і яких не можна розрізнити за дипломом. Роботодавець не може орієнтуватися на наявність диплома державного зразка як підтвердження наявності мінімального рівня компетенцій. Так само, роботодавець не може повністю

покладатися на факт диплома з поважної правничої школи, оскільки занадто різним є рівень випускників, які навчалися за кошти бюджету, і випускників, які навчалися за кошти фізичних і юридичних осіб.

- Державна регуляція має гарантувати наявність у власника диплома державного зразка певного рівня компетенцій, що є необхідним (але не обов'язково достатнім) для виконання особою функцій, щодо яких у законодавстві й підзаконній нормативній документації висувається вимога наявності диплома про вищу юридичну освіту. Проте, мінімальні вимоги до реальних знань і компетенцій власника диплома державного зразка не стандартизовано і не забезпечено механізмами уніфікованого контролю рівня випускників. Лише такі механізми можуть гарантувати спільну для всіх правничих шкіл мінімальну планку для тих, кому надається диплом державного зразка.

- В Україні також не працює ефективна ринкова регуляція щодо використання дипломів правників. У цій царині ключовою має бути боротьба правничої школи за свою репутацію і престиж. В інтересах роботодавця престиж і репутація правничої школи мають триматися насамперед на визнаній ринком гарантовано високої нижньої межі кваліфікації випускників цієї школи. Це можливо лише за умови, якщо провідні правничі школи використовують свій стандарт гарантованих (мінімальних) вимог до випускників як ефективний елемент конкуренції. Вимоги до рівня компетенцій тих, кому правнича школа надає свій диплом, не є інструментом конкуренції. В абсолютній більшості випадків планка гарантованого репутацією школи мінімального рівня випускника взагалі не є інструментом системи управління престижем чи маркетингу правничої школи.

- Необхідне послідовне формування державними органами передумов становлення здорових інструментів ринкової конкуренції правничих шкіл. Підтримуватися мають інструменти конкуренції, в яких зацікавлені насамперед роботодавці

(включно з державою, котра «наймає» на роботу суддів і прокурорів) [3, с. 71].

Отож, без кардинальних змін у національній системі підготовки фахівців юридичної сфери в умовах появи глобальних інноваційних продуктів неможливо. Хоча класична юриспруденція є консервативною галуззю, вважається, що перелік необхідних профільних компетенцій, юридичних дисциплін та предметів прикладного характеру, які будуть формувати у студентів практичні вміння і навички, а також допоможуть їм оволодіти системою професійних цінностей, радикально не зміниться.

Загальні компетентності охоплюють сприйняття світоглядних та морально-етичних цінностей, широку соціально-гуманітарну ерудованість і усвідомлення мультикультурного розмаїття сучасного життя, зокрема:

- здатність до абстрактного, логічного та критичного мислення, до творчого мислення і генерування нових ідей, до аналізу й синтезу;
- уміння планувати, організовувати і контролювати свою діяльність;
- знання і розуміння природи етичних стандартів, у тому числі етичних стандартів правничої професії та здатність діяти на їх основі;
- знання державної мови та однієї з офіційних мов Ради Європи на рівні, що забезпечує можливість як усного, так і письмового їх застосування, у тому числі у професійній сфері;
- уміння граматно і точно формулювати та висловлювати свої позиції, належним чином їх обґрунтовувати;
- навички збору і аналізу інформації;
- уміння працювати самостійно, працювати у команді колег за фахом, а також із залученням експертів з інших галузей знань;
- здатність приймати неупереджені і мотивовані рішення;
- здатність визначати інтереси і мотиви поведінки інших осіб;
- уміння примирювати сторони з протилежними інтересами;

- здатність вчитися;
- прагнення до утвердження академічної доброчесності [7].
- знання основ теорії та філософії права, структури та стандартів правничої професії й її ролі у суспільстві;
- знання міжнародних стандартів прав людини, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також прецедентної практики Європейського суду з прав людини;
- знання основ міжнародного публічного права;
- знання основ права Ради Європи та права Європейського Союзу;
- знання засад, принципів та інститутів конституційного права, адміністративного права, адміністративного процесуального права, цивільного права і цивільного процесуального права, кримінального права та кримінального процесуального права;
- навички збору інформації, аналізу юридичної проблеми, побудови юридичної аргументації;
- навички складання проектів юридичних документів;
- навички консультування з юридичних питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних та конфіденційної інформації [7].

Отож, щоб не залишитися без роботи в майбутньому та бути конкурентоспроможними, сучасний юрист повинен бути наділений вищезначеними компетенціями. Постає риторичне запитання, а чи буде цих компетенцій, запропонованих у Концепції, достатньо? Сформульований МОН України перелік компетенцій, на наш погляд, не враховує трансформаційних процесів, які відбувається у всьому світі на ринку юридичних послуг. На розвиток юридичної професії впливають глобалізаційні процеси та різноманітні інформаційні технології, інновації на кшталт технологізації юридичних послуг, автоматизації юридичного ринку (мобільні додатки для юристів, онлайн-конструктори договорів,

аналітичні онлайн-платформи, смарт-офіси юридичних фірм тощо).

Наразі на практиці фактично маємо ситуацію, коли знань законів та вміння їх застосовувати, володіння іноземними мовами, стажування тощо вже не достатньо. Від сучасного юриста вимагають не просто знань у певній юридичній галузі, але і конкретних особистісних якостей (командна робота, відповідальність, ділова комунікація, менеджмент, аналітичне та критичне мислення, вміння генерувати рішення проблем).

З огляду на такі виклики сучасності щодо професійної компетенції кадрів у правничій сфері, цілком зрозуміло, що повинна доктринально змінитися підготовка майбутніх юристів. Мають принципово і ґрунтовно стати іншими підходи до підготовки юристів та запроваджуватися новітні методики викладання у правничій школі.

Пошук новітніх підходів до підготовки кадрів у сфері юриспруденції передбачає впровадження інноваційних форм і методик викладання правових наук. Для набуття студентами правничих аналітичних навичок необхідним є впровадження мережевих освітніх технологій та елементів різних інтерактивних методик навчання (постановка навчальних цілей, робота в малих групах з використанням кейсів, юридична клініка, лабораторія, імітація судового процесу, обговорення практичних аспектів застосування набутих знань під час навчання тощо). Зокрема, навчальні заняття з професійно-орієнтованих дисциплін освітньої програми підготовки правника повинні включати розв'язання практичних завдань, розгляд судової практики, підготовку письмових робіт (зокрема, процесуальних документів).

Щоб підготувати випускників юридичного факультету до такого рівня, щоб вони без будь-яких додаткових стажувань, практики могли відразу після отримання диплома ефективно виконувати професійні обов'язки (вирішувати складні практичні завдання, представляти інтереси клієнта у суді тощо), стандарт правничої освіти

повинен охоплювати необхідний перелік навичок і компетентностей правничого дослідження, аналізу та письма як однієї з фундаментальних складових фаху правника. У правничій школі слід запровадити окрему дисципліну для опанування студентами навичок правничого дослідження, аналізу та письма, а також підвищити роль письмових робіт під час викладання та оцінювання фундаментальних правничих дисциплін. Також як окремий фактор у сучасному середовищі варто виділити необхідність для юристів безперервно самовдосконалюватися та якісно підвищувати рівень самоосвіти.

Сучасні умови диктують нові вимоги і підходи до кадрового забезпечення окремих правничих сфер. Відповідно, особливого значення набуває регламентація процедури допуску до професійної діяльності таких юридичних професій, як суддя, адвокат, прокурор, нотаріус, що обумовлено важливістю даних інститутів у захисті прав та інтересів громадян. Доступ до здійснення таких видів юридичної діяльності не повинен передбачати, що будь-яка особа, не докладаючи особливих зусиль, може займатися такою діяльністю. Доступ до такої правничої діяльності передбачає особливі, але однакові, рівні, не дискримінуючі вимоги до осіб, що мають намір стати суддею, прокурором, нотаріусом, адвокатом. Такі вимоги повинні, з одного боку, забезпечувати необхідні умови для гарантування досягнення цими правничими інститутами своїх завдань, з іншого – сприяти утвердженню суверенітету України, формуванню правової держави та громадянського суспільства.

Висновки

З огляду на остаточну невирішеність досліджуваної проблеми особливого значення набуває належна нормативна регламентація професійної діяльності юристів, а також процедури допуску до професій (суддя, прокурор, нотаріус, адвокат тощо), де першою обов'язковою кваліфікаційною умовою допуску до професії є вища юридична освіта.

Для інтеграції вищої юридичної освіти у європейський і світовий освітній простір повинні бути визначені цілеспрямовані, науково обґрунтовані методологічні основи розвитку національної юридичної освіти.

Таким чином, лише належне володіння загальними та спеціальними компетентностями, які ідентифікуються з пізнавальними, комунікативними, методологічними та технологічними вміннями студентів сприятиме формуванню високопрофесійного фахівця в галузі права та стане гарантією успіху для майбутніх юристів. Забезпечити якісну правничу освіту, якісне й прозоре оцінювання рівня академічних і професійних кваліфікацій випускників вищих юридичних навчальних закладів можливо шляхом вироблення рамки кваліфікацій правничої професії, стандартів правничої професії за основними напрям-

ками діяльності, а також національного стандарту юридичної освіти задля її наближення до сучасних потреб ринку праці.

На думку автора, щоб надавати справді якісні послуги та залишатися конкурентоздатним на сучасному ринку, лише якісної вищої юридичної освіти недостатньо. Сучасний юрист повинен не лише старанно виконувати поставлені перед ним завдання, а й розвивати комплексний підхід, метою якого є, крім іншого, прогнозування ситуацій та розвитку подій. Тобто в майбутньому юрист залишить за собою роль аналітика та посередника у переговорах, якого не зможуть повністю замінити електронні системи та найновітніші технологічні розробки.

Вважаємо, що подальше науково-теоретичного дослідження трансформаційних процесів у системі вищої юридичної освіти матиме теоретичне та прикладне значення.

Література

1. Офіційний веб-сайт HeadHunter Україна. URL: https://vinnitsa.hh.ua/?gclid=Cj0KCQiA8f_eBRDcARIsAEKwRGcn6ka-WE9_bTyB1Nb6nI9TpOFledp85kZGvdX2w5o0k1hdALdEh_TowaAl9cEALw_wcB.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
3. Стан юридичної освіти в Україні. Аналітичне дослідження за результатами освітніх вимірювань. Київ: Ваїте, 2018. 168 с.
4. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: затв. Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
5. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 01.01.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
6. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії: Проект Закону від 28.09.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613.
7. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії: Проект МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>.
8. Аналітичний звіт за результатами проекту «Залучення громадськості до формування рамки кваліфікацій правничої професії шляхом проведення аналізу обсягу знань, переліку навичок і вмінь, якими має володіти випускник юридичного вищого навчального закладу, щоб відповідати вимогам сучасного ринку праці» / Козьяков С. Ю., Лирик І. В., Пирогова Д. І., Красновський О. В. Київ: ВГО «Українська Асоціація Маркетингу», 2015. 131 с.

УДК 346.14

М.В. Григорчук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»

А.О. Моргунова
здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Наукові підходи до розуміння сутності та природи спрощених проваджень

У статті розглянуто наукові підходи до розуміння сутності та природи спрощених проваджень. Запропоновано підходи щодо розкриття значення терміна «спрощеність», а саме гносеологічний та юридичний аспекти формування вказаного поняття.

Ключові слова: господарський кодекс, господарський процесуальний кодекс, спрощене провадження, спрощеність, спрощений порядок.

М.В. Григорчук
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
Университет «КРОК»

А.О. Моргунова
соискатель высшего образования степени «магистр»,
Донецкий национальный университет имени Василия Стуса

Научные подходы к пониманию сущности и природы упрощенных производств

В статье рассмотрены научные подходы к пониманию сущности и природы упрощенных производств. Предложены подходы к раскрытию значения термина «упрощенность», а именно гносеологический и юридический аспекты формирования указанного понятия.

Ключевые слова: хозяйственный кодекс, хозяйственный процессуальный кодекс, упрощенное производство, упрощенность, упрощенный порядок.

M.V. Hryhorchuk
candidate of sciences (law),
docent of the department of public law disciplines
«KROK» University
ORCID iD 0000-0003-0523-030X

A.O. Morgunova
higher education degree “master”
Donetsk National University named after Vasyl Stus

Scientific approaches to understanding the nature and nature of simultaneous proceedings

The article deals with scientific approaches to understanding the essence and nature of simplified procedures. The approaches to the disclosure of the meaning of the term “simplicity” are proposed, namely the epistemological and legal aspects of the formation of this concept.

Key words: *economic code, economic procedural code, simplified procedure, simplification, simplified procedure.*

Постановка проблеми

За роки незалежності України постійно здійснюється активне реформування її правової системи. Немає галузі права, якої тією чи тією мірою не торкнулася трансформація. Але найбільш суттєві зміни відбуваються в господарсько-правових відносинах та в нормах господарського процесуального права України.

У зв'язку з проведенням у країні судової реформи 15 грудня 2017 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», була введена нова форма провадження – спрощена позовна.

Прискорені (спрощені) форми використовують у Німеччині, Франції, Великій Британії, США, Швейцарії та інших країнах.

Спірними у науці процесуального права є питання природи спрощених проваджень та їх співвідношення із загальним порядком розгляду справ, про що неодноразово звертали уваги у своїх дослідженнях вітчизняні науковці.

Аналіз останніх публікацій і досліджень

Даній проблемі присвячені численні праці вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких: І. О. Ізарова, В. І. Бобрик, Ю. Ю. Грибанов, О. Ю. Зуб, О. С. Ткачук, А. О. Соловійова, О. С. Фонова, С. О. Короед, С. Г. Закірова та інші. Проте питання щодо віднесення певних видів проваджень до спрощених залишаються дискусійними та такими, що потребують подальшого дослідження.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сучасному етапі підлягають додатковому науковому дослідженню проблеми, пов'язані з обранням підходів до розуміння сутності поняття «спрощене провадження у господарському процесі», немає чіткого визначення терміна «спрощеність» у застосуванні до господарського процесу, вчені й практики дискутують з приводу того, що слід вважати спрощеним судовим провадженням, яке їх місце в системі господарського процесуального права, а також про те, як вони співвідносяться з іншими видами вітчизняного судочинства.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення наукових підходів до розуміння сутності та природи спрощених проваджень.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сьогодні вітчизняне і зарубіжне процесуальне законодавство розвивається в напрямку доступного правосуддя, оптимального врахування сучасних потреб суддівства, необхідністю стає більш активне використання не тільки загального, але і спеціального порядку судочинства з метою оперативного здійснення правосуддя. Традиційна процесуальна форма впродовж низки історичних періодів у деяких випадках ускладнювала і затягувала процес. Ця обставина призвела до появи більш простих і швидких способів вирішення господарських справ як в Україні, так і за кордоном, при цьому як у минулі століття, так і зараз.

Сьогоднішнє розуміння сутності та природи такого виду провадження, як “спрощене” впливає з коректного тлумачення їхніх ознак, а також співвідношення із загальною позовною формою захисту прав, свобод та інтересів тощо.

Ефективним способом оптимізації господарської процесуальної форми вважалося виділення спеціальних порядків розгляду окремих категорій справ – проваджень. Шляхом використання провадження існувала потенційна можливість часткової зміни порядку розгляду щодо певних відокремлених категорій справ. З огляду на те, що господарська процесуальна форма тяжіла все ж таки до розширення обсягу застосування й охоплювала значну кількість різноманітних за своєю природою справ, віднесених до господарської юрисдикції, якісні відмінності між окремими категоріями господарських справ ставали досить відчутними та унеможливлювали ефективність застосування єдиного алгоритму розгляду.

У різних наукових публікаціях можна спостерігати тезу, що різноманітність питань, які розглядалися судами, повинні

передбачати передусім гнучкість процесуального механізму [1, с. 53], [2, с. 56]. Провадження, будучи унікальною комбінацією інших елементів структури процесуальної форми, дозволяє створити зручний механізм, втілюючи комплекс необхідних, достатніх та ефективних процесуальних засобів у зручному їх поєднанні.

Важливо, що суттєвим поштовхом структуризації господарської процесуальної форми в Україні стала тенденція до спрощення, яка потенційно розглядалася як один із напрямів удосконалення господарського судочинства.

Так, у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (81) 7 від 14 травня 1981 року закріплено, що в контексті доступу до правосуддя необхідно впровадити процедури спрощення і прискорення судочинства.

Зокрема, зверталася увага на впровадження таких спрощених процедур судочинства, які виключають необхідність проведення судових засідань (пункт 15), а також розробку заходів щодо розгляду безперечних вимог для того, щоб кінцеві рішення виносилися швидко, без зайвих формальностей (пункт 9) [3].

У концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів зверталася увага на те, що правила судочинства не повинні бути перевантажені формальностями. Для забезпечення права особи на швидке відновлення своїх прав, особливо в справах незначної складності, судову процедуру доцільно спростити там, де такий підхід не порушує інтересів сторін у справедливому вирішенні справи.

З цього приводу низка науковців (В. І. Бобрик [4], Ю. Ю. Грибанов [5], О. Ю. Зуб [6], [7]) наголошували, що існування однієї, складної й розгорнутої правової процедури для розгляду і вирішення більшості господарських справ є не що інше як ігнорування наявних об’єктивних особливостей останніх, які не можуть не впливати на порядок захисту господарських прав і видозмінювати його. Адже

прагнення вирішувати всі справи за однаковою процедурою без урахування їх специфічних особливостей здатне внести дисфункцію між кінцевою метою судочинства та методами її досягнення.

Спрощене провадження представляє собою різновид позовного провадження, яке дозволяє розглядати позови без виклику учасників спору, виключно на основі поданих ними матеріалів. Завдяки цьому спрощена форма ще іменується письмовою. Вона дозволяє розглядати обмежений перелік справ, при цьому суддя може перейти на загальний порядок розгляду при наявності підстав, зазначених у Господарському процесуальному кодексі. У той же час, нова для вітчизняної процесуальної системи форма спрощеного провадження заснована на письмовому, заочному, електронному та змагальному процесі.

Одні вчені вважають, що спрощені провадження мають похідний характер від позовного, є субсидіарними стосовно нього (С. Г. Закірова [8], І. О. Ізарова [9] та ін.). Інші наполягають на тому, що в сучасних умовах слід говорити про певну переорієнтацію в розумінні загального та спрощених порядків, зважаючи на те, що більшість справ інколи розглядається саме у спрощеному порядку (С. О. Короед [10], О. С. Ткачук [1], [2], О. С. Фонова [11] та ін.).

Проте не варто заперечувати той факт, що спрощені провадження мають похідний характер від загальної процедури – позовної форми захисту невизнаних, порушених, оспорюваних прав та охоронюваних законом інтересів. Про це свідчать історичний розвиток, еволюційний підхід до диверсифікації процесуальної форми. На рівні зарубіжних суддівських систем простежується така ж ситуація. Відмінність лише в тому, що у деяких країнах спрощені провадження є «ще більш привабливими» і можуть виступати як «єдино можливі» для певного роду справ.

Прихильники першої групи поглядів (серед яких О. Ю. Зуб [6], [7], І. О. Ізарова [9]) розглядають спрощене провадження як частину процесуальної форми, визнаючи за ним правосудний характер.

Інші вчені сприймають спрощені провадження як такі, що перебувають за межами процесуальної форми, та визначають їх як неправосудну діяльність (К. В. Безнощенко [12], Н. Р. Машенко [13]).

Науковці – прибічники інтегрованого підходу вважають, що спрощені провадження (залежно від притаманних їм характеристик та особливостей) можуть бути сформовані у законодавстві в межах процесуальної форми і за її межами (О. С. Ткачук [1], О. С. Фонова [11]).

При визначенні природи спрощеного провадження у кожному конкретному випадку слід виходити із сукупності його специфічних ознак, за допомогою яких можна виокремити різні типи спрощених проваджень. З огляду на це, спрощені провадження можуть мати як правосудну, так і неправосудну природу.

Наприклад, наказне провадження не пов'язане з вирішенням спору про право, а тому виведене за рамки правосудної діяльності відповідно до норм національного законодавства.

Натомість у зарубіжній літературі (Ю. Кулакова, М. Е. Мірзоян, А. О. Соловйов [14] та ін.) категорію «спрощеності» інтерпретують значно ширше, оскільки відносять до неї спрощене провадження в арбітражному судочинстві, окреме провадження, сумарне рішення та сумарний розгляд справи, проміжне та часткове рішення, виконавчий напис нотаріуса тощо.

Щодо розуміння поняття «спрощення» у господарському судочинстві можна виділити характерні підходи [15]:

- спрощення ординарної процедури захисту прав;
- як напрям диверсифікації процесуальної форми;
- на рівні окремих процесуальних дій (альтернативні дії).

«Спрощеність» може розумітися принаймні у кількох значеннях, насамперед як загальне спрощення звичної процедури захисту прав, під яким необхідно розуміти зміну звичайної, ординарної процесуальної форми шляхом усунення бюрократичних перешкод, які характеризуються

ускладненістю, розпорошеністю, неефективністю, невідповідністю.

Також для даної процедури характерним є принцип пропорційності, виходячи з мети господарського судочинства на сучасному етапі, взаємозв'язку низки елементів (процесуальних дій, стадій, процедур, проваджень) або заміни їх новими, більш технічними елементами господарської процесуальної форми.

Спрощення можна розуміти як диверсифікаційний напрям господарської процесуальної форми, який характеризується виділенням додаткових проваджень і процедур, що тлумачиться як введення «нового», поряд зі звичайним, ординарним захистом господарських прав, інших самостійних спрощених проваджень і порядків для певних категорій справ, які позбавлені обтяжуючих формальностей та не містять у своєму складі окремо прописаних елементів процесуальної форми, властивих звичайному порядку захисту. Нарешті, спрощення як напрям окремих процесуальних дій, для якого встановлені певні «правила», зокрема коли поряд із загальним порядком розгляду справи на певних етапах вводяться альтернативи під виглядом полегшення можливостей здійснення окремих переважаних процесуальних дій [1, с. 56].

Складність визначення поняття «спрощене провадження» можна пояснити тим,

що в господарському судочинстві мають місце різні процедури, які, в свою чергу, містять подекуди автентичну специфіку в національних правопорядках, має місце неоднозначність термінології, що використовується для дослідження цього феномену. Наприклад, спрощене провадження пов'язують із прискореним провадженням, що не є правильним.

Висновки

Таким чином, узагальнення наукових підходів до розуміння сутності та природи спрощених проваджень, а також аналіз зарубіжної практики, матеріалів Європейської комісії з ефективності правосуддя (CEPEJ) дозволяє говорити про «спрощеність» з позиції таких двох підходів:

- гносеологічного, при якому «спрощеність» необхідно розглядати як форму, яка дозволяє звільнитися від усього зайвого, ускладненого, обтяжуючого тощо;

- юридичного, у контексті процесуального права як спрощеності (усіченості) певних юридичних процедур.

У той же час, будь-яке розмежування означених інструментів у ході об'єктивного відображення сутності спрощеного провадження неможливе із причини їх нерозривного діалектичного поєднання на підґрунті розв'язання основного завдання права – захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання.

Література

1. Ткачук О. С. Спрощене провадження – новела цивільного процесу: правова природа, ознаки, процедура. Право України. 2017. № 8. С. 56.
2. Ткачук О. С. Спрощене провадження: правова природа, ознаки, процедура. URL: www.zib.com.ua/ua/129257sproschene_provadzhennya_pravova_priroda_oznaki_procedura (дата звернення 29.03.2019).
3. Рекомендація Комітету Міністрів Європи № R (81)7 от 14 мая 1981 р. URL: [www.umn.edu/humanrts/rassian/euro/RRec\(81\)7](http://www.umn.edu/humanrts/rassian/euro/RRec(81)7). (дата звернення 29.03.2019).
4. Бобрик В. І. Перспективи впровадження процедури спрощеного розгляду в цивільному та господарському процесах України як спосіб оптимізації. European political and law discourse. Vol. 1., Issue 6. 2014. 744 p. URL: <http://eppd13.cz/wp-content/uploads/2014/2014-1-6/56.pdf>. (дата звернення 29.03.2019).
5. Грибанов Ю. Ю. Рассмотрение дел в порядке упрощенного производства в гражданском и арбитражном процессе: сравнительное исследование правовых систем России и Германии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Ю. Ю. Грибанов. Кемерово. 2007. 235 с.
6. Зуб О. Ю. Спрощене провадження як модель цивільного судочинства. Проблеми законності. 2015. Вип. 131. С. 62-70.
7. Зуб О. Ю. Спрощені провадження в цивільному судочинстві: питання конвергенції /

Зуб О. Ю. // Науковий вісник публічного та приватного права : зб. наук. пр. / НДІ публіч. права. Київ, 2016. Вип. 5. С. 63-70.

8. Закірова С. Г. Можливості та ризики нового Господарського процесуального кодексу України / С. Закірова // Громадська думка про правотворення: Інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. № 1 (145) січень 2018. С. 2-17.

9. Ізарова І. О. Реформа цивільного процесу в Україні: новели позовного провадження. Право України. 8/2017. С. 33-44.

10. Короед С. О. Інститут спрощеного позовного провадження. Науковий вісник публічного та приватного права. Вип. 2 (17). С. 138-142.

11. Фонова О. С. Спрощені провадження у господарському процесі. Право України. 2017. № 9. С. 167-175.

12. Безнощенко К. В. Основні новели реформи господарського процесу України. Громадська думка про правотворення: Інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. № 1 (145) січень 2018. С. 81-87.

13. Мащенко Н. Р. Малозначні справи у цивільному процесі України URL: https://dspace.onua.edu.ua/.../11_Мащенко_406-409.pdf. (дата звернення 29.03.2019).

14. Кулакова В. Ю. Гражданский процесс зарубежных стран (Франция и Англия). Учебное пособие для аспирантов / под. ред. Кулаковой В. Ю., Мирзоян М. Э., Соловьева А. А., 2017. 265 с.

15. Дембіцька С. Л. Господарський процес : навч. посіб. / С. Л. Дембіцька, Н. М. Зільник. М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів. Вид-во Львів. Політехніки. 2018. 265 с.

Огляд основних теорій сутності юридичної особи та їхній вплив на уявлення про її правосуб'єктність

У статті висвітлюються основні теорії сутності юридичної особи як суб'єкта права та окреслюється їхній вплив на уявлення про формування змісту правосуб'єктності юридичної особи.

Ключові слова: юридична особа, правосуб'єктність, теорії сутності юридичної особи.

В.Ю. Цюмра
соискатель кафедры теории и истории государства и права,
Университет «КРОК»

Обзор основных теорий сущности юридического лица и их влияние на представления о ее правосубъектность

В данном научном исследовании освещаются основные теории сущности юридического лица как субъекта права и очерчивается их влияние на представления о формировании содержания правосубъектности юридического лица.

Ключевые слова: юридическое лицо, правосубъектность, теории сущности юридического лица.

V. Tsyomra
Postgraduate Student,
«KROK» University

Review of the Main Theories of Essence of Legal Person and their Impact on Idea of it's Legal Personality

The article examines the questions concerning the basic theories on the nature of the legal entity as a subject of law. An influence of these theories on apprehensions about a shaping of the legal subjectivity of the legal person are also explored.

Keywords: legal person, legal subjectivity, the theory of the essence of the legal person.

Постановка проблеми

Феномен юридичної особи як суб'єкта права небезпідставно вважається одним із найскладніших предметів, що досліджувалися науковцями протягом всього періоду існування сучасної юриспруденції. Розкриття сутності юридичної особи є однією з найцікавіших та, водночас, найскладніших проблем юридичної науки, яку вона намагалася вирішити ще з часів виникнення перших юридичних осіб. Проте до цього часу не існує загальноприйнятої теорії, яка б належним чином розкрила сутність феномену юридичної особи як суб'єкта права, а також показала вплив зміни теоретичних підходів до розуміння інституту юридичної особи на уявлення про її правосуб'єктність, у зв'язку з чим дослідження даного питання не втрачає в своїй актуальності. Поняття «юридична особа» та категорія «правосуб'єктність» міцно пов'язані у системі абстракцій науки теорії права, оскільки саме правосуб'єктність наповнює живим змістом загальну юридичну конструкцію суб'єкта права. Тому необхідно розглядати ці правові інститути саме разом як взаємозалежні та такі, що доповнюють один одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження питання сутності юридичної особи протягом останніх років викликало значний інтерес як вітчизняних, так і закордонних науковців. Вивчення окремих напрямків теорій сутності юридичної особи чи питання загалом займалися такі вчені, як Архіпов С., Кочин В., Чукреев А., Прошин С., Белькова О., Борисова В., Титова О., Кравчук В., Шевченко Я. та інші. Результати їхніх досліджень дозволяють максимально наблизитися до розкриття сутності юридичної особи та допомагають виявити міру впливу відповідних теорій на уявлення про формування її [юридичної особи] правосуб'єктності.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на значний науковий інтерес до питання сутності юридичної

особи, вчені так і не змогли дійти спільної думки щодо визначення природи юридичної особи та її правосуб'єктності. Не повністю розкритими залишаються також і питання гносеологічного змісту, зокрема про взаємозв'язок змін поняття юридичної особи та уявлень про її правосуб'єктність залежно від конкретно-історичних умов проведення відповідних досліджень.

Формулювання цілей даної статті

Основною метою цієї статті є осмислення та узагальнення основних теорій сутності юридичної особи, створених у минулих історичних періодах, а також висвітлення їхнього впливу на сьогодення. Також автор намагається пояснити основні зміни в наукових уявленнях про правосуб'єктність юридичної особи залежно від змін уявлень про юридичну особу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання про те, чим чи ким є юридична особа, постійно привертало увагу вчених-правознавців. Намагаючись пояснити сутність цього інституту права, науковці зверталися до найрізноманітніших ідей, методів наукових досліджень та прийомів юридичної техніки. В результаті тривалих наукових досліджень, які мали істотний вплив на практичну юриспруденцію, сформувалося декілька основних теорій, кожна з яких по-своєму вирішує зазначене питання.

Історично першою комплексною теорією сутності юридичної особи стала теорія фікції або уособлення, яка виникла в результаті рецепції римського права з врахуванням більш пізніх особливостей пізнавальної практики. Порівняно незначне розповсюдження юридичних осіб у період середньовіччя, нерозвинуте правове регулювання їх діяльності, а також той факт, що першими дослідниками римського права були монахи, священики та інші особи, наближені до католицької церкви, відіграло значну роль у формуванні теорії фікції.

При трактуванні римських першоджерел середньовічні юристи під терміном *persona* розуміли лише правоздатну та повністю дієздатну людину. Відповідно, римські союзи чи інші приватні корпорації розглядалися лише як союзи фізичних осіб, ідея самостійного правосуб'єктного буття юридичної особи не виникла, та й власне поняття юридичної особи не було сформоване. Однак завдяки активній діяльності глосаторів, а пізніше консліаторів уперше була озвучена думка про встановлення законом фікції щодо реалізації однією особою колективної волі всіх членів корпорації. Фікція розумілася як певний продукт юридичної необхідності. З позицій тогочасного об'єктивного права тільки фізична особа могла бути наділена правами та обов'язками й нести відповідальність за свою діяльність. Однак, з іншого боку, неможливо було заперечувати існування й інших суб'єктів, не фізичних осіб, які були носіями прав та обов'язків, у тому числі набували права власності на нерухоме майно і землю. Оскільки безсуб'єктних прав існувати не може, то правова думка та практика в такому випадку зверталися до засобу юридичної фікції, тобто припускалося існування штучного суб'єкта права, за яким відповідна правоздатність і закріплювалася. Юридична особа як фікція не збігалася за способом буття з фізичною особою, але у правопорядку з метою участі юридичних фікцій у реальних правовідносинах припускалася їх суб'єктність за аналогією з суб'єктністю фізичної особи.

Автором теорії фікції вважають папу Інокентія IV [1, с. 53-55], який говорив про неможливість відлучення юридичної особи від церкви через те, що корпорація не має душі, а існує лише в уяві людей, будучи *persona ficta*, тобто фіктивною, не існуючою в реальності особою [2, с. 4; 3, с. 152-153]. Тим самим було повторно зазначено думку про так звану «матеріальність» суб'єкта правовідносин. Вплив папи Інокентія IV на тогочасне суспільство був доволі значним, тому вже в епоху глосаторів вчення про юридичну особу як

persona ficta закріпилося в тогочасній науці й практиці. Про значення папи Інокентія IV для тогочасного суспільства свідчить уже тільки те, що першу теорію юридичної особи формував не науковець-юрист, а церковний діяч. Це, серед іншого, було наслідком вагомості ролі церкви в тогочасному суспільстві.

Теорія фікції остаточно сформувалася в роботах Фрідріха Карла фон Савіньї в середині XIX століття (який фактично перший висунув цілісну теорію сутності юридичної особи), Ернеста Рудольфа Бірлінга та деяких інших юристів, отримавши назву теорії уособлення. Як зазначав Савіньї, право вимушене звертатися до фікції у випадку, коли для досягнення певної цілі недостатньо одного індивіда, а необхідно певний їх союз, який держава наділяє окремим обсягом прав та обов'язків. У такому випадку ці правоздатності не мають конкретного власника, але і безсуб'єктних прав існувати не може, оскільки суб'єктивне право завжди належить суб'єкту. Відповідно, в інтересах практичної життєдіяльності й створюється юридична особа.

Роль Савіньї у становленні наукової доктрини юридичної особи важко переоцінити, оскільки його наукові роботи відзначені фундаментальним значенням для розуміння інституту юридичної особи та дослідження її правосуб'єктності. Деякі науковці вважають його теорію фікції (уособлення) відправною точкою в процесі дослідження сутності та поняття юридичної особи. Так, наприклад, Л. Л. Герваген у праці «Про юридичну особу» здійснює умовний поділ розвитку поняття та вчення про юридичну особу до Савіньї та після нього, зазначаючи, що фактично саме після праць Савіньї дослідження юридичної особи перейшло з практичної у наукову площину та набуло філософського підтексту.

У ході наукових досліджень та пошуку обґрунтувань теорії фікції (чи уособлення) поступово утворилося декілька самостійних течій цієї теорії. Одна течія пояснювала необхідність юридичної особи як носія

колективної цілі її учасників. Представники іншої течії тлумачили існування юридичних осіб не як реалізацію об'єктивної необхідності, а як задоволення якихось людських потреб, з якими повинна миритися держава. Треті вбачали тут підміну поняття фізичної особи як первинного носія прав та обов'язків.

Теорія фікції (уособлення) мала й зберігає дотепер істотне значення для юридичної науки. Як про наслідок практичного втілення теорії фікції, можемо говорити про дозвільний процес утворення, зміни та припинення юридичних осіб. Адже, виходячи з основних положень даної теорії, саме держава дає згоду на виникнення нової корпорації, оскільки виникнення абстрактного суб'єкта можливе лише за існування норм об'єктивного права, які регулюють такий процес. Відповідно, для змін чи припинення корпорації також необхідним є існування чіткого юридичного механізму, створити який може лише держава. Крім того, протягом довгого часу юридична особа не визнавалася суб'єктом кримінальної відповідальності, оскільки вона, як вважалося, не мала власної волі, а лише була наділена волею фізичних осіб – її представників. Більше того, у російському дореволюційному праві за юридичними особами з підстав відсутності у них волі взагалі не визнавалося такого елемента правосуб'єктності, як дієздатність [4, с. 10].

Теорія фікції (уособлення) зазнавала значної критики з боку прихильників інших теорій юридичної особи, і, на нашу думку, в цих поглядах обґрунтовано відображений дуже важливий момент – те, що юридична особа фактично є творінням людського розуму. Тому, якщо дивитися з цієї точки зору на теорію фікції, то можна помітити її основний недолік: визнаючи юридичну особу вигадкою, фікцією, необхідно також визнавати фікцією й інші правові інститути аж до всієї правової системи, адже право також є результатом творіння розуму, а не природи.

Вагомий прорив у розумінні сутності юридичної особи був зроблений у кінці

XIX – на початку XX століття. Особливістю правових поглядів цього часу став перехід до уявлень про юридичну особу як про реально існуючого суб'єкта. Юридичну особу почали розглядати в соціально-правовій площині як соціальний організм, який розвивається, змінюється та припиняє своє існування, тобто уподібнюється людині, а не як певну уявну конструкцію, що існує завдяки прийому юридичної техніки. Практично кожна з теорій юридичної особи як реального суб'єкта відкидає ідею стосовно її (юридичної особи) фіктивності.

Якщо ж розглядати поняття «правосуб'єктність» через призму теорії фікції, то тут відкриваємо також винятково правову конструкцію, утворену за допомогою норм об'єктивного права. При такому підході чітко виявляється так звана «чиста теорія права», побудована на неокантіанських філософських ідеях. Але не варто забувати, що правосуб'єктність розкриває як внутрішній зміст, так і зовнішню форму юридичної особи як суб'єкта права. Тому в певні моменти необхідно виходити за рамки права та враховувати зовнішні матеріальні умови, створені дією суспільної необхідності.

Концепція юридичної особи як реального суб'єкта поєднує в собі декілька основних напрямків. Так звана «органічна теорія» відкидала фікцію (як форму існування юридичної особи) та розглядала юридичну особу у вигляді живого організму, наділеного, подібно до людини, тілом, душею і волею. Згідно з цією теорією вираження волі юридичної особи здійснюється фізичними особами, які є єдиним цілим з юридичною особою. Цікаво, що деякі прихильники вказаного напрямку виступали за надання юридичній особі права голосу на виборах, мотивуючи це тим, що вони, як і фізичні особи, мають стабільний правовий зв'язок з державою (так зване «громадянство» юридичної особи). Проте з філософського погляду такі думки є антропоморфними, оскільки накладають на неживе явище (з біологічного погляду) ознаки живого [5, с. 90].

Автори теорії реального суб'єкта для того, щоб пояснити природу юридичної особи, застосовують юридичний прийом аналогії. Корпорацію можна називати живим організмом лише за аналогією з людиною, оскільки з біологічного погляду лише людина є організмом, а з соціального і правового - юридична особа також вважається повноцінним суб'єктом. Юридична особа, як і фізична, несе відповідальність за вчинені делікти, а її особливістю є те, що вона діє через свої органи, які утворені з людей. Органи юридичної особи не є чимось окремо вираженим, а постають частиною єдиного цілого.

У теорії соціальної реальності юридичну особу визнають дійсним суб'єктом права, хоча і безтілесним. Професор Д. М. Генкін розуміє юридичну особу як соціальну реальність, що наділена відокремленою правосуб'єктністю та майном для виконання покладених на неї цілей. Г. Дєрнбург розглядав юридичну особу як соціальну організацію з самостійною правосуб'єктністю. Згідно з вказаною теорією вважається, що незважаючи на те, що юридичні особи не є чимось тілесним, вони все ж таки реально існують та є, подібно до інших правових явищ, результатом розумової діяльності, а не плодом фантазії.

Волю юридичної особи необхідно розглядати як саме її волю, хоча вона і виникає завдяки психологічній діяльності людини та реалізується її фізичною діяльністю; носієм прав й обов'язків юридичної особи є ця сама юридична особа, а не окремі її члени чи представники. Юридична особа реальна, так само як і реальна її воля, хоча і одне, й інше є похідними від людини, людської свідомості. При цьому юридична особа реальна не лише як соціально-правова цінність, але і як суб'єкт права та правовідносин, реальний центр права, наділений власними інтересами [6, с. 255].

Окремі радянські теорії юридичної особи уособлювали її з трудовим колективом чи директором. Так, радянськими науковцями на підтримку теорії колективу було сформульовано положення щодо

відповідальності юридичної особи за дії її представників. Прихильники теорії директора зазначали, що за діяльність юридичної особи відповідає безпосередньо керівник, саме він встановлює конкретні плани та графіки роботи, визначає окремі напрямки діяльності. Проте такі погляди зазнали значної критики, оскільки недоцільно уособлювати юридичну особу з її колективом чи директором, які є лише частиною цієї юридичної особи; через них реалізується воля юридичної особи, але колектив чи індивід та їх воля – це ще не вся юридична особа.

Доцільно зазначити, що такі теоретичні погляди сьогодні частково знайшли своє відображення і в українській правовій системі. Так, комплексний аналіз законодавства України дає можливість стверджувати, що значну роль у діяльності юридичної особи відводиться саме директору (керівнику): він відповідальний за роботу юридичної особи перед засновниками, перед контролюючими органами; за порушення норм чинного законодавства до відповідальності притягується переважно керівник; з технічного погляду неможливо зареєструвати новостворену юридичну особу без керівника (технічні можливості Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань не передбачають можливості не заповнення графі з інформацією про фізичних осіб, які обираються до керівних органів). Теорія директора базується на тому, що сутність юридичної особи проявляється в особі керівника, оскільки саме через керівника виражається воля юридичної особи та він є невід'ємною частиною останньої [7, с. 118-120]. При цьому зазначимо, що радянська теорія директора відкидала правосуб'єктність юридичної особи як таку, оскільки зводилася до того, що реальним суб'єктом правовідносин виступає лише держава, а юридична особа служить лише для посередницьких функцій.

Важливим напрацюванням основних напрямків концепції юридичної особи як реального суб'єкта права є вчення про

те, що держава не створює чи дає дозвіл на утворення такого суб'єкта, а лише визнає його як нового учасника правовідносин, визнаючи його відокремлену правосуб'єктність від засновників чи представників, закріплюючи при цьому так званий явочний принцип створення юридичних осіб.

Поряд із визнанням юридичної особи реально існуючою сутністю розвивалися й інші, цікаві та суперечливі за своїм змістом теорії. Так, починаючи з середини XIX століття, достатньо значна кількість учених почала розвивати теорію про те, що права можуть існувати без суб'єкта, приводячи як приклад так звану «лежачу» спадщину. Професор Мюнхенського університету Алоїз Брінц висунув цікаву теорію «цільового майна». На його думку, існування юридичної особи не є обов'язковим для досягнення певних колективних цілей, для цього достатнім є лише наявність окремого майна, яка використовується з чітко поставленою метою. Майно, яке колись належало фізичним особам, з часом переходить у спільну власність корпорації (як об'єднання фізичних осіб) і стає власністю цілі.

Така теорія сутності юридичної особи мала важливе значення для правової науки, незважаючи на деяку свою абсурдність, адже вона вказувала на існування окремо визначеної цілі, яка стоїть за створенням юридичної особи. За допомогою такої цільової конструкції юридичної особи певне виокремлене майно як в економічному, так і в юридичному значенні відокремлюється від своїх попередніх власників та стає об'єктом та засобом реалізації вищої, загальної цілі, але в жодному разі не є суб'єктом або ж власністю такої цілі [8, с. 44].

Варто зазначити, що в основу теорії «цільового майна» лягло вчення про фікцію, адже саме завдяки такому юридичному прийому її автори намагалися перенести правові положення про суб'єкта права на об'єкт права, тим самим наділити його окремо вираженою правосуб'єктністю, при цьому не враховуючи такий важливий елемент останньої, як волездатність.

Висновки

Враховуючи багатоманітність теорій сутності юридичної особи, можемо зробити такі загальні висновки щодо їхнього впливу на розвиток вчення про юридичну особу та уявлень про її правосуб'єктність:

- виникнення перших теорій сутності юридичної особи, що супроводжувалося виникненням та розвитком нових правових понять та появою узгоджених із ними алгоритмів практичної діяльності, було безпосередньо викликане пізнавальною потребою пояснити правову природу нового, складного й неусвідомленого на той час правового явища, яким постала правосуб'єктна юридична особа;

- усі наукові теорії сутності юридичної особи прямо чи опосередковано визнають існування її як окремо визначеного, відділеного від фізичної особи, суб'єкта права, наділеного правами, обов'язками та відокремленим майном. Тим самим постійно визнавалася та визнається і власна правосуб'єктність юридичної особи, хоча такий змістовно-логічний зв'язок не завжди чітко усвідомлювався у певних доктринах (зокрема, у теорії фікції);

- теорія фікції (уособлення) розглядає юридичну особу як вигадане та штучне явище, відкидає її соціальну-правову об'єктивність. Одночасно прихильники цієї теорії все ж визнають факт існування окремо вираженого, складного в побудові конструкції, самостійного суб'єкта – юридичної особи. Автор теорії фікції Ф. К. фон Савіньї у своїй спробі пояснити її природу фактично переніс вчення про юридичну особу зі сфери юриспруденції у філософську, метафізичну площину;

- наступні теорії сутності юридичної особи відкидали фікцію як юридичний прийом при поясненні правової природи цього явища. Більшість авторів різноманітних теорій погоджувалися у тому, що застосовувати конструкцію фікції в даному випадку буде не зовсім коректно. Адже тим самим можна ставити під сумнів будь-яке правове явище як продукт діяльності людського розуму;

— кожна з відомих наукових концепцій сутності юридичної особи вчинила певний вплив на науку теорії права, а також на практичну юриспруденцію, що стосувалася юридичної особи та її правосуб'єктності. Серед іншого такі вчення знайшли своє відображення і в сучасному законодавстві. Так, наприклад, у пострадянському законодавстві знайшла своє втілення радянська теорія директора (керівнику юридичної особи відводиться чи не основне місце в процесі діяльності юридичної особи, оскільки без керівника не є можливим існування юридичної особи, керівник представляє юридичну особу перед третіми особами, керівник несе відповідальність за результати діяльності юридичної особи, включно за окремі делікти, наприклад, кримінально-правового характеру);

— незважаючи на всю багатоманітність та різноплановість теорій юридичної особи, всі вони сходяться до тієї позиції, що юридична особа постає як само-

стійне правове явище, відокремлене від інших явищ правового світу, вона наділена правосуб'єктністю, що дозволяє їй бути повноцінним учасником правовідносин. Уже сам термін «особа» дозволяє нам персоніфікувати це явище з-поміж інших, а термін «юридична» виводить такого суб'єкта у правову площину, тобто постулює його таким, що утворений з дотриманням установлених правових норм. Правильне розуміння юридичної особи лежить саме у визначенні її сутності, яка полягає у тому, що вона є правовою особистістю, створеною правовим системним шляхом, наділеною окремими правами та обов'язками, відокремленими від її засновників. Відповідно, юридична особа у межах своєї самостійної правосуб'єктності може абсолютно реально вступати у будь-які правовідносини, прямо чи опосередковано врегульовані законом, вона є дійсним суб'єктом права, здатним набувати та реалізовувати права й обов'язки через свої органи, включаючи виконавчий орган, однак не обмежуючись ним.

Література

1. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли: гражданское правоотношение: критика теории «хозяйственного права» / О. С. Иоффе. — М. : Статут, 2003. — 777 с.
2. Сумской Д. А. Статус юридических лиц: учеб. пособие для вузов / Д. А. Сумской. — М.: Юстицинформ, 2006. — 328 с.
3. Бородин В. В. Понятие юридического лица. История и современная трактовка / В. В. Бородин, Е. Б. Хохлов // Государство и право. — 1993. — №9. — С. 152-159.
4. Владимиров С. М. Субъект права в теории дореволюционного права России XIX — начала XX в. / С. М. Владимиров // Вопросы экономики и права. — 2013. — №4. — С. 7-12.
5. Богданов Е. В. Проблема сущности юридического лица / Е. В. Богданов // Современное право. — 2011. — № 11. — С.89-94.
6. Чукреев А. А. О сущности юридического лица / А. А. Чукреев // Вестник Тюменского государственного университета. — 2003. — №1. — С. 250-257.
7. Маньковский И. А. Теории сущности юридического лица: история развития и современные научные подходы / И. А. Маньковский // Российский юридический журнал. — 2010. — № 4 (июль-август). — С.117-126.
8. Кочин В. Правова сутність юридичної особи / В. Кочин // Юридична Україна. — 2013. — №5. — С. 43-48.

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

УДК 34:352.075

Т.С. Гавриленко
аспірант,
Університет «КРОК»

Програма соціально-економічного розвитку міста як основний елемент місцевої економічної політики Київської міської ради

У статті розглядаються основні засади місцевої економічної політики, визначається місцева програма соціально-економічного розвитку м. Києва як один з провідних інструментів реалізації економічної політики Київської міської радою, характеризуються особливості, структура, задачі програми соціального і економічного розвитку міста на 2018-2020 рр.

Ключові слова: економічна політика, місцеве прогнозування, програма соціально-економічного розвитку, Київська міська рада.

Т.С. Гавриленко
аспірант,
Університет «КРОК»

Программа социально-экономического развития города как основной элемент местной экономической политики Киевского городского совета

В статье рассматриваются основные направления местной экономической политики, определяется местная программа социально-экономического развития г. Киева как один из ведущих инструментов реализации экономической политики Киевским городским советом, характеризуются особенности, структура, задачи программы социального и экономического развития города на 2018-2020 гг.

Ключевые слова: экономическая политика, местное прогнозирование, программа социально-экономического развития, Киевский городской совет.

The Program of Socio-Economic Development of the City as the Main Part of the Local Economic Policy of the Kyiv City Council

In the article discussed the main directions of local economic policy, determined the local program of socio-economic development of Kyiv as one of the leading instruments of the economic policy of the Kyiv City Council, characterized the features, structure, objectives of the program of social and economic development of the city in 2018-2020 years.

Key words: economic policy, local forecasting, the program of socio-economic development, Kyiv City Council.

Постановка проблеми

Місцеве соціальне та економічне регулювання органами самоврядування має значний вплив на розвиток економіки адміністративно-територіальних одиниць, у зв'язку з чим такий напрямок діяльності органів місцевого самоврядування є важливим аспектом. Органи місцевого самоврядування через свою особливу представницьку роль територіальної громади повинні постійно й ефективно впливати на місцеві економічні процеси. Впровадження ефективної системи місцевого регулювання економіки має забезпечувати сталий розвиток основних напрямів економічної і соціальної діяльності кожної адміністративно-територіальної одиниці.

Одним із головних завдань місцевих рад є розробка, затвердження і прийняття програми соціально-економічного розвитку території. Створення і виконання такої програми – своєрідний індикатор роботи як місцевої влади, так і розвитку відповідної території. На жаль, не кожна місцева влада може відобразити високі показники виконання місцевих соціально-економічних програм, що зумовлює необхідність дослідження ефективної моделі соціальної та економічної програми.

У зв'язку з цим пропонується розглянути конкретну модель програми розвитку, вперше провести аналіз конкретного

прикладу з наукового погляду, результати якого можуть враховуватися органами місцевої влади у своїй роботі або стати підґрунтям для подальших наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання розробки і реалізації місцевих програм соціально-економічного розвитку досліджувалося в загальному вигляді у наукових працях Ушакової Н. Г., Зарецької Л. М., Короленко Д. Ю., Каховича О. О., Бодрової І. І. та інших. Але дослідження конкретної моделі програми соціального та економічного розвитку м. Києва не проводилося.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Відповідно до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 р. № 1602-III (далі - Закон України № 1602-III) місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень відповідають за розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного та соціального розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Жоден з нормативно-правових актів

чинного законодавства України не визначає чіткої структури та методології розробки місцевих соціально-економічних програм. Тому органам місцевого самоврядування з метою встановлення єдиного порядку розроблення та підвищення ефективності реалізації місцевих програм, раціонального та ефективного використання коштів, спрямованих на їх виконання, вкрай важливо дослідити існуючі приклади ефективних програм соціально-економічного розвитку [7, с. 42].

У зв'язку з цим обрано саме програму соціально-економічного розвитку м. Києва, щоб відобразити принципи розробки, функціонування та виконання програми Київською міською радою (далі – Київ-рада).

Формулювання цілей статті

Системний аналіз теоретичних досліджень, наукових концепцій, а також практичного досвіду організації управління й регулювання соціального та економічного розвитку міста на прикладі діяльності представницького місцевого органу влади м. Києва – Київської міської ради, з метою виокремлення економічних програм, що на практиці забезпечують пріоритети місцевої економічної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження

З метою сприяння реалізації місцевої політики з урахуванням особливостей адміністративно-територіальних одиниць, відповідного ефективного використання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, а також виробничого та науково-технічного потенціалу, чинним законодавством передбачений механізм розробки місцевих цільових програм.

Місцева цільова програма є сукупністю взаємопов'язаних завдань і заходів, узгоджених за строками та ресурсним забезпеченням, спрямованих на розв'язання найактуальніших проблем розвитку міста, реалізація яких здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету [6].

Закон України № 1602-III дає визначення програми економічного і соціального

розвитку як документа, в якому визначаються цілі й пріоритети економічного та соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне вирішення проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери [2].

На підтвердження цього інші нормативні акти наділяють органи місцевого самоврядування повноваженнями розробляти програми соціально-економічного розвитку та місцеві цільові програми [3].

Так, відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.97 р. № 280/97-ВР затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування відноситься до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад та вирішується на пленарних засіданнях відповідних рад [1].

Програма економічного і соціального розвитку адміністративно-територіальної одиниці повинна розроблятися місцевими державними адміністраціями узгоджено з проектом Державної програми економічного й соціального розвитку України на відповідний рік.

Місцеві органи влади повинні розробляти соціально-економічну програму враховуючи особливості природного, виробничого, науково-технічного та трудового потенціалу, екологічної ситуації у відповідній адміністративно-територіальній одиниці. При цьому, розробці передують аналіз соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці за попередній і поточний роки та характеристика головних проблем розвитку її економіки й соціальної сфери [5, с. 119].

Останньою програмою розвитку, прийнятою Київською міською радою, є Програма економіч-

ного і соціального розвитку м. Києва на 2018-2020 роки (далі – Програма).

Головною метою розробки Програми є створення умов для економічного зростання та вдосконалення механізмів управління розвитком міста на засадах ефективності, відкритості й прозорості, посилення інвестиційної та інноваційної активності, забезпечення належного функціонування інженерно-транспортної і комунальної інфраструктури, проведення цілеспрямованої містобудівної політики, дотримання високих екологічних стандартів та, в результаті цього, підвищення конкурентоспроможності міста, доступності широкого спектру соціальних послуг, забезпечення гідних умов життя й загального підвищення добробуту населення [4].

Як і зазначалося вище про механізм прийняття програми розвитку, спочатку Київською радою був проведений детальний аналіз тенденцій розвитку міської економіки, поточної економічної ситуації, актуальних проблем соціально-економічного розвитку м. Києва, що визначив основні завдання і заходи економічної та соціальної політики міської влади на 2018-2020 роки.

Розглянемо, на що у результаті Київською радою спрямовані виділені завдання.

Сектор розвитку освіти і науки передбачає обґрунтування стану й перспектив розвитку закладів освіти, зокрема вирішення питань про фінансування шкіл, що підпорядковані місту.

Насамперед увага зосереджується на видатках на заробітну плату працівників київських шкіл, а також видання підручників, посібників, створення належної матеріальної бази, здійснення комп'ютеризації навчання.

Великий обсяг приділений питанню охорони здоров'я, роботі працівників лікарень, поліклінік, інших медичних закладів. Аналіз присвячений рівню захворювань серед населення Києва, наслідки Чорнобильської катастрофи, тому в програмі передбачені кошти для утримання закладів охорони здоров'я, забезпечення лікування та харчування хворих.

Особлива увага приділена розвитку

промислового виробництва та скорочення безробіття, що передбачає інтенсифікацію виробництва на підприємствах усіх форм власності. Київською визначені конкретні виробничо-економічні показники, що обґрунтовують особливості механізмів реалізації цієї продукції на місцевому ринку. Акцент робиться на організації виробництва, відновленні товарів, які потрібні для міста, встановленні економічних зв'язків з різними підприємствами, що забезпечує інфраструктуру Києва необхідними ресурсами.

Складовою частиною Програми є також обґрунтування обсягів інвестицій в окремі галузі економіки, в тому числі інвестицій з внутрішніх джерел та іноземних інвестицій.

Питання скорочення безробіття вирішується Київською радою на базі розширення й активізації створення нових робочих місць, розвитку малого та середнього бізнесу, залучення безробітних до виробничої діяльності, перекваліфікації кадрів, підвищення кваліфікації спеціалістів.

Рациональне використання паливно-енергетичних ресурсів у Програмі спрямоване на вирішення таких основних проблем, як економія ресурсів, впровадження нової техніки та технологій, здійснення економічного та організаційного впливу на забезпечення раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, своєчасних розрахунків за використання ресурсів.

Для оцінки повноти та якості реалізації програмних заходів виконавчим органом Київської міської ради здійснюватиметься щоквартальний моніторинг виконання Програми, що дозволить оперативно приймати необхідні управлінські рішення [4].

Проведена модель програми розвитку міста є прикладом комплексного дослідження стану основних сфер життєдіяльності населеного пункту, що застосовується в більшості міст Європи.

Наприклад, у Мюнхені (Німеччина) система та склад програми розвитку побудовані подібно до аналізованої нами Програми. Особливістю розробки про-

грами у німецькому населеному пункті є обов'язковий етап складення аналізу «SWOT», який покликаний стати відправною точкою і прояснити вибір необхідних стратегій. «SWOT»-аналіз проводиться місцевою владою кожні 4 роки, і його завдання - вловити специфіку міста з урахуванням глобалізації, щоб розвивати те, що можна просунути зовні, вхопити тенденції розвитку малого і середнього підприємництва або господарства, а також зрозуміти «сильні і слабкі» сторони населеного пункту. Результати аналізу необхідні для підтримки тієї сфери економіки, яка і створює загальний клімат зростання та розвитку міста.

Вважаємо цей зарубіжний досвід позитивним, адже кожна адміністративно-територіальна одиниця має свої особливості, й не можна застосовувати повністю однаковий підхід розробки соціальної та економічної програми. Тому насамперед важливо виокремити цілі й пріоритети соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці, перед цим провівши відповідні дослідження в різних сферах життєдіяльності населеного пункту.

Важливим моментом розробки програми розвитку є участь громади у процесі, вивчення її нагальних потреб і врахування відповідних побажань населення. Беззаперечно, у великих населених пунктах така участь ускладнена через значну кількість мешканців, коли важко задіяти у розробці програми відповідні верстви громадян. Вважаємо, що в таких умовах найбільш виразно проявляється робота депутатів місцевих рад як представників територіальної громади. Ефективна робота з громадянами свого округу, вивчення їх про-

позицій і нагальних потреб є важливою складовою дослідження розвитку міста і взаємодії мешканців з владою.

Висновки

Недосконалість розробки, функціонування та виконання місцевих програм соціально-економічного розвитку, спрямованих на вирішення найбільш актуальних та гострих проблем адміністративно-територіальних одиниць, створює прецеденти розробки неефективної політики, неефективного, а часом нецільового використання бюджетних коштів.

Наявність належним чином розробленої та затвердженої програми соціально-економічного розвитку громади є необхідною умовою для забезпечення безперервності процесу відтворення національного господарства як єдиного цілого, досягнення економічної ефективності на територіальному рівні. Приклад програми соціального та економічного розвитку на 2018-2020 рр., затвердженої Київською, відображає ефективну модель цілеспрямованого забезпечення пріоритетів економічної політики міста загалом. Структура Програми може стати прикладом для розробки відповідних програм у населених пунктах України, обов'язково враховуючи особливості життєдіяльності адміністративно-територіальних одиниць, як результат проведеного глибокого соціально-економічного аналізу.

Підбиваючи підсумки, треба зазначити, що правильно розроблена й успішно реалізована програма економічного і соціального розвитку громади дозволяє підвищити рівень розвитку економіки та на цій основі забезпечити зростання рівня й поліпшення якості життя населення.

Література

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». – [Електронний ресурс]: станом на 10 черв. 2018 р. // ВВР, 1997. – № 24. – ст. 170. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
2. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». – [Електронний ресурс]: станом на 02 груд. 2012 р. // ВВР, 2000. – № 25. – ст.195. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>.
3. Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ». – [Електронний ресурс]: станом на 01 лист. 2011 р. // ВВР, 1999. – № 11. – ст. 79. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/401-14>.

4. Про Програму соціального і економічного розвитку м. Києва на 2018-2020 роки від 21 грудня 2017 року № 1042/4049. – Режим доступу: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWW/7510F66384775FEBBC2258211006E00C2?OpenDocument.

5. Кахович О. О. Особливості державного регулювання економіки / О. О. Кахович, Р. С. Южека // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – Вип. 75. – С. 119-126. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2015_75_19.

6. Короленко Д. Ю. Програми соціально-економічного та культурного розвитку регіону як інструмент реалізації державної регіональної політики / Д. Ю. Короленко // Верховенство права. – 2017. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd-vp.info/2016/programi-sotsialno-ekonomichnogo-ta-kulturnogo-rozvitku-regionu-yak-instrument-realizatsiyi-derzhavnoyi-regionalnoyi-politiki/>.

7. Ушакова Н. Г. Державне регулювання економіки: навч. метод. посібник. / Н. Г. Ушакова, Л. М. Зарецька – Х. : ХДУХТ, 2014. – 225 с.

Розділ 4

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

UDC 34:351.746.2

V. Horielova

PhD in Law,

*Docent of the Department of State and Legal Disciplines
“KROK” University*

Eudemonism of Private Detective Activity

The article is devoted to the study of eudemonism as a special element of ethics and morality of the private detective.

Keywords: *Private detective activity, private detective, evdemonism, ethics, morality.*

В.Ю. Горелова

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університет економіки та права «КРОК»*

Евдемонизм приватної детективної діяльності

Стаття присвячена дослідженню евдемонізму як особливого елементу етики та моралі приватного детектива.

Ключові слова: *приватна детективна діяльність, приватний детектив, евдемонізм, етика, мораль.*

В.Ю. Горелова

кандидат юридических наук,

*доцент кафедры государственно-правовых наук
Университет экономики и права «КРОК»*

Эвдемонизм частной детективной деятельности

Статья посвящена исследованию эвдемонизма как особого элемента этики и морали частного детектива.

Ключевые слова: *частная детективная деятельность, частный детектив, эвдемонизм, этика, мораль.*

Challenge problem

The specifics of the professional activity of a private detective are such, that he constantly finds himself in a situation when it is necessary to make a weighted decision, which at the same time should be fast and necessarily legal. In addition, a private detective needs to understand, that by any action or decision one way or another is the destiny of man. Such features of this profession impose a serious imprint on its moral content.

It is clear that there can not be all moral orders as orders “how to act as a private detective” in each particular situation when making decisions, however, morality itself appeals to general moral principles, as well as the norms governing the activities and behavior of a private detective. However, the person of a private detective is able to combine all the notions of high professional skills and moral qualities only as a result of individual self-realization as the highest value.

A review of recent studies and papers

The question of Eudemonism in ethics is devoted to many scientific works, the birth of which dates back to the time of antiquity in the works of Protagor, Aristotle, Antiphonh, Antisphen, Prodic, and others. Issues of Eudemonism are also of interest to modern specialists in the field of philosophy, psychology, and pedagogy: A. Maslow, L.Z. Levit, GI Urbanovich, C.D. Ryff, VN Singer and others.

Remaining challenges

Modern scholars investigate essentially the eudemonic activity of the subject and reveal the main “factors of happiness”. The very phrase “eudemonism of private detective activity” is not found and has not yet been used in scientific circles. In the author’s view, the study of eudemonism is an integral category of moral imperatives of private detective activity, which the author tries to prove in this article.

Draw the objectives of research

The main purpose of the article is to carry out an analysis of the design of “eudemonism

of private detective activity” in order to prove the expediency of its application in the general problem of moral and ethical foundations of private detective activity.

Discussion

It is impossible to understand any question without defining the basic concepts.

Thus, Eudemonism in the philosophical dictionary of Belarus is interpreted as part of ethics, considering bliss and happiness as the motive and purpose of all aspirations. In this case, a happy person can only be self-development in the physical body of the spiritual, which needs constant improvement, in order to bring pleasure to oneself and others, and to receive for this respect from their contemporaries and to deserve good memories the descendants. It is also believed that all the virtues of an individual have meaning only then, if they serve the stated endeavor and the state and its organs, in turn, must apply the measures necessary for this purpose and adopt the relevant laws [1].

Quite similar is the interpretation in the Soviet philosophical dictionary, where *eudemonism* (from the Greek ευδαιμονία – happiness) is the principle of constructing an ethical theory, in which it is argued that the basic aspiration of man is his desire for happiness. Accordingly, the moral imperatives, subordinated to this principle, are formulated in order to show, what to do to achieve maximum happiness [2]. Eudemonism in the Ukrainian ethical philosophical dictionary is an ethical principle, according to which happiness is the main and final goal of human, criterion of moral activity. Eudemonism considers happiness not only as an individual pleasure, but also as the ability to receive it on the basis of the perfect arrangement of the inner world of man and his relationship with others. At the same time, there is such a happy and virtuous person, which is able to develop harmoniously and thus bring pleasure not only to itself, but also to other people. It is also noted about the existence of social eudemonism, according to which the purpose of human aspirations is to achieve the greatest happiness for the largest number of people [3, p.182]. From the moment of the emergence in an-

cient Greek philosophy, Eudemonism takes various forms in different historical periods, and finally becomes one of the main ethical directions, because the theme of happiness is eternal, and in what century people would not live, whatever they would do, they would always be concerned about happiness and the meaning of life. Yes, even Aristotle pointed out that eudemonism (thirst for happiness) is related precisely to the realization of man's own unique virtues and virtues ("deimon") in social activities [4, p.118]. The professional sphere for most of humanity today occupies more than 70% of living space and time and often becomes a life sense. Uniqueness of a person predetermines the existence of his own "unwritten morality", which sometimes does not fit into a social moral code or a separate code of professional activity. Professional morality (as a moral of an individual group of people) is an integral part of social morality, but morality itself is one of the oldest regulators of behavior and interaction of people, and is a necessary regulator in the professional activity of a private detective – in a field where the probability of violation of moral and ethical principles is high due to impunity for their implementation. To be a high moral person for a private detective means to be a conscientious person, since "conscience is the right judgment of a good man," and full of conscience of virtues equates philosophers to knowledge [4, p.297].

Thus, a conscientious person is a person of a word, a person who does not commit immorality and carries a great moral responsibility to society for his own actions. A private detective fights for justice in the interests of others and society and assumes a moral obligation to find this justice without violating the freedom and the rights of others – in fact, the meaning of the work of a private detective lies in it.

Those practicing private detectives, who have already passed a considerable positive life experience in the field of private detective activity, argue that in fact the diversity of life situations and the characters of individuals requires in their professional activities firm moral standards and unshakable moral prin-

ciples, since only then in work there is clarity, perseverance, endurance. The need to adhere to moral principles comes in the process of comprehension of one's own life experience. Professional detective activity is always comprehended, since from the very beginning the detective through his feelings and desires analyzes the possibility and expediency to take on the cause; due to opportunities and abilities, becomes involved in a real life situation, creatively refers to it, enriching itself with new knowledge, taking a new experience, giving the "profiled" information through the moral and legal prism of the detective intelligence. Thus all the time for a private detective there is a kind of contract with the life of other people, soul and body, fully devoting himself to what is seen as important. At the same time, the detective is constantly forced to adjust his private life to the whims of the public, to take certain decisions regarding his own private life, which are not always desirable for him, but are going in favor of the cause. All this fully coincides with the existing notion of meaning of life, according to which meaning – is a kind of contract with life, according to which a person devotes himself to the soul and body for because he is important [5, p. 23].

Today, unfortunately, in society there is a belief that the meaning of life, first of all, is to meet material needs. In the world of private detective activity, such a statement is not entirely true. Of course, material wealth is important for every person, and private detective activity is in addition to commercial activity (profit-oriented activity), but the self-respecting detective will never take up the proposed work, which is contrary to law or immoral. In addition, in some cases, a private detective is taken for free assistance in cases of "goodwill" or as an advertisement. For a private detective, it is important to have personal responsibility for your own actions and personal growth and the pursuit of excellence. Disappointment of people in good and justice, and as a result, negative, distorted ideas about morality, becoming stereotypes, followed by some senseless, have nothing to do with true knowledge of good, and such

negative tendencies can not affect the behavior of a private detective and weaken its own moral standards, or eliminate the desire to reflect on every personal act.

According to fair arguments of thinkers, "moral behavior of a person is an indicator of true happiness" [6, p. 471]. Indeed, a happy person appreciates positively the reality of himself and others. Evdemonism of private detective activity is externally manifested in satisfaction from one's own work, emotional uplift, confidence in oneself and in its possibilities. By the way, if you turn to the concept of happiness A. Maslow, then in his view on the path to happiness, a person must satisfy five levels of needs, where, in his opinion, "self-realization needs" are in the fifth (highest) level. According to this concept, the happiest people are self-realization people [7, p. 120]. For a private detective, a truly important segment of happiness is professional self-realization: this is a professional improvement, gaining authority and respect among colleagues and service providers, and of course, material well-being. And although in recent years it is believed that material well-being takes first place in the system of human happiness, a thorough study by American sociologists Daniel Kaneman and Angus Diton on the relationship between material well-being and her happiness says something else: more money people need to eliminate loneliness and respect for themselves. Analyzed the many criteria, the researchers concluded that the increase in income though increases the positive emotions of a person, but this does not always make a person happy. As it turned out, understanding in the environment, independence and the presence of favorite work – more significant for human elements of life satisfaction. [8]

The arguments about the fact that human happiness in our favorite work is found in the writings of the domestic travel philosopher Gregory Savoyach Skovoroda. Thus, "similar work" (that is, one that man is called to do) will bring material and spiritual wealth to society, but for people it is happiness and pleasure, but if a person does not work in his vocation, it can turn into a tragedy for her. To

live by vocation is happiness for a person and for his environment [9] Evdemonism of private detective activity is in the context of "affiliated labor", because in order to engage in this professional activity, not only knowledge and special training, but also relevant experience are needed. Thus, in accordance with Article 5 of the Draft Law of Ukraine "On Private Detective Activity", a private detective may be a citizen of Ukraine who has a state language, has a higher legal education, has undergone special training for the purpose of doing a private detective (search) activity or has a work experience in operational units or bodies of pre-trial investigation at least three years and received in accordance with the established procedure a certificate of the right to engage in private detective (search) activity [10] Such an order suggests that it should be an adult, experienced, highly moral person who sees for himself the happiness of doing just private detective activity, and that this should be a step taken into consideration for her.

Of particular importance to a private detective are such moral values as a sense of honor and dignity, own rightness, respect for duty and "calm" conscience. Problem issues here will always remain the very nature of man, which is prone to influence on it external circumstances. Consequently, an important task for a private detective is the ability not to dip too much into the turbulent flows of the changing and capricious currents of the world, but to remain above all, to realize their own happiness as an opportunity, even in the most horrible situation, to remain calm and prudent, and therefore free. The will for a private detective must be connected with reason. Honest and fair performance of the duties taken is the ultimate goal, a means of achieving and gaining one's own freedom. The problem of morality and freedom often lies in the fact that the detective raises the question of how to best accomplish the task and realize its capabilities, taking into account the various types of "working" circumstances that have developed. This efficiency is directly proportional to the amount of knowledge of the private detective, his desire to act within

the bounds of the law, and as a consequence – the ability to understand how to maximize the benefits of the opportunities that he has.

V L Naguiviciene and D.V. Brewers point out that eudeminism is the provision of human preference to earthly values beyond the spiritual one [11, p.153], when, in their words, true happiness for man is life in spirit [11, p.92]. According to scientists, human honor and happiness are based on self-respect, which is attained by the pursuit of high ideals of culture, high goals and morals, but not the desire of wealth and power solely for the sake of selfish benefits [11, p.100]. In support of the latter, however, I would like to point out that “grounding happiness on self-esteem” is a principle laid down in the nature of man, and human nature is too prone to the influence of external circumstances. Thus, an important role is played by the proper education of a private detective who provides the necessary tools for an adequate comprehension of social reality and moral education, which helps to realize that one’s own benefit is born through the improvement of social status, since only in the best, reasonably organized society from a private detective there will be more opportunities for success and professionalism, and therefore happiness.

Thus, W. James rightly points to the dependence of human happiness on the satisfaction of its needs and on the interaction between human beings.

According to him, any desire, the need for something acts as a requirement, which in turn generates an answer or responsibility from another person or people [12, p.57]. Within the framework of private detective activity, this statement will be very useful, since these relationships imply the emergence of a particular connection between people, and the quality of this connection for both parties will depend on the level and integrity of the moral principles.

The existing approach of subjectivism in relation to morality denied the existence of general principles of morality, which guides people in their activities. Proponents of this approach argue that morality is formed only when there is a need to solve a particular

situation. Understanding the fact that every moral situation in which a person turns out is unique, then the act that it will eventually result from is a thorough study of all aspects of this situation. At the same time, the act that leads to the greatest benefit to other people and to him who does [13, p. 209], but the very moral value of the act always strives for logical accuracy [13, p. 7].

Denying the existence of general moral principles, other philosophers argue that there are some generalized notions of goals and values in society that can be traced in actions of the greatest number of people.

In their view, the discovery of this general principle, according to which everyone strives to meet their needs and is guided by personal gain, helps to organize the interaction between people, agreeing their demands and expected results [14, p. 98, 213].

It should be noted that the existing ideas of ethics and morals in the philosophy of pragmatism, according to which ethically and morally recognizes everything that seems useful, and the goal justifies the means, cant and should not relate to the moral principles of private detective activity, because this attitude often carries a misfortune to customers. And yet, at the stage of preparing for the future of a private detective, the educational institution should not prepare a narrowly oriented specialist pragmatically established for the world that measures happiness at a bargain price, but a specialist capable of giving others satisfaction from their own bona fide and legitimate work. Hence, the evdemonism of private detective activity must be expressed through the pursuit of a detective to perfection, based on knowledge of his unique potential.

Thus, it is considered unacceptable for private detective activity to apply morality and adhere to ethical principles only in those cases when there is a need to resolve a particular situation, that is, in other words, concealing its true nature, and thus finding a detective in constant tension and conflict with oneself, which can not bring happiness to anyone. After all, according to the correct statement of E. Desi and R. Ryan, eudemonism is the pro-

cess of realizing a man of his “daimon” of his true nature. It is also a way of life in which the subject concentrates on what represents the highest intrinsic value for him [15, p.38]. In this case, the necessary condition for moral and ethical lifestyles is also the control of the intelligence of a private detective over his desires, and therefore happiness can bring only controlled desires.

It is impossible to achieve happiness, success, respect and satisfaction from life by unlawful actions (because of this inevitable punishment) and immorality such as alcohol abuse, drug use, lies, unfounded significant overestimation of the price of work, misleading as to the significance of individual factors of the order for the client, silence about some known facts for the purpose of their subsequent or dual sale, etc. After that, there will surely be disappointment and insight, an understanding that the illusion of happiness in the monetary equivalent will not last long and significantly different from true happiness. A private detective should take into account the emotional aspect of interaction with people. He must work on his own charisma - an integral part of his image and direct his efforts to achieve successful results in his work, since in our time the detective is not enough to have only a high level of intellectual intelligence and the ability to establish connections. Need to be able to control your emotions and recognize their causes, in other words - to form their moral (emotional) intelligence. After all, “debugging” the internal state of man forms and its outer shell. Eudemonism of private detective activity considers this state in accordance with the traditional presentation of scientists as “continuing joy and satisfaction with life,” or as one of the results (or the concomitant result) of the individual’s implementation of his individual potential.

References

1. Новейший философский словарь / Под ред. А. А. Грицанова. – Минск, 1999.
2. Философский словарь / Под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. – М.: Издательство политической литературы, 1963.
3. Філософський енциклопедичний словник / За ред. Л. В. Озадовської, Н. П. Поліщук. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
4. Аристотель. Большая этика // Аристотель. Сочинения. В 4. – Т. 4. – М., 1983.
5. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия. – М., 2003.

This is the “special happiness” that arises when successful self-realization and interpreted by scientists as a higher value [16, p.15]. Indeed, an educated private detective is a person who not only rationally understands the ideas and norms of professional ethics, but also surely trusts them, loves them, sees them meaning and beauty. The behavior of a private detective is cultural and ethical, when his intellectual desire for knowledge inherent in him is multiplied in him by faith in moral ideals and in the love of their beauty. otherwise, the detective’s behavior will not be able to adequately meet moral standards, and therefore will not be a way of life, will not bring happiness.

Conclusions

The conduct of a detective investigation in a democratic society requires a private detective to comply with moral and ethical standards and a high degree of awareness of public accountability for the authenticity, legality of the receipt and quality of the information collected. Thus, it can once again be emphasized that the eudemonic basis of the professional activity of a private detective brings more benefits to society, since the person of a private detective is endowed in this case by an internal motivation - “it is interesting to deal with the way in which I feel my purpose.” And such interest in society necessarily requires the adoption and observance of the principles of moral and ethics, because it is known that in order to actively and qualitatively engage in what pleases, it is impossible for the society to be “evil genius”, immoral, wicked, unethical.

The design of “eudemonism of private detective activity” can be understood as a combination of professional abilities and comprehension of the meaning of their own destiny, purpose and their own place and purpose.

6. Фейербах Л. А. Сочинения: В 2 томах / Людвиг Андреас Фейербах. – М.: Наука, 1995. – Т. 1. – 502 с.
7. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу / Пер. А. М. Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 2013. – 352 с.
8. High income improves evaluation of life but not emotional well-being Daniel Kahneman and Angus Deaton. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pnas.org/content/107/38/16489>
9. Сковорода Г. Начальная дверь ко христианскому добронравію // Григорій Сковорода: Повн. збір. тв.: У 2 т. – Т. 1. – К., 1973.
10. Проект Закону України Про приватну детективну діяльність 3726 від 28.12.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580
11. Нагевичене В. Л., Пивоваров Д.В. Целостный человек (христианская традиция). Монография. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 158 с.
12. Джеймс У. Психология / Под ред. Л. А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
13. Пирс Ч. С. Начала прагматизма / Перевод с английского В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина, послесловие Сухачева В. Ю. – СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – Т.1. – 318 с.
14. Дьюи Джон. Реконструкция в философии. Проблемы человека / Пер. с англ., послесл. и примеч. Л. Е. Павловой. – М.: Республика, 2003. – 494 с.
15. Ryff C.D., Singer B.H. Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well being // Journal of Happiness Studies. 2006. V. 9, pp. 13-39.
16. Левит Л. З. Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция: в 2-х частях. – Минск: РИВШ, 2014. – Ч. 1. – 420 с.
17. Фейербах А. Эвдемонизм // Фейербах Л. Избранные философские произведения. – М., 1955. – Т.1.

УДК 343.346

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних наук, професор, проректор
Університет «КРОК»

І.В. Скірський
доцент кафедри правового регулювання
економіки і правознавства
Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету,
кандидат юридичних наук, доцент

Особенности вины у злочині, передбаченому ст. 291 Кримінального кодексу України

У статті представлено дослідження вини, яка є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони досліджуваного злочину. Охарактеризовано порушення чинних правил на транспорті, що впливають на нормальне функціонування транспортної системи і спричиняють кримінально-правові наслідки, передбачені диспозицією ст. 291 КК України.

Ключові слова: вина, умисел (прямий, непрямий), необережність (злочинна самовпевненість, злочинна небалість), змішана форма вини.

В.К. Гижевский
кандидат юридических наук, профессор, проректор
Университет «КРОК»

И.В. Скирский
доцент кафедры правового регулирования
экономики и правоведения
Винницкого учебно-научного института экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат юридических наук, доцент

Особенности вины в преступлении, предусмотренном ст. 291 Уголовного кодекса Украины

В статье представлено исследование вины как обязательного признака субъективной стороны исследуемого преступления. Дана характеристика нарушений действующих на транспорте правил, которые влияют на нормальное функционирование транспортной системы и влекут уголовно-правовые последствия, предусмотренные диспозицией ст. 291 УК Украины.

Ключевые слова: вина, умысел (прямой, непрямой), неосторожность (преступная самоуверенность, преступная халатность), смешанная форма вины.

V.K. Hizhevsky
candidate of legal sciences, professor, Prorector
«KROK» University

I. Skyrsky
Candidate of Juridical Sciences, docent,
Docent, of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)

Features of guilt in a crime, stipulated by art. 291 of the Criminal Code of Ukraine

The article presents a study of guilt, which is a mandatory feature of the subjective aspect of the crime under investigation; characterizes violations of the current rules on transport, affecting the normal functioning of the transport system and causing the criminal consequences of the disposition of Art. 291 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: *guilt, intent (direct, indirect), carelessness (criminal self-confidence, criminal negligence), a mixed form of guilt.*

Постановка проблеми

Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину, незалежно від того, який злочин скоєно – у формі умислу чи необережності (ст. 23 КК України [1]). Але слід зазначити, що окремі злочини, сформульовані в Особливій частині КК України, мають нетипове визначення вини. Так, порушення спеціальних правил (чинних на транспорті правил) характеризуються складною психічною діяльністю винної особи.

Більшість учених у галузі кримінального права вважають, що такі злочини вчиняються зі змішаною (складною або подвійною) формою вини. Враховуючи, що в доктрині кримінального права домінує думка щодо скоєння таких злочинів зі «змішаною» формою вини [2, с. 110-111; 3, с. 108], то при характеристиці вини особи, яка порушила чинні на транспорті правила (ст. 291 КК України) будемо використовувати дану концепцію при подальшому дослідженні означеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Концепція змішаної форми вини у доктрині кримінального права є дискусійною. Вона була предметом дослідження на за-

гальнотеоретичному рівні у наукових працях таких учених: О.О. Бахуринської, Р.В. Вереші, П.А. Воробєя, С.В. Гончаренка, П.С. Дагеля, В.Є. Квашиса, П.С. Матишевського, О.А. Пінаєва, М.І. Хавринюка та інших дослідників.

Проблему вини злочинів, що пов'язані з порушенням спеціальних правил, у тому числі й порушень правил, чинних на транспорті, досліджували: С.В. Бабанін, Я.В. Матвійчук, В.А. Мисливий, В.О. Навроцький, І.В. Скірський, Н.І. Смаль. Разом з тим, окремим питанням щодо вини злочинів, за які встановлена кримінальна відповідальність, приділено недостатню увагу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання про вину злочину, що сформульований законодавцем у ст. 291 КК України, у науковій літературі досліджувалося у більшості випадків тільки щодо суспільно небезпечних наслідків. Недостатньо приділялася увага характеристиці вини так званих «первинних» правопорушень відповідних правил. Тому, розглядаючи дану проблему, необхідно проаналізувати та деталізувати зміст вини в діалектичній єдності щодо порушень правил, які забезпечують рух транспорту

та кримінально-правові наслідки, що наступили в результаті таких порушень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження вини порушень чинних на транспорті правил. Визначена мета обумовлює вирішення низки завдань: деталізувати дані порушення з урахування існуючих у кримінальному законодавстві форм вини та на підставі цього зробити узагальнюючі висновки, що, в свою чергу, сприятиме правильному застосуванню чинного кримінального законодавства.

Дослідження вини злочинів, за які встановлена кримінальна відповідальність, передбачена ст. 291 КК України, має важливе значення для правильної кваліфікації їх та відмежування від інших злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основоположну роль у характеристиці суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 291 КК України, відіграє вина. Для розкриття її змісту принципове значення містить норма ч. 1 ст. 62 Конституції України, в якій йдеться про таке: «Особа відповідає за злочин лише за наявності вини, оскільки вона вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [4, с. 152-153].

Як уже зазначалося, що для даного злочину характерна змішана форма вини, яка на сьогодні є реальним явищем і реалізується при фактичних ситуаціях під час порушень чинних на транспорті правил.

Прихильники концепції «змішаної» форми вини дотримуються тієї позиції, що загалом злочини, пов'язані з порушеннями спеціальних правил, визнаються необережними. Оскільки у цьому випадку форма вини визначається за психічним ставленням особи до суспільно небезпечних наслідків, передбачених у законі, але при цьому зазначається, що ставлення до порушення таких вимог (до діяння) може бути як умисним, так і необережним. Цим

самим зазначається необхідність встановлення психічного ставлення особи окремо до діяння та до його наслідків [5, с. 89; 6, с. 103].

Дана позиція вчених узгоджується з вимогами постанови Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти виробництва». У пункті 2 цієї постанови зазначається, що суди при розгляді справ повинні з'ясувати, які конкретно порушено статті, пункти, параграфи законодавчих та інших нормативних актів, що регулюють безпеку виробництва [7]. Тобто суди зобов'язані встановити склад правопорушення, що регламентує безпечну діяльність виробництва, та які шкідливі наслідки наступили від таких порушень. Викладене поширюється на інші склади злочинів, диспозиції яких є бланкетними. У цьому випадку таке застереження стосується і злочину, що передбачений ст. 291 КК України.

Враховуючи загальні зауваження, зупинимося на науково-теоретичному дослідженні вини порушень чинних на транспорті правил суб'єктами, які не включені безпосередньо у функціонування транспортної системи.

Доцільно звернути увагу на порушення правил дорожнього руху, які вчиняються пішоходами. У більшості порушень, а їх значна кількість, аварійна ситуація створюється на дорожніх шляхах навмисно. Дані суб'єкти ігнорують правила переходу транспортного шляху, світлофорну сигналізацію, і такі порушення слід віднести до «злісних» [8, с. 13-14]. Навмисний характер таких порушень вбачається в тому, що прямий умисел характеризується тим, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї поведінки (порушення правил дорожнього руху) і бажає порушити відповідні правила обережності. Крім умислу, при аналізі порушень пішоходами необхідно встановити і вольову ознаку. Вольовий момент порушення виявляється у бажанні порушити правила та досягти бажаного результату,

використовуючи для цього певний спосіб поведінки.

Порушення відповідних правил можливе з непрямим умислом. Мова йде про випадки, які характеризуються тим, що для винної особи порушення правил не є ціллю, а її дії спрямовуються для досягнення іншої мети (часто суспільно корисної).

При непрямому умислі особа до факту порушення правил ставиться байдуже або навіть негативно, але при цьому скоює порушення, переслідуючи певну мету (не включаючи, зрозуміло, настання тяжких наслідків). При порушенні правил з непрямим умислом винна особа не розраховує на конкретні обставини, які б виключали кримінально-правові наслідки. Порушення, як свого часу зазначав А.А. Піонтковський, вчиняються буквально на «авось», тобто воно нічим не обґрунтовується [9, с. 303].

Порушення правил, які охороняють нормальне функціонування транспорту, може вчинятися з необережності. При злочинній самовпевненості особа усвідомлює фактичну сторону порушень правил обережності на транспорті, але легковажно розраховує на їх відвернення. Самовпевненість характеризується передбачуваністю фактичних обставин вчинюваного особою свого діяння, але такий розрахунок є неправильним (легковажним), оскільки надія на певні, цілком реальні обставини (особисті якості, спритність, умілість, досвідченість тощо), дії інших осіб, вплив обставин та інше є помилковими, і, як результат, наступають суспільно небезпечні наслідки, передбачені диспозицією норми ст. 291 КК України [10, с. 154-155].

Злочинна недбалість як вид необережності можлива при порушенні правил, що порушують безпеку руху транспорту. При цьому особа вчиняє таке порушення, не усвідомлюючи, що нею вчиняється заборонене діяння, хоча за обставинами справи повинна була усвідомити.

Для злочинної недбалості характерні два критерії: об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивний критерій допомагає вста-

новити, чи могла особа в такій ситуації усвідомлювати фактичну сторону свого діяння, чи зобов'язана вона дотримуватися правил застереження або поводити себе так, щоб уникнути порушення правил. Такий обов'язок формулюється у відповідних правилах, що діють на певному виді транспорту [11, с. 128].

Але для вирішення проблеми про типправну поведінку особи самого звернення до правил недостатньо. Необхідно дослідити і суб'єктивний критерій, який дозволить встановити реальну можливість суб'єкта виконати суб'єктивний обов'язок. Така можливість передбачає, що:

а) обставини, в яких перебуває особа, несуть інформацію про необхідність дотримання правил застереження;

б) сприйняття цієї інформації особою, якій не перешкоджають інші обставини (втручання природних факторів, протиправні дії інших осіб тощо);

в) особа за своїми інтелектуальними якостями (підготовка, життєвий досвід тощо) та фізіологічними (нормальний слух, зір та інші) у стані усвідомити факт порушення правил.

Обставини, створені самим винним, які позбавляли його можливості або ускладнювали можливість усвідомлювати порушення правил (наприклад, стан алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння), не виключають кримінальну відповідальність.

Дослідивши можливі варіанти психічного ставлення до порушень правил застереження в сенсі ст. 291 КК України, перейдемо до розгляду ставлення винного до суспільно небезпечних наслідків, що наступили внаслідок порушення чинних на транспорті правил. У даному випадку можливий один варіант, який тягне відповідальність – вина в формі необережності (злочинна самовпевненість та злочинна недбалість).

При злочинній самовпевненості суб'єкт передбачає суспільно небезпечні наслідки у загальних рисах. Він розуміє, як повинен розвиватися причинний зв'язок, що призводить до кримінально-правових

наслідків на тому чи тому виді транспорту. Разом з тим, особа розраховує на такі обставини, а саме: дії інших осіб, формажорні обставини тощо, які відвернуть настання суспільно небезпечних наслідків. Однак надія суб'єкта на ці обставини виявляється необґрунтованою, легковажною, оскільки він перебільшує значення цих обставин, на які покладає сподівання. Тому цей розрахунок є помилковим (недостатньо обґрунтованим), у зв'язку з чим не є виправданим.

Предбачення шкідливих наслідків злочину самовпевненість наближує до непрямого умислу. Разом з тим, між ними існують відмінності. При злочинній самовпевненості відіграє роль свідоме припущення шкідливих наслідків, оскільки винний сподівається, хоча і легковажно, на певні конкретні обставини, які здатні їх відвернути. Особа при непрямому умислі свідомо припускає настання суспільно-небезпечних наслідків, а якщо сподівається, що вони не настануть, то це є невизначена надія, надія на «щось», а не на конкретні обставини [12, с. 125; 13, с. 155].

Вина особи стосовно наслідків цього злочину може виражатися в злочинній недбалості. На перший план при її констатації виступає суб'єктивний критерій, що дозволяє з урахуванням особистих якостей особи встановити можливість передбачити шкідливі наслідки, що можуть настати в результаті її дій, хоча вона не знала детально про існування правил, чинних на транспорті.

Наявність злочинної недбалості не може бути спростовано посиланням на таку суб'єктивну якість, як низький освітній рівень, оскільки характер правил застережень на транспорті є такими, що

можна чітко і твердо засвоїти їх, виходячи з професійного та життєвого досвіду.

Висновки

Викладене дозволяє зробити висновок, що злочин, передбачений ст. 291 КК України, може вчинятися:

1. у межах змішаної форми вини, коли особа усвідомлює: а) за схемою прямий умисел – необережність, що її діяння порушують правила охорони порядку і безпеку руху транспортних засобів на відповідному виді транспорту та бажає цього, але, разом з тим, легковажно розраховує на відвернення шкідливих наслідків або не передбачає їх, хоча повинна була і могла їх передбачити; б) за схемою непрямий умисел – необережність, що її діяння може призвести до порушень правил, чинних на транспорті, але не бажала цього, разом з тим, свідомо припускає таку можливість або передбачає можливість шкідливих наслідків, але легковажно розраховує на їх відвернення, або не передбачає, хоча повинна була і могла їх передбачити.

2. у межах однієї форми вини, коли особа: а) за схемою злочинна самовпевненість – злочинна самовпевненість, усвідомлює що її діяння порушують правила, але легковажно розраховує, що цього не станеться (передбачає, що можуть наступити шкідливі наслідки, але свій розрахунок будує на тому, що таке порушення не відбудеться, і, як наслідок, не настануть суспільно небезпечні наслідки); б) за схемою злочинна недбалість – злочинна недбалість не усвідомлює, що вчиняє діяння, яке порушує правила, хоча повинна була і могла це усвідомлювати; не передбачає, що її діяння можуть призвести до настання шкідливих наслідків, але повинна була і могла це передбачити.

Література

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
2. Шевченко С. В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна», «складна форма вини» в кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 104-113.
3. Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовій практиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. (5). С. 97-110.
4. Коментар до Конституції України: науково-популярне видання. Київ: АТ «Книга», 1996. 378 с.

5. Бахуринська О. О. Особливості застосування вини у злочинах проти безпеки виробництва. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2 (10). С 87-97.
6. Шевчук Л. В. Подвійна форма вини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2005. Вип. 273. С. 102-105.
7. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти виробництва: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09>
8. Смаль Н. И. Ответственность пешеходов за нарушение действующих на транспорте правил. *Советская юстиция*. 1989. № 2. С. 13-14.
9. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: Преступление: в 6 т. Москва: Издательство «Наука», 1970. Т. 2. Часть общая. 515 с.
10. Кривоченко Л. М. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-е вид., перероб. допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
11. Бабанін С. В. Вина при злочинному порушенні чинних на транспорті правил. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 22. С. 126-131.
12. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Харків: ТОВ «Одісей», 2004. 1152 с.
13. Ломако В. А. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право. 2002. 416 с.

УДК 343.24

І.І. Світлак

*завідувач кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету
кандидат юридичних наук, доцент*

І.В. Скірський

*доцент кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету
кандидат юридичних наук, доцент,*

Державний примус в кримінальному праві

У статті представлено дослідження державного примусу в галузі кримінального права. Визначені ознаки покарання та інших заходів кримінально-правового впливу, що мають риси державного примусу та застосування яких передбачено кримінальним законом.

Ключові слова: державний примус, кримінальний примус, покарання, кримінальна відповідальність, заходи кримінально-правового характеру.

И.И. Светлак

*заведующий кафедры правового регулирования экономики
и правоведения Винницкого учебно-научного института экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат юридических наук, доцент*

И.В. Скирский

*доцент кафедры правового регулирования экономики
и правоведения Винницкого учебно-научного института экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат юридических наук, доцент*

Государственное принуждение в уголовном праве

В статье представлено исследование государственного принуждения в области уголовного права. Определены признаки наказания и иных мер уголовно-правового воздействия, которые имеют черты государственного принуждения и применения которых предусмотрено уголовным законом.

Ключевые слова: государственное принуждение, уголовное принуждение, наказание, уголовная ответственность, меры уголовно-правового характера.

I. Svitlak

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Head of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

I. Skyrsky

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Docent, of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

State coercive in criminal law

Article presents a study of state coercion in criminal law, identifies signs of punishment and other measures of criminal law, with features of state coercion and application of which is provided by criminal law.

Key words: state coercion, criminal coercion, punishment, criminal liability, measures of a criminal law nature.

Постановка проблеми

Проблема боротьби зі злочинністю на сучасному етапі розбудови України є надзвичайно актуальною. Важлива роль у вирішенні цих проблем належить кримінальному праву. Кримінальне право реалізує основу функцію охорони суспільних відносин властивим йому методом. Для реалізації цих функцій у кримінальному праві застосовується імперативний метод, в основі якого лежать два способи впливу, по-перше, це встановлення кримінально-правових заборон вчинювати суспільно-небезпечні діяння, по-друге, закріплення в законі відповідних підстав застосування заходів державного примусу у випадку порушення заборон, передбачених кримінальним законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню різних питань, пов'язаних із правовою природою та практикою застосування заходів примусу за вчинення суспільно небезпечних діянь, присвятили свої праці такі вчені, як: Ю. В. Баулін, В. К. Гіжевський, В. О. Глушков, В. М. Горшеньов, В. К. Гришук, Т. А. Денисова, О. В. Козаченко, Н. А. Мирошниченко, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Н. А. Орловська, Т. О. Павлова, М. І. Па-

нов, А. А. Піонтовський, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, М. Д. Шаргородський, А. М. Яценко та ін. Але більшість проблем щодо визначення цілей примусових заходів, їх місця у системі заходів кримінального примусу, а також проблем поєднання їх з іншими заходами кримінально-правового характеру потребують подальшого вивчення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на значний внесок провідних учених у розробку проблематики, дослідження змісту та особливостей кримінального примусу, на наш погляд, потребує більш ґрунтовного вивчення, аналізуючи кримінально-правові санкції, для яких притаманний примус. Оскільки санкції, зазначені у нормах Загальної та Особливої частин КК України, передбачають не тільки покарання, але й інші заохочувальні заходи, в межах нашої публікації зупинимося на аналізі лише тих, що є примусовими.

Формулювання цілей статті

На підставі аналізу кримінально-правової доктрини та положень КК України дослідити особливості та сутнісні ознаки державного примусу в кримінальному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження

До державного примусу в кримінальному праві необхідно віднести покарання та інші заходи кримінально-правового характеру (медичного характеру; виховного характеру; до юридичних осіб; спеціальна конфіскація).

За ч. 1 ст. 50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [1].

З метою відокремлення такого заходу, як покарання від інших заходів кримінального примусу, вважаємо за необхідне окреслити сукупність ознак, які притаманні інституту покарання. В сучасній кримінально-правовій доктрині домінують такі характерні риси покарання:

- 1) покарання є заходом примусу;
- 2) зазначений примус застосовується від імені держави та обов'язково за вироком суду;

- 3) покарання застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні злочину;

- 4) кримінальне покарання полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [2, с. 205].

Слід зазначити, що даний перелік ознак не є вичерпним, їх кількість може бути значно більшою. Так, наприклад, розглядаючи різні ознаки кримінального покарання, В. М. Орлов виокремив двадцять шість ознак цього інституту [3, с. 77]. На наш погляд, змістовна характеристика ознак покарання має бути якісна (сутнісна), а не кількісна.

Досліджуючи ознаки покарання, вчені одностайно визначають його пріоритетну загальноновизнану в кримінальній науці ознаку – це особлива форма державного примусу. Щодо особливості цієї ознаки, в свій час відомий учений І. Я. Фойницький розглядав покарання як примус, що застосовується до особи, яка вчинила злочин. Даний примус може приймати різноманітні форми фізичного і психічного впливу на особу; погроза застосування здійснює

психічний, а виконання – в основному фізичний вплив; але властивість примусу належить кожному покаранню. Примус – це певні обмеження; тому будь-яке покарання спрямоване проти певного блага, що належить винному. В той же час покарання – це засіб охорони системи правопорядку [4, с. 9]. Визнання за державним примусом самостійної ознаки покарання вказує на спробу українського законодавця відмовитися від визнання кари як суттєвої властивості покарання з виведенням останньої за межі покарання [5, с. 123].

Встановлені чинним КК України окремі види покарань утворюють певну їх систему. До даної системи законодавець відніс такі види покарань: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військово-службовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі [1]. Цей перелік, що формує систему покарань, характеризується певною логічною завершеністю та вичерпністю.

У кримінально-правовій науці, крім законодавчого поділу (за ст. 52 КК України), представлені також й інші теоретичні класифікації видів покарань за різними критеріями (за суб'єктами – загальні та спеціальні покарання; за строками покарання – строкові й безстрокові). Усі класифікації мають не тільки науково-теоретичне значення, але і сприяють формуванню правильної правозастосовчої судової практики.

З врахуванням мети нашої публікації за основу для подальшого аналізу заходів кримінально-правового впливу нами буде використовуватися класифікація, запропонована О. В. Козаченко. Зокрема автор виділяє: 1) примусові (каральні – покарання та судимість; інші кримінально-правові заходи примусового характеру – примусо-

ві заходи медичного характеру, примусове лікування, примусові заходи виховного характеру, заходи для юридичних осіб); 2) заохочувальні (звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання) [6, с. 38-41].

Оскільки заохочувальні заходи кримінально-правового впливу лише спонукають особу до поведінки, яка дозволяє вирішити кримінально-правовий конфлікт без державного примусу, наша увага буде зосереджена на дослідженні примусових заходів.

За ст. 92 КК України, примусовими заходами медичного характеру є надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь [1]. Даний примусовий захід відповідно до ст. 93 застосовується лише до осіб: 1) які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння; 2) які вчинили у стані обмеженої осудності злочини; 3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання [1].

Стаття 94 КК України містить три критерії, які суд має враховувати при призначенні певного виду примусових заходів медичного характеру: а) характер та тяжкість захворювання (медичний критерій); б) тяжкість вчиненого діяння (юридичний критерій); в) ступінь небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб (соціальний критерій).

Відповідно до ч. 1 названої статті до психічно хворого можуть застосовуватися, на підставі рішення суду, такі види примусових заходів медичного характеру:

1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;

2) госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом;

3) госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом;

4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Слід зазначити, що названий перелік видів примусових заходів медичного характеру є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Щодо примусового лікування, про яке йдеться у ст. 96 КК України, то вона застосовується поряд із призначенням покарання до особи, яка має хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Щодо категорії осіб, до яких може бути застосовано примусове лікування, слід звернути увагу на роз'яснення, що міститься у Постанові Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» [7]. Зокрема, примусове лікування не може бути застосовано до осіб, що страждають на алкоголізм та наркоманію, оскільки ці хвороби є соціально небезпечними для самих цих осіб.

Ще одна відмінність заходів примусового медичного лікування, передбачених ст. ст. 92, 93 КК України, від примусового лікування, передбаченого ст. 96 КК України, полягає в тому, що заходи примусового медичного лікування здійснюються на підставі рішення суду в спеціальних психіатричних закладах, які визначені кримінальним законом, а місце примусового лікування, регламентоване ст. 96 КК України, залежить від призначеного покарання. Так, при призначенні покарання для таких осіб у вигляді позбавлення волі або обмеження волі примусове лікування проводять безпосередньо заклади медичної служби кримінально-виконавчих установ. А при призначенні іншого основного покарання – лікування таких осіб здійснюється у закладах МОЗ України.

Досліджуючи проблему кримінального примусу, варто зупинитися на аналізі правової природи примусових заходів виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх, за умови звільнення їх від кримінальної відповідальності або звільнення від покарання. Кримінальний закон передбачає дві умови, при наявності

яких є можливим застосування до неповнолітнього заходів примусового виховного характеру: 1) неповнолітній вчинив уперше злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості; 2) є можливість виправлення такого неповнолітнього без застосування покарання [8, с. 327]. Без сумніву, звільнення від кримінальної відповідальності за правовими наслідками є більш сприятливими для забезпечення інтересів неповнолітнього.

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» визначено, що метою застосування таких заходів має бути забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професії та працевлаштуватися [9].

При наявності відповідних підстав і умов суд може застосувати до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, перелік яких установлений у ч. 2 ст. 105 КК України, а саме:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [1].

Слід звернути увагу на те, що в сучасній кримінально-правовій науці питання щодо визначення правової природи примусових заходів виховного характеру розглядається неоднозначно. Так, окремі вчені, заперечуючи кримінально-правову природу примусових заходів виховного характеру, зосереджують свою увагу на педагогічному характері таких заходів, у зв'язку з чим вважають, що такі заходи не містять елементу кари, не спричиняють судимості (лише обмежують волевиявлення неповнолітніх) [10, с. 8].

На нашу думку, оскільки примусові заходи виховного характеру є заходами державного реагування і кримінально-правового примусу, що визначено кримінальним законом, відповідно, їх правова природа – кримінальна, хоча має певні відмінності як особливої форми реалізації кримінальної відповідальності (вони не тягнуть за собою судимості).

У контексті дослідження кримінального примусу вважаємо доцільним проаналізувати особливий інститут сучасного кримінального права – спеціальна конфіскація. Положення щодо спеціальної конфіскації з'явилися у кримінальному законі у зв'язку з прийняттям парламентом Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» [11]. Відповідно до даного нормативно-правового акта, були внесені зміни та доповнення до XIV розділу КК України.

Запровадження даного інституту в КК України не є новим. Він існує у кримінальних кодексах більшості держав світу та має тривалу практику застосування і розглядається як дієвий інструмент повернення державі незаконно привласнених активів.

Відповідно до ч. 1 ст. 96-1 КК України спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках

вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України [1].

Підстави застосування спеціальної конфіскації визначені у ст. 2 і 3 ст. 96-1 КК України. Відповідно до ч. 1 ст. 96-2 КК України спеціальна конфіскація застосовується, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення; 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання. За ч. 2 цієї статті у разі, якщо гроші, цінності та інше майно, зазначені у пункті 1 частини першої цієї статті, були повністю або частково перетворені в інше майно, спеціальній конфіскації підлягає повністю або частково перетворене майно. Якщо конфіскація грошей, цінностей та іншого майна, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті, на момент прийняття судом рішення про спеціальну конфіскацію неможлива внаслідок їх використання або неможливості виділення з набутого законним шляхом майна, або відчуження, або з інших причин, суд виносить рішення про конфіскацію грошової суми, що відповідає вартості такого майна [1].

Аналіз правового режиму майна, що визначений у ст. 96-2 КК України, дає підстави сформулювати певні узагальнення щодо особливостей застосування спеціальної конфіскації. По-перше, спеціальній конфіскації підлягає лише те майно, що належить особі на законних правових підставах. По-друге, спеціальній конфіскації підлягає лише майно, що використано або

може бути в подальшому використано зі злочинною метою. По-третє, вилучення майна запобігає вчиненню особою нових злочинів. По-четверте, як правило, така конфіскація сприяє наповненню державного бюджету.

Продовжуючи дослідження новел кримінального закону, які витікають із адаптації національного законодавства до європейського, при дослідженні кримінального примусу варто зупинитися на заходах кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, які передбачені у розділі XIV-1 КК України.

Підстави застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру визначені у ст. 96-3 КК України. Аналіз цих підстав дає можливість зробити висновок, що фактичною підставою для застосування заходів кримінального примусу до юридичних осіб є злочин (ст. ст. 209, 306, ч. 1, 2 ст. 368-3, ч. 1, 2 ст. 368-4, ст. ст. 369, 369-2, ст. ст. 258 - 258-5, ст. ст. 109, 110, 113, 146, 147, ч. 2-4 ст. 159-1, ст. ст. 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України), вчинений уповноваженими особами (службові та інші, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи).

Вичерпний перелік заходів кримінального примусу, які можуть бути застосовані до юридичних осіб, передбачений у ст. 96-6 КК України. Кримінальний закон диференціює їх на основні (штраф і ліквідація) та додаткові (конфіскація, що застосовується лише при ліквідації юридичної особи).

Заслугує на увагу думка Н. А. Орловської, яка зазначає, що юридична особа не є суб'єктом злочину, а штраф, який застосовується до неї, не є покаранням, а є примусовим заходом – різновидом реакції на причетність до злочину. Незважаючи на очевидний фінансовий характер штрафу, ні в якості покарання, ні в якості заходу кримінально-правового характеру він не пов'язується виключно з корисливими посяганнями, тобто характер суспільної небезпеки злочину не є вирішальним для

законодавця при включенні штрафу до числа покарань/заходів, які можуть бути призначені за вчинення певного злочину/причетність до вчинення певного злочину [12, с. 27].

При ліквідації юридичної особи застосовується такий додатковий захід кримінального примусу, як конфіскація (ст. 96-8 КК України), тобто примусове безоплатне вилучення у власність держави майна юридичної особи на підставі рішення суду.

При застосуванні вище проаналізованих заходів кримінального примусу до юридичних осіб суд повинен керуватися правилами, передбаченими у ст. 96-10 КК України: а) ступінь тяжкості вчиненого її уповноваженою особою злочину; б) ступінь здійснення злочинного наміру; в) розмір завданої шкоди, характер та розмір неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою; г) вжиті юридичною особою заходи для запобігання злочину. Дані правила є обов'язковими для врахування судом при застосуванні названих примусових заходів з метою об'єктивного, справедливого і ґрунтовного рішення по справі.

Наведений аналіз дає підстави визнавати заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб різновидом державного примусу та однією із форм реалізації кримінальної відповідальності, оскільки вони є кримінально-правовим інститутом (включені до змісту Загальної частини КК України).

Висновки

Проведене дослідження державного примусу в галузі кримінального права свідчить про те, що у кримінальному законі всі заходи кримінального примусу можна згрупувати: а) такі, що передбачають кримінальне покарання (ст. ст. 50, 51 КК України); б) заходи, які не мають кримінально-правового характеру, але реалізуються через кримінальну відповідальність (заходи медичного характеру; виховного характеру; до юридичних осіб; спеціальна конфіскація), що застосовуються замість покарання або поряд з ним (ст. 20, п. 2,3 ч. 1 ст. 93 КК України); в) заходи, які реалізуються поза межами кримінальної відповідальності (примусові заходи виховного характеру, що застосовуються у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності – ст. 97 КК України).

Література

1. Кримінальний кодекс України: Закону України від 05.04. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n649>.
2. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Стрельцов Є. Л., 4-е вид. – Х.: Одиссей, 2009. – 312 с.
3. Орлов В. Н. Уголовное наказание: понятие, система, объект назначения, состав отбывания: монография. – М.: Университет им. О. Е. Кутафина (МГЮА), ЮСТИЦИЯ, 2014. – 288 с.
4. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием / Фойницкий И. Я. – Санкт-Петербург: Тип. м-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1889. – 514 с.
5. Козаченко О. В. Змістовні та суттєві властивості покарання. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9-10 жовт. 2014 р.). – Х.: Право, 2014. – С. 121-126.
6. Козаченко В. О. Кримінально-правові заходи в Україні: підручник / за ред. О. В. Козаченко. – Миколаїв: Іліон, 2015. – 216 с.
7. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму ВСУ від 03.06.2005 р. № 7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05>.
8. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для юрид. вузів. – К.: А.С.К., 2001. – 347 с.
9. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму ВСУ від 15.05.2006 р. № 2. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06>.

10. Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України // *Науковий огляд*. – 2017. – № 8 (40). – С. 1-25.

11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 18.04.2013 р. № 222-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/222-18>.

12. Орловська Н. А. Штраф щодо юридичних осіб: проблеми кримінально-правової регламентації // *Новітні кримінально-правові дослідження*. – 2015. – С. 26-29.

УДК 343.54

О.М. Лемешко
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
та адміністративного права та процесу,
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
М.В. Стрілець
студентка,
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Окремі проблеми реалізації відповідальності за скоєння міжнародних злочинів

Статтю присвячено окресленню ключових проблемних аспектів реалізації відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, зокрема в контексті закріплення останніх у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Зважаючи на підвищену небезпечність для всієї світової спільноти таких кримінально-правових діянь, як міжнародні злочини, наголошено на необхідності звернення посиленої уваги на пошуки вирішення існуючих перешкод у реалізації відповідальності за їх вчинення.

Ключові слова: міжнародні злочини, міжнародна відповідальність, проблеми відповідальності, Міжнародний кримінальний суд.

О.Н. Лемешко
кандидат юридических наук,
доцент кафедры уголовного и административного права и процесса,
Полтавский юридический институт
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
М.В. Стрилец
студентка
Полтавский юридический институт
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Отдельные проблемы реализации ответственности за совершения международных преступлений

Статья посвящена анализу ключевых проблемных аспектов реализации ответственности за совершение международных преступлений, в частности в контексте закрепления последних в Римском статуте Международного уголовного суда. Учитывая повышенную опасность таких уголовно-правовых деяний, как международные преступления для всего мирового сообщества, отмечена необходимость обращения повышенного внимания на поиск решения существующих препятствий в реализации ответственности за их совершение.

Ключевые слова: международные преступления, международная ответственность, проблемы ответственности, Международный уголовный суд.

O.M. Lemeshko
*PhD in Law, Associate Professor,
 Poltava Law Institute
 of Yaroslav Mudryi National Law University*

M.V. Strilets
*student,
 Poltava Law Institute
 of Yaroslav Mudryi National Law University*

Problems of implementation of responsibility for the committing of international crimes

The rules of international criminal law regulating the implementation of international criminal responsibility are still in constant development and need to be transformed. First of all, this is due to the existence of a large number of problems of responsibility for committing international crimes, that remain relevant and unresolved to this day. The article highlights the main problems of the responsibility for committing international crimes, which are the most dangerous ones for the whole world community.

The article deals with the analysis of bringing to justice for committing the following international crimes: ecocide, biocide, international terrorism, use and spread of nuclear weapons etc. It emphasizes that there is a limited list of international crimes, outlined in the Rome Statute of the International Criminal Court, which significantly restricts the jurisdiction of this international body. In addition, the problems of Rome Statute of International Criminal Court's not affecting all states (which allows some states to commit crimes without responsibility) and absence of procedural international criminal law, which are huge obstacles on the way of bringing to justice those who have committed international crimes (both individuals and governments), are observed. In view of the increased danger of such criminal acts as international crimes for the entire world community, it is stressed that more attention should be paid to finding the ways of overcoming existing obstacles.

Key words: international crimes, international responsibility, responsibility issues, International Criminal Court.

Постановка проблеми

Норми міжнародного кримінального права, які регламентують реалізацію міжнародної кримінальної відповідальності, є системою, яка ще перебуває у стані постійного розвитку і потребує перетворень. Пов'язано це насамперед з існуванням великої кількості проблем під час реалізації відповідальності за міжнародні злочини, оскільки на практиці притягнення до відповідальності за їх вчинення зумовлюють низку проблем, що залишаються актуальними та невирішеними й донині.

Грунтовні дослідження міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру, а також проблем, пов'язаних із застосуванням відповідальності за ці діяння, були здійснені багатьма вченими-юристами (А. Х. Абашидзе [1], М. А. Гицу [2], Л. Н. Галенська [3], Л. А. Моджорян

[4], Е. Деко [5]). Однак деякі питання, зокрема проблеми реалізації відповідальності за міжнародні злочини, є доволі складними й потребують більш різнопланового та глибокого вивчення.

Мета цієї статті – виявити основні проблемні аспекти притягнення до відповідальності за скоєння міжнародних злочинів.

Міжнародні злочини – це найбільш небезпечні діяння, які порушують основоположні норми міжнародного права та завдають шкоди інтересам всієї світової спільноти [6, с. 134].

Найбільш гострою проблемою реалізації відповідальності за міжнародні злочини, на нашу думку, є обмежений список міжнародних злочинів, на які поширюється юрисдикція норм міжнародного права. Саме той аспект, що, відповідно до Рим-

ського статуту, юрисдикція Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) поширюється лише на чотири види міжнародних протиправних діянь, а саме а) злочин геноциду; б) злочини проти людства; с) воєнні злочини; д) злочини агресії (стаття 5 Статуту МКС) [7], викликає глибоке занепокоєння. Інтенсивний розвиток міжнародної кримінальної юстиції призвів до появи нових міжнародних протиправних діянь, зокрема й тих, що становлять потенціальну загрозу для всієї світової спільноти. На сьогодні національним законодавством багатьох країн світу, в тому числі й Кримінальним кодексом України, передбачена відповідальність за екоцид – злочин, спрямований на масове знищення рослинного або тваринного світу, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу, безпосереднім об'єктом якого є екологічна безпека людства [1, с. 179].

Незважаючи на те, що використання засобів негативного впливу на навколишнє середовище засуджується багатьма міжнародними політико-правовими документами, офіційно термін «екоцид» у міжнародному кримінальному праві ще не застосовується. Серед чинних міжнародних договорів лише у ст. 8 (п. б) Римського статуту згадується про завдання шкоди навколишньому середовищу в рамках воєнних злочинів [7]. Деякі науковці, зокрема А. Абашидзе, А. Солнцев, називають таке діяння «воєнним екоцидом» [1, с. 256]. Хоча, на нашу думку, серйозні збитки у навколишньому середовищі в разі скоєння воєнного злочину виступають як додатковий його об'єкт, тому визнавати таке діяння воєнним екоцидом досить складно.

Аналізуючи склад цього діяння, можна без перебільшень стверджувати, що за суспільною небезпекою він прирівнюється до геноциду [6]. Деякі науковці не безпідставно визначають екоцид різновидом останнього [1, с. 258].

Подібний до злочину екоциду, біоцид, який також не фігурує як міжнародний злочин, визначається М. Гіцу як «протиправне та незворотне руйнування навко-

лишнього середовища, поєднане з порушенням міжнародної безпеки і завданням шкоди благополуччю і здоров'ю не лише теперішнього, а й майбутнього покоління людства» [2]. Не випадково джерелом біоциду є агресивна війна і збройні конфлікти, в процесі яких він може бути вчинений. Таким чином, зважаючи на тяжкість аналізованих злочинів, є абсолютно всі підстави визнавати та юридично закріплювати екоцид та біоцид як міжнародні злочини, адже боротьба з ними має принципове значення для всього людства, а відсутність цих діянь у Римському статуті в переліку міжнародних злочинів стає на заваді реалізації міжнародної відповідальності за їх вчинення.

Аналогічна проблема пов'язана і з притягненням до відповідальності за злочини у сфері розповсюдження та застосування ядерної зброї. У Декларації про запобігання ядерної катастрофи, прийнятої Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1981 року, зазначається: «Ніколи не буде ні виправдання, ні пробачення тим державним діячам, які прийняли б рішення застосувати першими ядерну зброю» [8]. Проте в декларації лише наголошується, що держави, котрі застосують ядерну зброю: «скоять тяжкий злочин проти людства» [8], тобто визнається, що це фактично міжнародний злочин, однак це діяння не входить до переліку злочинів проти людства в Статуті МКС [8], і жодних санкцій у нормах документа не передбачено. Виникає питання: чому такий злочин, як розповсюдження та застосування ядерної зброї та іншої зброї масового знищення, що за своїм складом має всі ознаки міжнародного, не перелічений у ст. 5 Римського статуту МКС?

Ціла низка широкоаспектних проблем щодо реалізації міжнародної відповідальності виникає й навколо такого злочину, як міжнародний тероризм, адже все частіші акти міжнародного тероризму ставлять перед наукою міжнародного права і практикою міждержавних відносин питання про вироблення необхідних ефективних правових засобів для боротьби з цим злом. Для

ефективності таких засобів необхідним є, як мінімум, єдиний міжнародно-правовий понятійний апарат. Однак, на сьогоднішній день єдиного визначення міжнародного тероризму, як і єдиного міжнародного акта, який би точно визнавав саме міжнародний тероризм міжнародним злочином і передбачав механізм притягнення до міжнародної відповідальності за скоєння цього діяння, не існує.

Тероризм є злочином міжнародного характеру, хоча Л. Галенська, яка, на думку науковців [9], дала найбільш повний перелік злочинів міжнародного характеру, не віднесла до нього тероризм [3]. У будь-якому випадку боротьба з тероризмом є обов'язком насамперед національного законодавства. Зокрема КК України ст. 258 визначає тероризм як застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини, тощо [10, с. 100], але цей злочин належить не до злочинів проти миру та безпеки людства, а до злочинів проти громадської безпеки, оскільки об'єктом його посягання є винятково внутрішні національні інтереси, а не міжнародні. Що ж до міжнародного тероризму, то ми наголошуємо, що будь-який терористичний акт, який перетинає кордон і посягає на інтереси інших держав, є міжнародним за своєю суттю. Тероризм стає міжнародним, як зазначає Л. Моджорян, коли: 1) як терорист, так і його жертви є громадянами однієї держави чи різних держав, але злочин вчинений за межами цих держав; 2) терористичний акт спрямований проти осіб, захищених міжнародним правом; 3) підготовка до терористичного акту провадиться в одній державі, а здійснюється в іншій; 4) вчинивши терористичний акт в одній державі, терорист переховується в іншій, відтак постає питання про його екстрадицію [4, с. 14]. За своєю суспільною небезпекою міжнародний тероризм потребує активного, дієвого реагування з боку міжнародних установ, а головне – Міжнародного кримінального суду. Проте на практиці відповідальність за цей вид протиправного діяння на між-

народному рівні не передбачена, адже міжнародний тероризм не визначається як окремий міжнародний злочин у Римському статуті МКС.

Окрім того, Рада Безпеки ООН ухвалила, що всі держави не повинні допускати, щоб ті, хто фінансує, планує, сприяє або здійснює терористичні акти, використовували їхню територію проти інших країн і громадян [11]. Разом з тим, Е. Деко наголошує на проблемі притягнення до міжнародної відповідальності держави за діяльність терористичних організацій на її території. Зокрема, крім Афганістану, така проблема довгий час існувала в Хорватії, де на її території з 1991 по 1994 роки діяла так звана невизнана Республіка Сербська Країна, яка по суті була сепаратистським об'єднанням, що боролася за повну незалежність сербської меншини від Хорватії. Діяльність подібних утворень ставить, за словами Е. Деко, «під питання чисто державну концепцію міжнародної відповідальності» [5, с. 58]. І якщо юридична можливість перелічених вище державних утворень нести самостійну відповідальність, як правило, не ставиться під сумнів, то питання про те, чи можна притягнути до відповідальності за їх неправомірні дії державу, є більш складним як з теоретичного, так і з практичного погляду [12]. В такому випадку можна говорити лише про співучасть держави у зв'язку з невиконанням обов'язків запобігати та припиняти злочини, що вчиняються такими терористичними організаціями, а не стверджувати про її безпосередню відповідальність.

Ще однією проблемою реалізації відповідальності за міжнародні злочини можна вважати обмежену дію Римського статуту МКС, який станом на 2014 рік ратифікували 114 держав, а всього Статут був підписаний 139 державами [8]. Держава, яка не ратифікувала або взагалі не підписала Римський статут, може в певній мірі безкарно вчиняти окремі міжнародні злочини. Крім того, якщо відносно держави, яка не приєдналася до Римського статуту, буде скоєно міжнародний злочин, то процедура притягнення до міжнародної відповідаль-

ності суб'єкта, яким такий злочин було скоєно, ускладнюється.

Ще більше перешкоджає реалізації міжнародної відповідальності відсутність чітких і єдиних для всіх міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру процесуальних норм. Зокрема, здійснення міжнародного кримінального судочинства передбачає залучення до сфери цієї діяльності певного кола осіб. Статутні документи міжнародних органів кримінальної юрисдикції містять доволі широкий перелік суб'єктів процесу, хоча сам цей термін і не вживають. Зокрема, вже згадуваний Римський статут МКС не містить узагальненого терміна, який би охоплював усіх фізичних осіб та всі організації, що беруть участь у процесі. Регламент Суду в кількох положеннях згадує про «учасників процесу» (пункти 1, 5 положення 24, п. 1 положення 29, п. 2 положення 32 тощо) [7], проте тлумачення цього терміна не надає. Відсутність єдиного терміна щодо учасників міжнародного кримінального процесу,

як і розмаїття суб'єктів міжнародного кримінального судочинства, породжує необхідність їх класифікації [13, с. 352].

Висновки

Таким чином, основними перешкодами реалізації відповідальності за вчинення міжнародних злочинів є обмежений перелік діянь, на які поширюється юрисдикція МКС. Зокрема, в ст. 5 Римського статуту не згадується про екоцид, біоцид, розповсюдження та застосування ядерної зброї та іншої зброї масового знищення, міжнародний тероризм, які за своєю суттю цілком підпадають під категорію «міжнародний злочин»; відсутність чітких і єдиних для всіх міжнародних злочинів процесуальних норм. Проблемою також можна вважати обмежену дію Римського статуту МКС, який станом на 2018 рік ратифікували 124 держави, що дозволяє державам, які не ратифікували або взагалі не підписали Римський статут, у певній мірі безкарно вчиняти окремі міжнародні злочини.

Література

1. Абашидзе А. Х., Солнцев А. М. Экоцид как международное преступление: проблемы и перспективы. *Международное уголовное правосудие: Современные проблемы* (Сб. ст.) под ред. Г. И. Богуша, Е. Н. Трикоз. М.: Ин-т права и публичной политики. 2009. URL: <http://lawlibrary.ru/article2101911.html> (дата звернення 17.04.2019)
2. Гицу М. А. Проблема международной ответственности государств в области охраны морской среды. *Советское государство и право*. 1978. № 9. С. 17–26.
3. Галенская Л. Н. О понятии международного уголовного права. *Советский ежегодник международного права*. М.: «Наука», 1969.
4. Моджорян Л. А. Терроризм: правда и вымысел. 2-е изд. М., 1986. 145 с.
5. Деко Е. Определение традиционных санкций: их объем и характеристика. *Международный журнал Красного Креста*. Т. 90. 2013. № 870. С. 55–67.
6. Мохончук С. М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві і законі : монографія. Харків : Право, 2013. 528 с.
7. Римский статут международного уголовного суда. Редакция від 16.01.2002. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення 17.04.2019)
8. Декларация о предотвращении ядерной катастрофы от 9 декабря 1981 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/nuc_catastrophe_prevention.shtml. (дата звернення 17.04.2019)
9. Карпец И. И. Преступления международного характера. М.: Юрид. лит., 1979. 264 с.
10. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 17.04.2019)
11. Документ Организация Объединенных Наций A/CONF.157/23. 12 июля 1993. URL <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/CONF.157/23> (дата звернення 17.04.2019)
12. Сліпачук Т. Відповідальність держави за дії державних утворень: український аспект. *Юридичний журнал*. 2010. №5. С. 55–62. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3513> (дата звернення 17.04.2019)
13. Скрильчик О. О. Особливості відповідальності в сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. №4. С. 351–354.

Актуальні проблеми психології

УДК 159.923.2:364-051

В.В. Балахтар
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи,
Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

Особливості самоставлення особистості фахівців із соціальної роботи

У статті розкрито основні підходи до трактування сутності поняття «самоставлення», вплив на встановлення довірливих відносин й уміння управляти емоційною напруженістю професійного спілкування на різних стадіях особистісно-професійного становлення. Визначено особливості самоставлення як емоційно-ціннісного ставлення до власного «Я» особистості фахівців із соціальної роботи. За результатами емпіричного дослідження виокремлено три кластери, відповідно до яких визначено рівні самоставлення: у більшій частині досліджуваних виявлено високий і середній рівні ставлення до себе, самоповаги, аутосимпатії та ін. За критерієм χ^2 виявлено статистично значущі відмінності у рівнях самоставлення залежно від стадій професійного становлення, статі, роду занять, місця проживання, стажу професійної діяльності.

Ключові слова: самоставлення, рівні самоставлення, професійно-особистісне новоутворення, фахівець із соціальної роботи, стадії професійного становлення.

В.В. Балахтар
кандидат педагогических наук,
доцент кафедры педагогики и социальной работы,
Черновицкий университет имени Ю. Федьковича

Особенности личностного самоотношения специалистов по социальной работе

В статье раскрыты основные подходы относительно сущности понятия «самоотношение», освещены влияние на установление доверительных отношений и умение управлять эмоциональной напряженностью профессионального общения на разных стадиях личностно-профессионального становления. Определены особенности самоотношения как эмоционально-ценностного отношения к собственному «Я» личности специалистов по социальной работе. Представлены результаты эмпирического исследования, в котором выделены три кластера, соответствующие уровням самоотношения: в большей части исследуемых выявлен высокий и средний уровни отношения к себе, самоуважения, аутосимпатии и др. По критерию χ^2 определены статистически значимые различия в уровнях самоотношения в зависимости от стадий профессионального становления, пола, рода занятий, места жительства, стажу профессиональной деятельности.

Ключевые слова: самоотношение, уровни самоотношения, профессионально-личностное новообразование, специалист по социальной работе, стадии профессионального становления.

V.V. Balakhtar
candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, Department of Pedagogy and Social Work
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Peculiarities of personality self-attitude of specialists in social work

The article reveals the main approaches to the interpretation of the essence of the concept of «self-attitude», the influence on establishing the trusting relationships and the ability to manage the emotional intensity of professional communication at different stages of person-professional formation. The peculiarities of self-attitude as an emotional-value attitude to the «I» personality of Social Work specialists are determined. According to the results of the empirical study, three clusters were identified, according to which the levels of self-attitude were determined: in the majority of subjects the high and average level of attitude toward him/her-self, self-esteem, autosympathy and others were revealed. According to the criterion χ^2 , statistically significant differences in the levels of self-attitude were revealed depending on the stages of professional development, gender, occupation, place of residence, professional experience. In particular, a high level of self-attitude is most characteristic for specialists at the stage of self-design (life-design) of the professional way and self-realization of a specialist as a professional, the achievement of «ahcme» ($p < 0,05$); about half of the women under study are characterized by a high level, and in men the average ($p < 0,01$).; by type of study occupied; it has been shown: the future specialists (students) – the average and the low, the working specialists – high and average ($p < 0,01$); at the place of residence: in the city – high level, in the village – average ($p < 0,01$).

Key words: self-attitude, levels of self-attitude, professional-personal neoplasms, Social Work specialist, stages of professional development.

Постановка проблеми

Соціальна робота як вид професійної діяльності має чітко виражену соціальну спрямованість, є законодавчо регламентована в Україні, а ключовими суб'єктами реалізації соціальної політики держави є фахівці з соціальної роботи, що забезпечують надання соціальних послуг населенню на локальному рівні. Засадами професійно-особистісного становлення фахівців у сфері соціальної роботи є «оволодіння власною поведінкою, формування системи внутрішньої регуляції діяльності, яка забезпечує здатність людини до саморозвитку та самореалізації, що, у свою чергу, є необхідною передумовою успішної адаптації до мінливих умов ринку праці, цивілізаційних та культурних вимог суспільства» [16, с. 14]. Крім того, важливим є усвідомлення «психологічних основ та ресурсів самореалізації особистості, життєвих цілей, цінностей та сенсу життя особистості» [7, с. 6], її самопроекування, самоствердження, самовдосконалення

і самотворення смислу життєвого шляху загалом.

Важливим структурним компонентом самореалізації фахівця з соціальної роботи, поряд з самоефективністю, формуванням ціннісної позиції особистості, ціннісних орієнтацій, вважають самоставлення як професійно-особистісне новоуворення, що є «складовою самосвідомості і виявляється у вигляді глобального почуття «за» або «проти» самого себе, специфічних внутрішніх оцінках, таких, як самосхвалення, самопохвала, самозвинувачування, самоосуд тощо» [3, с. 140]. Отже, актуальним виявляється дослідження проблеми самоставлення особистості фахівців із соціальної роботи у ціннісному аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Варто зазначити, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже були предметом дослідження. Поняття «самоставлення», введене Н. Сарджвеладзе, на дум-

ку І. Кона, передбачає «особисте ціннісне судження, виражене в установках індивіда щодо себе (схваленні або несхваленні), які вказують, якою мірою індивід вважає себе здібним, значущим, успішним і достойним» [18, с. 198-206]. Значний доробок щодо складного і багатогранного процесу самопізнання, узагальненого в емоційно-ціннісне ставлення особистості до самої себе, зробила науковець І. Чеснокова, вивчаючи проблеми самосвідомості. Дослідниця визначає його як компонент самосвідомості: «специфічний вид емоційних переживань, в яких відображається власне ставлення особистості до того, про що вона дізнається і що розуміє, «відкриває» стосовно самої себе, тобто різні її самоставлення» [17, с. 108-109].

Самоставлення, як зазначає С. Пантілєєв, безпосередньо пов'язане з особистісною та соціальною позицією суб'єкта діяльності, масштабністю і значущістю окреслених завдань, за які особистість «свідомо бере на себе відповідальність у якості їх автора і творця» [9, с. 1]. Науковець стверджує, що самоставлення – це «особистісне утворення, що розуміється як безпосередній феноменологічний вияв (представленість) особистісного смислу «Я» для самого суб'єкта» [10, с. 16], а його компонентами автор вважає такі: почуття усвідомленості «Я»; відображене самоставлення; самоприйняття; самоцінність; самовпевненість; самокерівництво; самоприхильність; самозвинувачення; внутрішню конфліктність [9, с. 2].

Аналіз наукових праць з психології свідчить про вагомості дослідження самоставлення як емоційно-оцінкової системи (В. Столін) [14]; як особистісного утворення «в контексті реальних життєвих взаємин суб'єкта, «соціальних ситуацій його розвитку» і діяльностей, за якими стоять мотиви, пов'язані із самореалізацією суб'єкта як особистості» (Л. Виготський); самоцінності особистості як емоційної складової самосвідомості (Л. Просандєєва) [5; 7; 8; 9]; як складової професійної самосвідомості (А. Маркова, К. Карпінський, О. Шаропов та ін.) [5; 8; 15]; особли-

вості виникнення і формування ціннісних новоутворень (К. Абульханова-Славська, О. Бондарчук, А. Брушлінський, С. Максименко та ін.) [1; 2; 4; 7] тощо.

Водночас проблема особливостей самоставлення особистості фахівців із соціальної роботи вивчені не достатньо.

Формулювання цілей статті

Мета публікації – висвітлити результати емпіричного дослідження особливостей самоставлення особистості фахівців із соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу

У дослідженні взяли участь 625 фахівців із соціальної роботи з різних регіонів України на різних стадіях професійного становлення: 1) самовизначення в якості майбутнього фахівця – студенти віком до 23 років (31,0%); 2) самопроектування (життеконструювання) майбутнього професійного шляху – молоді фахівці віком до 30 років (15,0%); 3) саморегуляція у професійній діяльності – фахівці віком від 30 до 40 років (16,3%); 4) самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності – фахівці віком від 40 до 50 років (11,2%); 5) самореалізація фахівця як професіонала, досягнення «акме» – фахівці віком від 50 до 60 років (14,7%); 6) рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху – фахівці віком від 60 років і більше (11,7%).

З них було виокремлено групи: 1) за статтю: 76,2% жінок і 23,8% чоловіків; 2) за місцем проживання: місто (75,7%) і село (24,3%).

У дослідженні використано методик В. Століна-С. Пантілєєва, спрямовану на дослідження самоставлення як емоційно-ціннісного ставлення до власного «Я». Дані підлягали кластерному, кореляційному, факторному, дисперсійному аналізу за допомогою комп'ютерної програми SPSS (версія 23.0).

За результатами кластерного аналізу даних, отриманих за результатами узагальнення основних шкал опитувальника Століна-Пантілєєва виокремлено три кластери: 1) глобальне самоставлення;

2) самоставлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом й очікуваннями ставлення до самого себе з боку інших осіб; 3) рівень конкретних дій (готовності до них) у відношенні до власного Я (табл. 1).

За результатами аналізу дослідження самоставлення у фахівців із соціальної роботи за даною методикою відповідно до кластерів виявлено три рівні: високий, середній і низький (табл. 2).

Як видно з таблиці 2, високий рівень прояву самоставлення у фахівців із соціальної роботи виявлено у 43,5% досліджуваних, яких характеризують відносно вищі показники ставлення до себе, самоповаги, аутосимпатії та ін. Це дає підстави віднести досліджуваних до групи з високим рівнем самоставлення, тобто до першого кластеру і характеризує респондентів як таких, що мають високий рівень самооцінки.

До другого кластеру ввійшло 22,3% досліджуваних з низькими показниками самоставлення до себе, що дозволяє віднести їх до низького рівня само ставлення та свідчить про нестійкість емоційно-ціннісного ставлення до себе, занижену самоповагу і низьку самовпевненість, а також наявність страху в досліджуваних,

що їх можуть неправильно оцінити.

Третій кластер (34,2%) склали досліджувані фахівці із соціальної роботи з середніми показниками ефективного самоставлення до себе у ціннісному аспекті. Такий результат свідчить про те, що фахівці усвідомлюють можливість досягнення успіху в соціальній роботі як професійній діяльності, прагнуть досягнути ідеального образу фахівця, самореалізації як професіонала.

За критерієм χ^2 виявлено статистично значущі відмінності у рівнях самоставлення залежно від стадій професійного становлення, віку, статі, місця проживання, стажу професійної діяльності та ін. Так, дослідження самоставлення фахівців із соціальної роботи залежно від стадій професійного становлення і виокремлення груп досліджуваних за віком дозволило визначити рівні прояву (табл. 3).

Як видно з таблиці 3, серед групи досліджуваних із високим рівнем самоставлення високі показники ціннісного ставлення до самого себе спостерігаємо у фахівців на стадії їх самореалізації як професіоналів (63,0%) і стадії самопроекування (61,7%), що свідчить про загальне позитивне самоставлення фахівців до себе як до самостійної, вольової та надійної

Таблиця 1

Розподіл самоставлення досліджуваних фахівців із соціальної роботи за кластерами

Основні шкали	Кластер		
	1	2	3
Глобальне самоставлення	58,22	40,11	46,31
Самоповага	58,02	38,14	47,49
Аутосимпатія	52,34	43,11	50,94
Очікуване ставлення до інших	55,23	46,24	45,83
Самоінтерес	55,94	40,60	52,51

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних фахівців із соціальної роботи за рівнями самоставлення

Рівні самоставлення	Кількість досліджуваних, у відсотках (%)
Низький	22,3%
Середній	34,2
Високий	43,5

**Рівні прояву самоставлення фахівців із соціальної роботи
залежно від стадій професійного становлення та віку досліджуваних**

Стадії професійного становлення	Рівні самоставлення (кількість досліджуваних, у %)		
	низький	середній	високий
Самовизначення в якості майбутнього фахівця	29,0	52,7	18,3
Самопроекування (життєконструювання) професійного шляху	10,6	27,7	61,7
Саморегуляція у професійній діяльності	7,8	33,3	58,8
Самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності	16,1	38,7	45,2
Самореалізація фахівця як професіонала, досягнення «акме»	26,1	10,9	63,0
Рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху	41,1	21,9	37,0

людини, здатної створити власний успішний проект життєвого шляху й реалізувати його у практичній діяльності.

Високий рівень – це оптимальний, гармонійний, узгоджений рівень глобального самоставлення цілісного переживання до власного «Я» ($p < 0,05$). Стосовно низького рівня, то варто зазначити, що найбільш низькі показники виявлено у фахівців на стадіях саморегуляції (7,8%) і самопроекування (10,6%), а це, на нашу думку, свідчить про нездатність моделювати власну професійну діяльність і життєвий шлях загалом, занижену самооцінку досліджуваних, нездатність до самоконтролю, суперечливе, негативне переживання стосовно власного «Я» тощо ($p < 0,05$).

Окрім того, за критерієм χ^2 виявлено статистично значущі відмінності у рівнях самоставлення за статтю досліджуваних (табл. 4).

Аналіз даних таблиці 4 показує, що

близько половини досліджуваних жінок характеризує високий рівень (45,8%), що передбачає усвідомлене цілісне, інтегративне самоставлення як переживання власного «Я». Щодо чоловіків, то більшість частини досліджуваних фахівців (58,4%) властивий середній рівень самоставлення, 35,8% досліджуваних осіб чоловічої статі виявили високий рівень і лише 5,8% – низький рівень самоставлення ($p < 0,01$).

Окрім того, за критерієм χ^2 виявлено статистично значущі відмінності у рівнях самоставлення залежно від роду занять досліджуваних (табл. 5).

Як видно з таблиці 5, високий рівень самоставлення характерний для більшої частини працюючих фахівців (54,7%), що вказує на високий рівень думки про себе, відкритість, упевненість, емоційне прийняття себе, цілісне переживання до власного «Я», набутий досвід ($p < 0,01$). У половини досліджуваних студентів ви-

Таблиця 4

Рівні самоставлення фахівців із соціальної роботи за статтю досліджуваних

Рівні самоставлення	Кількість досліджуваних, у %	
	жінки	чоловіки
низький	27,1	5,8
середній	27,1	58,4
високий	45,8	35,8

Рівні самоставлення фахівців із соціальної роботи за родом занять досліджуваних

Рівні самоставлення	Кількість досліджуваних, у %	
	майбутні фахівці (студенти)	працюючі фахівці
низький	28,9	19,3
середній	51,5	26,0
високий	19,6	54,7

явлено середній рівень (51,5%); низький рівень виявлено у 28,9% реципієнтів, що свідчить про не дуже розвинуті навички реально оцінювати власні сили, підвищений інтерес до себе, самовпевненість, самоприйняття. Крім того, варто назвати і середній рівень розвитку прагнення набувати соціальний досвід у сфері соціальної роботи в результаті взаємодії у системі «людина – людина».

Фахівцям, які працюють у міських соціальних службах, здебільшого властивий високий рівень самоставлення (48,8%) (табл. 6), а фахівцям сільської місцевості властивий середній рівень ціннісного ставлення до самого себе (51,4%) ($p < 0,01$). Досліджуючи рівні самоставлення фахівців із соціальної роботи залежно від міс-

ця проживання, можна припустити, що це зумовлено психологічними особливостями сільського населення, але це потребує більш детального дослідження.

Варто також звернути увагу на рівні самоставлення залежно від стажу в сфері соціальної роботи (табл. 7).

Дані таблиці 7 демонструють показники високого рівня ціннісного ставлення до самого себе, найбільш виражені у фахівців, у котрих стаж роботи понад 60 років (61,5%); найбільш високі показники досліджуваних, у яких виявлено середній рівень, є характерні для працівників зі стажем роботи до одного року (58,3%), без стажу (51,9%) і фахівців, стаж котрих складає від 5 до 10 років (46,7%) ($p < 0,05$). Це свідчить про те, що самоставлення тісно

Таблиця 6

Рівні самоставлення фахівців із соціальної роботи за місцем проживання досліджуваних

Місце проживання	Рівні самоставлення		
	низький	середній	високий
місто	22,2%	29,0%	48,8%
село	22,9%	51,4%	25,7%

Таблиця 7

Рівні самоставлення фахівців із соціальної роботи залежно від стажу роботи досліджуваних

Стаж у сфері соціальної роботи	Рівні самоставлення, %		
	низький	середній	високий
відсутній	30,4%	51,9%	17,7%
до 1 року	16,7%	58,3%	25,0%
від 1 до 5 років	23,5%	29,4%	47,1%
від 5 до 10 років	13,3%	46,7%	40,0%
понад 10 років	20,4%	18,2%	61,5%

пов'язане з пізнавальною та моральною сферами особистості й посідає центральне місце у психологічній регуляції діяльності. Через зріле ставлення до себе людина може реально впливати на своє життя і життя інших, розумно організовувати життєвий процес, передбачати життєві події та їх результати. Зрозуміло, що показники низького рівня самоставлення сигналізують про можливість руйнування самоідентичності, суб'єктивний характер професійної діяльності, упередженість у сприйнятті інших людей (працівників, клієнтів) тощо.

Висновки

Визначено особливості самоставлення як емоційно-ціннісного ставлення до власного «Я» особистості фахівців із соціаль-

ної роботи. За результатами емпіричного дослідження виокремлено три кластери, відповідно до яких визначено рівні самоставлення: у більшості досліджуваних виявлено високий і середній рівні ставлення до себе, самоповаги, аутосимпатії та ін. За критерієм χ^2 виявлено статистично значущі відмінності у рівнях самоставлення залежно від стадій професійного становлення, статі, роду занять, місця проживання, стажу професійної діяльності.

Перспективами подальшого дослідження вважаємо організацію спеціального соціально-психологічного супроводу щодо формування емоційно-ціннісного ставлення до власного «Я» особистості фахівців із соціальної роботи.

Література

1. Альбуханова-Славская К. Состояние современной психологии: субъектная парадигма / К. Альбуханова-Славская // Теория и методология психологии : постнеклассическая перспектива; отв. ред. А. Журавлев, А. Юревич. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 248-450.
2. Балахтар В. Професійна ідентичність особистості-фахівця соціальної роботи // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур: матеріали X Міжнародної наукової конференції (Острог, 12–13 травня 2017 року) / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. – Вип. 18. – 260 с. – С. 239-241.
3. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності: монографія / О. І. Бондарчук. – К.: Наук. світ, 2008. – 318 с.
4. Брушлинский А. В. Психология субъекта / А. В. Брушлинский. – СПб.: Алетейя, 2003. – 272 с.
5. Карпинский К. В. Профессиональное самоотношение личности и методика его психологической диагностики: моногр. / К. В. Карпинский, А. М. Колышко. – Гродно: ГрГУ, 2010. – 140 с.
6. Кон И.С. Открытие «Я» / И. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
7. Максименко С. Д. Психологічна основа самореалізації особистості: структура і функції / С. Д. Максименко, Л. З. Сердюк // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. – Вип. 9. – К.: Талком, 2016. – С. 6-13.
8. Маркова А. К. Психология профессионализма: учеб. для студ. высш. учеб. завед. / А. К. Маркова. – М.: Высшая школа, 1996. – 456 с.
9. Пантеев С. Р. Стрoение самоотношения как эмоционально-оценочной системы: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / С. Р. Пантеев. – М., 1988. – 18 с.
10. Пантеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантеев. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 110 с.
11. Просандеева Л. Є. Концептуальні засади теорії самоцінності / Л. Є. Просандеева // Актуальні проблеми психології: 36 наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Т.7. – Вип. 13. – К., 2007. – С. 282–288.
12. Просандеева Л. Є. Проблеми розвитку самоцінності дитини / Л. Є. Просандеева // Соціальна психологія. – 2008. – №1 (27). – С. 179-185.

13. Просандєєва Л. Є. Типологічний аналіз самоцінності особистості підлітка / Л. Є. Просандєєва // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 14. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 665-674.
14. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 288 с.
15. Шарапов А. О. Структура, динамика и условия развития эмоционально-оценочного компонента профессионального самосознания у студентов психологов / А. О. Шарапов // Социально-психологические проблемы профессионализации личности. – 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.site/konfer/Home/2-seksia>
16. Чепелева Н. В. Дослідження самопроектування особистості у контексті постнекласичної психології / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. – Вип. 9. – К.: Талком, 2016. – С. 13-21.
17. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
18. Яворська-Ветрова І. В. Теоретичний аналіз проблеми самоставлення: ціннісний аспект // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць. – Т. 6. Психологія обдарованості. – Вип. 11 / за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2015. – 414 с. – С. 198-206.

УДК 159.923:[37.035:316.46

О.В. Козак

*аспірант кафедри практичної психології,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Особенности развития лидерских качеств учнів професійно-технічного закладу освіти

У статті представлено результати теоретичного дослідження поняття лідерства та психологічних властивостей особистості лідера. Проаналізовано особистість учня системи професійно-технічної освіти та розкрито сутність структури професійно-технічного навчального закладу як середовища для розвитку лідерських якостей учнів.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, професійно-технічний заклад освіти, особистість лідера.

О.В. Козак

*аспирант кафедры практической психологии,
Тернопольский национальный педагогический университет
имени Владимира Гнатюка*

Особенности развития лидерских качеств учащихся профессионально-технических учебных заведений

В статье представлены результаты теоретического исследования понятия лидерства и психологических свойств личности лидера. Проанализирована личность ученика системы профессионально-технического образования, раскрыта сущность структуры профессионально-технического учебного заведения как среды для развития лидерских качеств учащихся.

Ключевые слова: лидерство, лидерские качества, профессионально-техническое учебное заведение, личность лидера.

Kozak Oksana Viktorivna

*post-graduate student of the Department of Practical Psychology
Ternopil National Pedagogical University
Volodymyr Hnatyuk name
practical psychologist,
Technical College Ternopil National Technical University
Ivan Puluji name*

The collegier leadership quality of professional and technical education institutions

The article presents the results of theoretical study of the concept of leadership, and the psychological properties of the personality of the leader. The personality of a student of vocational education sys-

tem is analyzed, and the essence of the structure of the vocational and technical educational institution as an environment for the development of leadership qualities of students is disclosed.

Key words: *leadership, leadership qualities, vocational education institution, personality of the leader.*

Постановка проблеми

Тема лідерства останнім часом є дуже популярною в цілому світі та в Україні зокрема. Сьогодні цією темою цікавляться політики, соціологи, власники бізнесу, менеджери від ТОПів до лінійних супервайзерів. Ця тенденція підсилюється вагомими змінами в суспільно-політичному устрої нашої держави, великими обсягами інформації та необхідністю швидкої адаптації й критично-вибіркового аналізу. Щоб бути успішними та наздоганяти тенденції розвитку суспільства, молоді люди ставлять перед собою цілі на майбутнє, визначають етапи на шляху їх досягнення і згодом розподіляють ресурси для здійснення цих планів. Тому проблема лідерства набуває великого значення в сучасних психологічних дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Найпершими досягнули феноменологію лідерства класичні філософи, далі проблема набула міждисциплінарного характеру. Теоретичними засадами дослідження поняття лідерства та особистості лідера стали наукові праці О. Власової, Т. Гури, І. Зязюна, С. Калашнік, А. Коваленко, В. Михайличенко, О. Нестулі, О. Романовського, О. Пономарьова, Н. Підбуцької, Г. Попової, К. Левіна, А. Менегетті, М. Мескона та ін. Практичне вивчення діяльності й здібностей лідера як психологічної проблеми здійснювалося Л. Уманським та продовжується В. Татенком. Проблема розвитку лідерських якостей у підлітковому віці розглядали в своїх дослідженнях Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, С. Походенко, К. Садохіна. Вчені наголошують, що саме в підлітковому віці акти самосвідомості: самопізнання, самооцінка, саморегулювання, самоствердження стають провідними потребами особистості молодого людини.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нові реалії вимагають створення умов для підготовки учня професійно-технічного закладу освіти, здатного максимально швидко адаптуватися, навчатися та розвиватися. Сучасний світ мінливий, у ньому присутнє явище конкуренції. А це, у свою чергу, обумовлює необхідність дослідження розвитку в учня системи лідерських якостей, які дали б змогу повноцінно самореалізуватися та бути конкурентоспроможним на ринку праці.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретичне обґрунтування особливостей лідерських якостей в учнів професійно-технічного закладу освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження

Успіх людини в будь-якій діяльності значною мірою залежить від її здібностей і прагнення досягти високих результатів. Сучасна інформаційна цивілізація змінює систему цінностей та пріоритетів усіх людей і молоді зокрема. Це обумовлює необхідність дослідження розвитку в учня системи лідерських якостей, завдяки яким він зможе приймати своєчасні самостійні рішення, переконувати оточуючих у правильності своєї позиції, вести їх за собою на шляху досягнення поставлених цілей, ефективно взаємодіяти з соціумом, самореалізуватися та стати активним повноправним громадянином своєї країни. Зростає вага і значення висококваліфікованого персоналу. Саме висока кваліфікація працівників-підлеглих є ключем до успіху. Крім засвоєння необхідного обсягу технічних знань, у сучасному професійно-технічному навчальному закладі перед учнем стоїть завдання отримання набору індивідуально-психологічних якостей самостійно набувати знання, проявляти

ініціативу, генерувати нові ідеї, вміти працювати у команді, вміти прогнозувати. Ці вміння можна об'єднати в структуру лідерства, яке в останній час набуло особливо важливого значення.

Проблеми виховання лідерів, створення умов для розвитку лідерських якостей і формування соціально активної особистості розглядають у своїх дослідженнях Д. Алфімов, Т. Вежевич, А. Войцихова, І. Купа, Л. Локошко, Т. Прохоренко, Б. Паригін, К. Слесик, В. Татенко, О. Тихомирова, Л. Уманський, В. Татенко. На основі здійсненого теоретичного аналізу основних підходів до визначення структури лідерства та лідерських якостей, ми звернули увагу на те, що на сьогодні немає досліджень проблеми лідерства в учнів професійно-технічної системи освіти. Для сучасного здобувача професійної освіти установка на саморозвиток, напрацювання індивідуального стилю мислення й діяльності має стати пріоритетним упродовж усього життя. Креативність, здатність до абстрактного мислення, самостійність у прийнятті обґрунтованих рішень, здатність діяти соціально відповідально та свідомо, стресостійкість й ін. – оволодіння такими компетентностями є важливим, особливо зважаючи на необхідність успішної професійної діяльності в умовах можливої соціально-економічної нестабільності, що є притаманним сучасній Україні.

Здобувачі освіти професійно-технічного навчального закладу – це особи підліткового віку з 15 до 18 років. Є. Ємельянова звертає увагу на основні потреби цього віку: потреба в безоцінній увазі та підтримці; потреба в чітких правилах, які повинні встановлювати дорослі для того, щоб утримувати підлітків від деструктивних форм поведінки; потреба в розвитку та навчанні через життєву практику; потреба в цікавих життєвих подіях; потреба у задоволенні; потреба в повазі та визнанні; потреба у вмінні впевнено відстоювати свою думку; потреба в творчому самовираженні та самореалізації; потреба в постановці життєвих цілей [2]. Середо-

вище професійно-технічного навчального закладу найбільше цьому сприятливе завдяки його багаторівневій структурі [11].

Одним із завдань розвитку в підлітковому віці є досягнення автономії і незалежності від батьків, здатності самостійно приймати рішення і діяти на основі власного вибору. В процесі свого самоствердження старші підлітки намагаються більше себе випробувувати, відстояти себе, довести свою правоту, незалежність у думках та діях. Як зазначає Г. Чепмен, у цей період підліток відчуває потребу в незалежності в різних сферах: потреба у фізичній незалежності (потреба в особистісному просторі), потреба емоційної незалежності (в емоційній свободі), потреба суспільної незалежності (пошук друзів за межами сім'ї, музичні смаки, власна мова і стиль одягу), потреба в інтелектуальній незалежності (цінності, мораль, релігія), потреба в самостійному прийнятті рішень [13]. У взаєминах з батьками, які будуються на засадах співпраці, підліток отримує можливість випробувати різні стратегії досягнення незалежності й самостійності, що сприяє розвитку його особистісної автономії. Відстоюючи свою самостійність, підліток розвиває на основі рефлексії свою самосвідомість, образ «Я», співвідношення реального та ідеального «Я». На основі інтелектуалізації психічних процесів відбувається їх якісна зміна в напрямку все більшої довільності, ризикованості.

Саме в період початку навчання в закладі професійно-технічної освіти юнаки та дівчата прагнуть звільнитися від контролю та опікування з боку батьків, а також від встановлених ними норм та порядків. У цьому процесі І. Кон розрізняє домагання автономії у сфері поведінки (потреба і право самостійно вирішувати особисті проблеми), емоційної автономії (потреба і право мати власні, самостійно обрані уподобання) та нормативної автономії (потреба і право на власні норми й цінності) [4].

Слід наголосити на тому, що в середовищі професійно-технічної освіти порівняно легко досягається незалежність поведінки, зрозуміло, в певних рамках, пере-

дусім у сфері дозвілля. Юнаки та дівчата все більше проводять час поза домівкою, віддаючи перевагу одноліткам як партнерам у спільному дозвіллі. Як зауважує Д. Леонтьєв, необхідно розрізнати відповідальність і свободу, які лише на перший погляд є «двома сторонами однієї медалі», але на практиці «...свобода і відповідальність зливаються воедино на певній стадії, хоча розвиваються вони із двох різних джерел. Свобода поступово розвивається у процесі розвитку форм активності, через набуття права на власну активність і ціннісного обґрунтування того, заради чого ця активність відбувається. Відповідальність розвивається в процесі становлення форм саморегуляції, поступового взяття на себе контролю за різними аспектами своєї діяльності, своєї поведінки, який спочатку, коли ми були зовсім маленькими, повністю брали на себе наші батьки» [5, с. 11]. Пов'язуючи розвиток відповідальності як лідерської якості, можемо стверджувати, що виховання стійкості до стресорів та непередбачуваних ситуацій, які можуть порушувати здатність учня йти обраним для себе курсом, є одним із головних завдань. Якщо учень недостатньо готовий до можливих перепадів настрою оточуючих, власних афектних хвилювань тощо, то будь-яка зміна цих настроїв виявляється форсмажором, вищою силою, яка порушує плани і прогнози. Наслідки дій зумовлені їх причиною, отже, розвиток відповідальності тісно пов'язаний із розвитком емоційної стійкості учня професійного навчального закладу. Психологічні основи розвитку відповідальності у процесі різних видів діяльності були закладені К. Абульхановою-Славською, яка називає відповідальність максимальним вираженням суб'єктної позиції в діяльності і розуміє під нею «добровільне взяття людиною на себе гарантій забезпечення умов її здійснення, гарантій за рівень якості діяльності, гарантій за її результат, готовність відповідати за будь-які наслідки» [1, с.47]. Так, М. Савчин визначає відповідальність як цілісну якість людини, в якій інтегровані її духовні, соціально-

психологічні та психо-фізичні функції, що забезпечують реалізацію у поведінці необхідного, належного та інтенційного. У структурі відповідальності вчений виділяє когнітивну (особливості раціональної саморегуляції поведінки, усвідомлення себе як суб'єкта відповідальної поведінки), емоційно-мотиваційну (субстанційні та ситуативно-динамічні спонування відповідальної поведінки і переживання особистості) та поведінкову (дії, конкретні акти поведінки, власне вчинки, наміри позиції, рішення тощо) складові, у яких особистість «цілісно виражається як суб'єкт внутрішньої чи зовнішньої дії, поведінки та діяльності» [8, с.105].

А. Макаренко вказує, що організатором (лідером) може стати той підліток, що уміє не лише наказувати товаришеві, але й підкорятися йому. Проблему лідерства дослідник розглядав у тісному зв'язку з цілями діяльності дитячого колективу. В творчій спадщині А. Макаренка були сформульовані фундаментальні теоретичні положення про лідерство та визначені ті умови, які у первинному колективі зумовлюють найбільшу ефективність ділових взаємин. Він наголошував, що реальна можливість взяти на себе відповідальність є найважливішою умовою [6]. С. Походенко називає лідерство домінантою в різноманітних видах діяльності підлітків. Вчинок лідера підлітки визначають соціальними сподіваннями, бажанням позитивного й уникнення негативного зовнішнього оцінювання і пов'язаними з ними соціальними почуттями, неінтеріоризованими моральними нормами. Середні й старші підлітки вчинок лідера визначають сформованими особистісними, власними моральними уявленнями. Потреба у власній і соціальній ідентифікації себе як лідера стає визначальною рисою соціального пристосування особистості підлітка до мінливих ситуацій розвитку соціуму [7]. К. Садохіна, звертаючи увагу на психологічні особливості підліткового віку і дослідження особистісних рис лідера, виокремлює якості, які забезпечують ефективне лідерство підлітків: упевненість у собі,

наявність вольових якостей, прагнення до самоствердження та самореалізації, вплив на інших, оригінальне, творче мислення, комунікативні та організаторські здібності, вміння приймати правильні рішення у непередбачених ситуаціях, готовність брати на себе відповідальність [9]. В. Сбитнева, поділяючи погляди А. Лутошкіна, М. Рожкова, вважає, що лідерські якості – це сукупність певних властивостей, рис, що дає змогу члену підліткового соціального об'єднання статусно виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення у важливих для групи ситуаціях [10]. В. Ягоднікова виокремила компоненти лідерських якостей, які забезпечують ефективне лідерство учнівської молоді:

1) мотиваційний (упевненість у собі, потреба в досягненні, прагнення до самоствердження та самореалізації);

2) емоційно-вольовий (урівноваженість, емоційно-позитивне самопочуття, наявність вольових якостей);

3) особистісний (вплив на інших, оригінальне, творче мислення, комунікативні та організаторські здібності);

4) діловий (уміння приймати правильні рішення в непередбачуваних ситуаціях, готовність брати на себе відповідальність, знання, уміння та навички організаторської роботи) [14].

Важливою умовою розвитку лідерських якостей у підлітковому віці є вміння налагоджувати контакти з ровесниками в процесі спілкування, здатність управляти цим процесом (проявляти активність у потрібний момент, брати на себе ініціативу в спілкуванні, активно реагувати на стан партнера і впливати на нього, вміло застосовуючи різні прийоми), вміння представити себе, вловлювати, правильно оцінювати свою реакцію та партнерів у ході спілкування тощо.

Потреба в спілкуванні з однолітками у старшому шкільному віці надзвичайно велика. Групова гра й інші види спільної діяльності виробляють необхідні навички соціальної взаємодії, вміння підкорятися колективній дисципліні та в той же час відстоювати свої права, співвідносити

особисті інтереси з суспільними, спілкуватися з ровесниками – це специфічний вид емоційного контакту. Усвідомлення групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги не тільки полегшує учням-першокурсникам адаптацію до навчального закладу, але й дає їм відчуття емоційного благополуччя, власної значущості та свого місця у колективі. Саме тут учень може вперше і в безпечному, хоча і новому середовищі, проявити свої лідерські якості.

Особливе значення для розвитку лідерських якостей учнів має стимулювання і максимальне використання мотивації досягнень у навчальній, трудовій та дозвільчій діяльності. Посилення ролі мотивації для подальшого розвитку учня має низку переваг. Насамперед це сприяє розвитку достатньо стійкої особистісної властивості – мотиву досягнення успіху, який домінує над мотивом невдач, що особливо важливо в період адаптації до нових умов. Вітчизняні вчені (С. Занюк, О. Павлик) до процесу розвитку мотивації досягнення успіху підходять із позицій гуманістичної психології та особистісно-діяльнісного підходу і виокремлюють активну суб'єктивну позицію як значущий фактор розвитку та трансформації мотивів досягнення успіху [3].

Мотивація лідерства в підлітків залежить від ідентифікації з найбільш значущими людьми з їхнього найближчого оточення. На місці лідера не може бути будь-яка людина, а лише той, чия готовність діяти відповідає моменту. Специфіка лідерства полягає в тому, що роль лідера не тільки «дають», але лідер бере її сам. Іншими словами, лідером може стати той, хто, крім відповідного соціально-психологічного складу, має достатню мотивацію лідерства, хоче виконувати цю роль у малій групі у певній ситуації.

У контексті дослідження проблеми лідерства учнів у системі професійно-технічного навчального закладу особлива увага звертається на організаторські здібності. Найбільш ґрунтовною концепцією організаторських здібностей є концепція

Л. Уманського, в якій до специфічних якостей особистості здібного організатора віднесені організаторське чуття (психологічна вибірковість, практично-психологічний розум, психологічний такт), здатність до емоційно-вольового впливу (суспільна енергійність, вимогливість, критичність), схильність до організаторської діяльності (потреба в організаторській роботі, самостійне включення в роботу, задоволеність у процесі організаторської діяльності тощо) [12]. Як зазначає А. Поденко, в характеристиці людини з високим рівнем організаторських здібностей в якості провідної виокремлюють здатність лідирувати в організації процесу. Дослідник звертає увагу на те, що успішність реалізації прагнення до самоствердження в підлітковому віці виявляється значною мірою залежною від таких двох здатностей, як здатність до організації діяльності, в якій має здійснюватися самоствердження, та здатності до самоорганізації, що здатна обумовити успішний поступ самоствердження. орієнтування в складній диференційованій спільноті однолітків, а подекуди і спрямування її в потрібному для особистості напрямку, вимагає від школяра відповідного рівня організаторських здібностей [7].

Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку підлітка, А. Поденко звертає увагу на подвійну суперечність стосовно розвитку організаційних здібностей – «з одного боку, між складною структурою соціальної ситуації розвитку і вимогами, які вона ставить до організаторських здібностей особистості підлітка та недостатнім рівнем організаторських умінь у підлітків. З іншого боку, складна будова соціальної ситуації розвитку та її вимоги до особистості підлітка можуть спричинити активізацію в даному віці розвитку саме організаторських здібностей» [7, с.9]. Таким чином, дослідник називає підлітковий вік сензитивним періодом для розвитку організаторських здібностей – «це такий період у розвитку організаторських здібностей, у якому накопичується необхідна і достатня кількість середовищних впливів, що зумовлюють їх активний вияв» [7, с.10].

Отже, на основі здійсненого теоретико-методологічного аналізу основних підходів до дослідження лідерських якостей ми дійшли висновку, що лідерські якості необхідно розвивати саме в старшому підлітковому віці, коли учень із загальноосвітньої школи переходить у професійно-технічний заклад освіти. Зважаючи на психофізіологічні особливості, провідну діяльність, можна зробити висновок про те, що прагнення до лідерства є віковою особливістю учнів професійно-технічного закладу освіти як форма прояву потреби в соціальному визнанні та особистісній персоналізації, а також як спосіб адаптації до нової соціальної ситуації розвитку.

Висновки

Аналізуючи різні наукові підходи до визначення лідерських якостей особистості, визначаємо, що: лідерські якості – це риси, які забезпечують здатність виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення в значущих ситуаціях; використовувати інноваційні підходи для розв'язання проблеми; успішно впливати на послідовників у напрямі досягнення спільних цілей; умінням гідно опановувати зміни та пристосовуватися до нових і часто складних ситуацій, створювати позитивну соціально-психологічну атмосферу в колективі. Учнями професійно-технічного закладу освіти стають особи підліткового віку з 15 до 18 років. Саме в цей період навчання відбувається становлення їх особистості та остаточне професійне самовизначення. Більшість випускників професійно-технічних навчальних закладів розпочинають трудову діяльність. В юнацькому віці формуються риси, які забезпечують ефективне лідерство: цілеспрямованість, самостійність, наполегливість, самоствердження. Тому одним із головних завдань сучасного суспільства є виховання учня-лідера, майбутнього кваліфікованого робітника як особистості, готової нести відповідальність за свої вчинки. На відміну від застарілих підходів, у яких лідерство розглядалося як категорія соціальна, пов'язана з колективом та суспільним класом, і, відповідно, підконт-

рольна, сучасні підходи до розвитку лідерських якостей ґрунтуються на розумінні того, що це інтегративні якості особисті:

мотивація досягнення, відповідальність, незалежність, схильність до співпраці, комунікативні та організаторські здібності.

Література

1. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / ред. В. О. Татенко. Київ : Либідь, 2006. С. 37–52.
2. Емельянова Е. В. Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге. Санкт-Петербург: Речь, 2008. 336 с.
3. Занюк С. С. Психология мотивации. Киев: Эльга-Н: Ника-Центр, 2001. 352 с.
4. Кон И. С. Социология личности. Москва: Политиздат, 1967. 383 с.
5. Леонтьев Д. С. Феномен ответственности: между недержанием и гиперконтролем. *Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии*. Бириштонас – Вильнюс: ВЕАЭТ, 2005. Т. 2. С. 7–22.
6. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности. Москва: Педагогика, 1972. 334 с.
7. Поденко О. В. Розвиток організаторських здібностей особистості в підлітковому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Харків, 2007. 22 с.
8. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
9. Садохіна К. С. Психолого-педагогічні умови формування лідерських якостей підлітків. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 9. С. 439 – 448.
10. Сбитнева В. Б. Педагогические условия развития лидерских качеств подростков в детском общественном объединении: дисс. ... канд. пед. наук. Ижевск, 2006. 205 с.
11. Сингаївська І. В., Катюк Я. Л. Психологічна підготовка керівників ПТНЗ до розвитку їхньої професійної самосвідомості // Вісник післядипломної освіти: зб.наук.праць / Ун-т менедж. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих. Київ. Геопринт. 2008. С. 194–202.
12. Уманский А. Л., Рогачев В. В., Тимонин А. И. Педагогические условия и средства стимулирования лидерства в детских и юношеских объединениях. *Психолого-педагогические проблемы подготовки организаторов и лидеров детских и юношеских объединений*. Кострома. КГТТУ им. Н. А. Некрасова. 1994. 218 с.
13. Чепмен Г. Пять путей к сердцу подростка / перевод с англ. О. А. Рыбаковой. Москва. 2002. 332 с.
14. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому процесі загальноосвітньої школи. *Наука і освіта*. 2004. № 7. С. 328–330.

УДК 159.944.3

А.Є. Смірнов
аспірант кафедри психології,
Університет «КРОК»

Психологічний аналіз проблеми адаптації працівників на робочому місці

У статті обґрунтовано актуальність дослідження психологічних особливостей адаптації працівників на робочому місці. Здійснено аналіз терміна «адаптація» та досліджень адаптації персоналу в психологічній науці. Узагальнено підходи до класифікації видів адаптації. Визначено перспективи подальшого теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема, необхідність дослідження психологічних особливостей адаптації персоналу на робочому місці.

Ключові слова: адаптація, професійна адаптація, психологічний клімат.

А.Е. Смирнов
аспирант кафедры психологии,
Университет «КРОК»

Психологический анализ проблемы адаптации сотрудников на рабочем месте

В статье обоснована актуальность исследования психологических особенностей адаптации сотрудников на рабочем месте. Осуществлен анализ термина «адаптация» и исследований адаптации персонала в психологической науке. Обобщены подходы к классификации видов адаптации. Определены перспективы дальнейшего теоретического и эмпирического исследования, в частности, необходимость исследования психологических особенностей адаптации персонала на рабочем месте.

Ключевые слова: адаптация, профессиональная адаптация, психологический климат.

A. Smirnov
Postgraduate student,
«KROK» University

Psychological analysis of the problem of adaptation of staff at the workplace

The article substantiates the relevance of the study of the psychological characteristics of the adaptation of employees in the workplace. The analysis of the term «adaptation» and research on the adaptation of personnel in psychological science is carried out. The approaches to the classification of adaptation types are summarized. The prospects for further theoretical and empirical research, in particular, the need to study the psychological characteristics of the adaptation of personnel at the workplace, have been determined

Keywords: adaptation, professional adaptation, psychological climate.

Постановка проблеми

Питання адаптації персоналу є дуже важливим для організації всього виробничого процесу, поряд з такими питаннями, як формування корпоративної культури, правильно відбудованого процесу підбору кадрів, мотивації персоналу. На сьогоднішній день існує значна кількість теоретичних та практичних досліджень у галузі психології, які допомагають оптимізувати робочий процес, але, на жаль, вони дуже мало використовуються на вітчизняних підприємствах. Роботодавці дуже рідко залучають психологів до співпраці, вважаючи її хоча і сучасною, але не дуже ефективною та затратною. Разом з тим, персонал кожного дня стикається на робочому місці з різними проблемами, які провокують виникнення стресових ситуацій. Ці проблеми пов'язані з економічною нестабільністю в країні, неправильно організованим трудовим процесом, міжособистісними конфліктами, відсутністю мотивації та перспектив розвитку. Особливо важко проходять зміни й нововведення в державних установах, де люди настільки звикли до певного образу роботи, що будь-які перетворення сприймають дуже критично, хоча сама організація праці та психологічна атмосфера в колективах давно можуть їх не задовольняти. Питанням адаптації персоналу приділяється дуже мало уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема адаптації персоналу є однією з найбільш гострих та актуальних і на фундаментально-теоретичному, і на прикладному рівнях досліджень психологів різних шкіл та напрямків. Розробці практичного боку адаптації персоналу присвячені праці низки зарубіжних і вітчизняних науковців (М. Крутцова, Дж. Грінберг, А. Налчаджян, М. Грачов, Ф. Березін, О. Минченкова, П. Мур'є, М. Сміт, П. Кольретт, Р. Шнайдер, П. Лєгріс та ін.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогоднішній день недостатньо досліджена проблема адаптації працівників на робочому місці.

Формулювання цілей статті

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу проблеми адаптації працівників на робочому місці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сьогодні, коли світ розвивається бурхливо, обсяг інформації невинно збільшується, урізноманітнюються технічні засоби, життя стає більш інтенсивним. У цій ситуації організаціям і їх працівникам доводиться адаптуватися до нових реалій, перебудовуватися, переглядати своє ставлення до організації праці та власні взаємовідносини.

До реалій нашого часу, до яких доводиться адаптуватися співробітникам організацій, можна віднести:

- зростання трудового навантаження на співробітників;
- стресовий стан як рядових працівників, так і керівників різних рівнів;
- необхідність освоєння працівниками нових посадових функцій, суміщення робіт;
- непередбачувана поведінка поставальників, партнерів, клієнтів;
- невідповідність кваліфікації персоналу запитам нової ситуації;
- злам старих стереотипів трудової поведінки у співробітників;
- зміни умов і розміру оплати праці [4].

Усі ці фактори призводять до професійного стресу, який знижує ефективність праці й може призвести до різних хвороб. Американський психолог Дж. Грінберг наводить такі причини стресів на робочому місці:

1. Рольові проблеми – у співробітників можуть виникати рольові проблеми, якщо вони не розуміють своєї ролі в організації.
2. Рольове перевантаження – вимоги

настільки високі, що співробітник відчуває, що не може впоратися.

3. Рольова недостатність – у співробітника не вистачає вправності, освіти, навичок або досвіду для роботи. Невідповідність можливостей і здібностей працівника й очікувань організації.

4. Двозначність ролі – працівники повинні знати про можливості просування, пріоритети організації і про те, що від них очікується.

5. Рольовий конфлікт – два начальники ставлять перед співробітником різні цілі.

6. Незадоволеність роботою – заробіток і умови роботи, обсяг роботи [3].

Постійні стреси можуть призвести до хвороб, апатії до своєї справи, прогулів, зниження показників, неефективної роботи всього колективу. Отже, питання професійної адаптації вимагає глибокого вивчення та уваги з боку керівництва, адже здорова психологічна атмосфера, впевненість працівників у своїх можливостях і довіра до організації є запорукою ефективної праці й стабільності в колективі.

У дослідженнях, що стосуються адаптації персоналу, існують різні визначення цього процесу. Під адаптацією персоналу розуміють процес взаємодії нових працівників із колективом, ознайомлення з функціонуванням нового підприємства, його корпоративною культурою; прийняття норм взаємовідносин, оволодіння новими професійними навичками, а також використання наявних знань і навичок у новому середовищі. В більш широкому сенсі адаптація персоналу розглядається як пристосування всього колективу до змін, що відбуваються в зовнішньому і внутрішньому середовищі організації. Поряд з терміном адаптація персоналу вживається термін професійна адаптація. Цей термін має на увазі не лише оволодіння професією, а більш широкий зміст, адже професійна адаптація є одним з аспектів соціально-психологічної адаптації. За А. Налчаджяном, професійна адаптація – це такий процес, за допомогою якого індивід, з одного боку, задовольняє свої вимоги і очікування, що висуваються до професії

і умов її здійснення й, з іншого, тим вимогам, які до нього висувають структура і зміст діяльності, умови її здійснення та ті соціальні групи, під контролем і участю яких протікає його професійна діяльність [5].

Існують три різновиди професійної адаптації:

1. Адаптація на першому робочому місці чи первинна адаптація.

2. Адаптація в новому колективі чи вторинна адаптація.

3. Адаптація колективу до змін в організації.

Адаптація на першому робочому місці – входження молодого співробітника до вже сформованого досвідченого колективу. В цей період молодь вчиться у досвідчених співробітників. Цілі первинної адаптації: вливання молоді в діяльність організації; початковий розподіл робочої сили; соціалізація і професіоналізація; заміна попередніх працівників; професійна орієнтація. План адаптації молодих працівників включає:

- аналіз очікувань працівників, що поступають (з'ясування на підставі бесіди мотивів надходження, очікувань, пов'язаних із даним підприємством, при необхідності – професійна орієнтація);

- прийом і прогноз стабільності новачка (як довго він може пропрацювати в даному колективі);

- введення новачка в колектив;

- власне контроль адаптації в ході періодичних зустрічей або заочно;

- ліквідацію причин конфліктних ситуацій або незадоволеності вирішенням проблем адаптантів, санкції стосовно тих, хто зобов'язаний був усунути причини дезадаптації;

- узагальнення матеріалів про хід адаптації новачків, ознайомлення з ними адміністрації підприємства та лінійних керівників [2].

Адаптація в новому колективі – входження в колектив нового працівника, який вже має професійний досвід.

Процес адаптації нового співробітника може розглядатися, з одного боку, з по-

гляду організаційного менеджменту (підготовка робочого місця, інформація, що стосується службових обов'язків нового співробітника, графіка роботи тощо), а з іншого боку – з погляду міжособистісних взаємин. У цей період людина майже завжди опиняється в центрі внутрішнього конфлікту між своїми нормами поведінки, власними сформованими стереотипами та стереотипами і нормами поведінки нового колективу. Опиняючись у новій соціальній групі, людина отримує свій соціальний статус, співвідносить себе з іншими учасниками групи, збирає та аналізує інформацію щодо до їх соціальних статусів. Ф. Березін зазначає, що при аналізі професійної ефективності адаптація оцінюється на рівні того мікросоціального середовища, в якому безпосередньо реалізується поведінка. В цьому випадку чітко проявляється адаптаційне значення адекватності мікросоціальної взаємодії [1].

Отже, існують такі види адаптації персоналу: організаційна, психофізіологічна, соціально-психологічна, професійна.

Організаційна адаптація полягає у пристосуванні до нового місця роботи, з діючими правилами і порядками, організації праці, способів дій, до статусу організації.

Психофізіологічна адаптація – звикання організму людини до нових санітарно-гігієнічних умов праці, психологічних і фізичних навантажень, наприклад, звикання до розпорядку дня, прийнятому в організації. Психофізіологічна адаптація протікає швидко і в більшій мірі залежить від здоров'я людини, її природних реакцій, а також від характеристики власних умов.

Соціально-психологічна адаптація – «включення» людини в організаційну культуру компанії, звикання до психологічного клімату в колективі, освоєння його традицій, норм, правил та інших елементів субкультури, а також звикання працівника до соціальної ролі й статусу, які йому встановлює група. Динаміку цього процесу визначають особистісні якості працівника, його характер, стиль діяльності, вихован-

ня, рівень домагань, ступінь збігу культур колишнього і нового колективів.

На міжособистісному рівні можна визначити такі види адаптації:

1. Заперечення – новий співробітник не приймає цінності організації.

2. Пристосування – новий співробітник приймає норми взаємовідносин та цінності організації.

3. Маскування – співробітник демонструє прийняття другорядних встановлених в організації норм і правил при одночасному «запереченні» основних установок.

4. Адаптивний індивідуалізм – новий співробітник приймає основні правила та норми, але ігнорує другорядні цінності, зберігаючи власну індивідуальність.

На адаптацію впливають такі фактори:

1. Правильність проведення процедури найму (відсутність помилки типу «прийом на роботу непридатного кандидата» та ін.). Відповідність професійних навичок найнятого персоналу вимогам робочого місця дозволяє скоротити час введення в посаду, уникнути непорозуміння, пов'язаних з неадекватною поведінкою працівників у нових організаційних умовах. Окрім того, при помилках, пов'язаних з наймом непридатного кандидата, виникають непрямі витрати, які визначаються як втрати, викликані відмовою в прийомі на роботу більш гідного.

2. Розмір організації. Чим менша організація, тим більш неформальними є процедури адаптації в ній. Тому якщо немає необхідності в додатковому навчанні, витрати організації будуть пов'язані з ознайомчою бесідою, що проводиться, як правило, під час трудового процесу. З ростом розміру організації збільшується кількість функціональних та інформаційних зв'язків. У процесі адаптації необхідне їх освоєння, що вимагає певного часу і, відповідно, витрат.

3. Рівень міжособистісного спілкування в колективі та морально-психологічний клімат. Високий рівень міжособистісного спілкування в колективі й комфортний морально-психологічний клімат в організації зменшують її витрати на адаптацію

персоналу. Знову найманий персонал потрапляє в умови, що сприяють скороченню часу адаптації за рахунок побудови довірчих відносин, неформального обміну досвідом, відсутність конфліктів, пов'язаних з можливими помилками найнятих працівників.

4. Характер і зміст займаної посади. Більш складний характер посади й відповідальність, передбачена нею, враховують більш тривалий період освоєння посади і, відповідно, зростання витрат на адаптацію.

5. Соціально-демографічні характеристики і властивості особистості (стать, вік, сімейний стан, освіту, ступінь відповідності освіти й виконуваної роботи, професійна кваліфікація). Всі вони в різній мірі впливають на час проходження процесу адаптації, а відповідно, і на витрати на неї. Вплив даних чинників може змінювати інтенсивність та швидкість протікання процесу адаптації. Його тривалість може займати від одного тижня до двох років, що в кінцевому підсумку позначиться на витратах на адаптацію персоналу [6].

Процес адаптації нового працівника є вирішальним для його ставлення до своїх обов'язків, керівництва і колективу загалом, ефективності його роботи буде цілком залежати від успіху цього етапу.

Сьогодні існує велика кількість різноманітних професій, і хоча існують загальні принципи професійної адаптації, кожний вид діяльності має свої особливості. А. Налчаджян вважав, що бажане створення багатьох приватних концепцій профадаптації. При вивченні профадаптації в організаціях слід, зрозуміло, з'ясувати, яким чином відомі адаптивні механізми і їх комплекси беруть участь у ній і які з них є переважаючими, які типові стратегії адаптації існують [5].

Адаптація колективу до змін у структурних підрозділах чи в організації загалом є найбільш складною серед інших різновидів професійної адаптації. Дослідження, проведені П. Мур'є та М. Смітом у компаніях Канади та США, показали, що лише 25% компаній спромоглися вдало

провести зміни, інші зіткнулися з різноманітними проблемами й зазнали невдач [7].

Найчастіше ініціатори змін зосереджуються тільки на організаційній складовій цього складного процесу, дуже рідко замислюються над тим, як сприймають ці перетворення безпосередні виконавці, зовсім не беруть до уваги загальну психологічну атмосферу, яка складається в колективі під час змін. Процес упровадження змін складається з трьох факторів: індивідуального, колективного та організаційного. Що стосується індивідуального фактору, то треба зазначити, що працівник опиняється в складному становищі, з одного боку, від нього вимагають багатьох зусиль і часу для перебудови вже налагодженої системи праці для оволодіння новими навичками та протоколами, для пристосування до нових вимог; з іншого боку, він повинен «сканувати» настрої в колективі, щоб зрозуміти загальну атмосферу і відчувати, як колеги сприймають його особисте ставлення до ініційованих перетворень (сприйняття чи супротив). Колективний фактор полягає в тому, що досить часто люди знаходяться під впливом неформальних лідерів своїх колективів, вони підганяють свої погляди щодо перетворень в організації до єдиного спільного погляду. Організаційний фактор є більш технічним і стосується розробки й підготовки чіткого плану здійснення перетворень, реорганізації роботи, тестів, навчання, перегляду міжфункціональних відношень тощо. Всі ці фактори дуже важливі й нехтувати жодним не можливо. Розглянемо їх у зв'язку з етапами адаптації. Нагадаємо п'ять загальних етапів адаптації:

1. Первинна реакція, порушення рівноваги та душевного спокою, найбільш емоційний етап.

2. Пошук інформації, намагання зрозуміти проблему.

3. Переробка отриманої інформації та її осмислення.

4. Дії, спрямовані на вирішення проблеми.

5. Продуктивна взаємодія з середовищем, досягнення внутрішньої рівноваги.

При розгляді запровадження змін в організації ці етапи можна розподілити на три блоки:

1. Отримання інформації, її осмислення, формулювання особистого ставлення.
2. Перетворення, здійснення змін.
3. Закріплення інновацій.

Канадські психологи П. Кольретт, Р. Шнайдер і П. Легріс у своїй роботі «Управління організаційними змінами» називають ці етапи таким чином: пробудження, перехід та ритуалізація. Пробудження – період роздумів, коли оцінюються переваги та недоліки змін, які оприлюднено лідерами, щоб виробити свою позицію. Залежно від того, чи є результати позитивними, змішаними або негативними, реакції будуть змінюватися від ентузіазму до відмови, проходячи через покірливе підпорядкування. Перехід – це час, коли люди повинні відмовитися від існуючих практик, щоб засвоїти інші. Це період, коли старим навичкам немає місця, а нові ще не засвоєні. Цей перехід до нових навичок активує два взаємопов'язані процеси: дезінтеграцію існуючих практик та реконструкцію нових. Ритуалізація – період, коли перехід прогресує, нові навички стабілізуються, скарги вщухають, люди поступово розвивають автоматизацію і відновлюють вищий рівень ефективності. Проте, подразники, порожнечі, невідповідності ще можуть існувати. Не всі проблеми вирішено, і необхідне коригування, щоб усе виправити і гармонізувати. Щоб отримати очікувані вигоди від змін, треба почати з огляду нової ситуації, щоб визначити, які залишилися прогалини, а потім виправити їх [6].

Успішність реалізації змін в організації значною мірою залежить від того, як проходить перший етап, наскільки емоційно він буде сприйнятий та який супротив зустрине, адже найчастіше для першого етапу характерне заперечення будь-яких змін. На психологічному рівні зміни, як правило, асоціюються з невизначеністю та невпевненістю. Люди можуть відчувати гнів, якщо вони не відчують своєї цінності в компанії, не беруть участь в об-

говоренні та розробці плану змін, керівництво не цікавиться думкою працівників; страх, що не зможуть подолати труднощі, оволодіти новими навичками, не зможуть показати гарний результат. Нарешті, люди можуть відчувати смуток за старою формою організації своєї праці, коли все було доведено до автоматизму, було зручно і звично. Задля позитивного сприйняття перетворень керівництво організації повинно докласти максимум зусиль і добре попрацювати над організацією підготовчого періоду. Мета цього етапу – чітко і просто донести до персоналу цілі змін, пояснити плюси перетворень для кожного працівника, мотивувати колектив до спільних дій, взагалі якомога більше розмовляти з людьми. Працівники повинні зрозуміти необхідність змін і усвідомити свою роль у цьому процесі. П. Кольретт, Р. Шнайдер і П. Легріс вважають, що на цьому етапі всі співробітники поділяються на три групи:

1. Прихильники змін, які бачать усі переваги і сповнені ентузіазму, вони братимуть участь і докладуть зусиль, щоб узяти на себе відповідальність за зміни.

2. Амбіваленти, для яких переваги і недоліки рівні. Якщо тиск до змін виявляється досить сильним, вони будуть розглядати це як необхідне зло. Вони не будуть активно чинити опір, але і не будуть мобілізовані. Фактично, вони чекають, що їх будуть направляти (іноді буксирувати) в цьому процесі, з яким вони змирилися, але без якого вони можуть обійтися.

3. Противники, що сприймають зміни негативно. Вони мобілізуються, щоб перешкодити, вони будуть налаштовані проти, а в разі невдачі можуть перетворитися в жертв, вони будуть прискіпливо шукати найменших помилок, щоб акцентувати це. В підсумку противники підкоряються змінам з образою. Як і амбіваленти, противники зроблять усе, що в їх силах, щоб уникнути змін, але з більшим завзяттям [6].

Отже, основною задачею керівництва в період перетворень є формування більшості прихильників перетворень в організації. Колектив тільки тоді буде позитивно налаштований до змін, коли чітко усвідом-

люватиме необхідність перетворень задля розвитку організації, особистого розвитку та буде впевнений у можливості отримання матеріальної (підвищення заробітної плати) та нематеріальної (підвищення статусу) вигоди.

На етапі здійснення перетворень, коли необхідно докладати багатьох зусиль на навчання, засвоєння нових навичок, люди можуть відчувати невпевненість у собі, сумніватися в тому, що вони зможуть опанувати нові методи роботи, вони бояться виглядати смішними і невірними, можуть нервувати і поширювати свою знервованість та страхи на інших співробітників. Саме тому велике значення має ретельна розробка плану навчання, при якому спеціально призначена й навчена особа буде проводити навчання працівників і допомагати їм у перші дні. Відчуття підтримки та уваги заспокоює працівників і надає їм упевненості. Успішність другого етапу залежить від того, наскільки вдалим був перший. Якщо людина усвідомила необхідність та неминучість змін, вона буде йти вперед, долаючи труднощі; якщо перший етап був погано підготовлений і проведений, труднощі будуть нездоланним фактором, і людина буде намагатися працювати за старим сценарієм. Не треба забувати про те, що впровадження нововведень не відміння поточної роботи, отримання певних результатів, виконання планів, тому напруженість і втома можуть зростати. На цьому етапі ініціатори перетворень стикаються з конфліктами, коливаннями, неефективністю, напруженістю в компанії. Часто працівник зосереджує-

ся на тих нововведеннях, які він швидко і успішно опановує, та ігнорує те, що викликає труднощі, внаслідок чого залишаються прогалини в роботі за новими стандартами. В цей період варто звертати увагу на маленькі щоденні перемоги, не згадувати невдалі кроки і негативний досвід.

На третьому етапі відбувається повне опанування нових правил і вимог, працівники виходять на попередні показники, відновлюють свій ритм роботи, стають більш ефективними. Рівновага відновлюється, зміни адаптовані, рівень адаптованості залежить від особистості працівника. В цей період проводяться різноманітні тести, аналізуються всі процеси, робляться висновки щодо реалізації змін.

Висновки

Адаптація – це процес пристосування або зміни власної поведінки працівника до нових професійних, соціальних або економічних умов праці в організації. Процес пристосування співробітника до нової організації буде успішним, якщо її норми і цінності колективу стануть нормами і цінностями нового працівника. Нові працівники в організації стикаються з великою кількістю труднощів, таких як виконання окремих функцій, особливості умов праці, взаємовідносини з колегами по роботі і з вищим керівництвом та ін. Все це вимагає проведення спеціальної процедури введення нового працівника в організацію для усунення більшості проблем, які виникають на початку роботи. Виконання процедур адаптації може суттєво активізувати творчий потенціал працюючих і посилити дії корпоративної культури організації.

Література

1. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 32 с.
2. Грачев М. В. Управление трудом: теория и практика капиталистического хозяйствования / М. В. Грачев. – М.: Наука, 1990. – 136 с.
3. Гринберг Дж. Управление стрессом / Дж. Гринберг. – Питер, 2004. – С. 345 – 346.
4. Крутцова М. Н. Управление адаптацией персонала: учебное пособие / М. Н. Крутцова. – Вологда: Легия, 2010. – 128 с. – С.71.
5. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – 2-е изд., перераб. и доп. (Психологическое образование). – М.: Эксмо, 2010. – 368 с. – С.55.
6. Collette, P., R. Schneider et P. Legris (2003 «La gestion du changement organisationnel – Quatrième partie: L'adaptation au changement», ISO Management Systems, vol. 3, n° 6.
7. Pierre Mourier, Martin Smith. Conquering organizational change: How to succeed where most companies fail, 2001.

УДК 159.9:37

В.М. Тесленко
здобувач,
Університет «КРОК»

Операціоналізація феномену професійного вигорання педагогів

У статті представлено можливість операціоналізації феномену професійного вигорання педагога. Проаналізовано показники запобігання професійному вигоранню. Сформульовано алгоритм еко-парадигми оптимальної діяльності педагога в освітньому просторі як запобіжника його професійного вигорання.

Ключові слова: синдром професійного вигорання, самоактуалізація, суб'єктність, особистісна відповідальність, еко-парадигма.

В.Н. Тесленко
соискатель,
Университет «КРОК»

Операционализация феномена профессионального выгорания педагогов

В статье представлена возможность операционализации феномена профессионального выгорания педагога. Проанализированы показатели предотвращения профессионального выгорания. Сформулирован алгоритм эко-парадигмы оптимальной деятельности педагога в образовательном пространстве, способствующий предотвращению его профессионального выгорания.

Ключевые слова: синдром профессионального выгорания, самоактуализация, субъектность, личностная ответственность, эко-парадигма.

V.N. Teslenko
post-graduate student,
«KROK» University

Operationalization of the phenomenon of the professional burn-out within the pedagogical activity

A possibility to operate the phenomenon of the professional burn-out within the pedagogical activity has been presented in the article. The indicators for preventing the professional burn-out have been analyzed. The eco-paradigm algorithm directed to the optimal functioning within the educational sphere as the way preventing the professional burn-out has been formulated.

Key words: professional burn-out, self-actualisation, subjectivity, personal responsibility, eco-paradigm.

Постановка проблеми

Дослідження професійного вигорання педагогів є однією з найактуальніших проблем нинішнього, динамічного і непередбачуваного сьогодення. За цих умов педагог як особистість витрачає більшість своїх інтелектуальних і духовних ресурсів не на творчу діяльність та самопошук, а на пристосування до постійних і неминучих змін. А цим спричинюється втома, знесилення, емоційне та професійне вигорання. Для діагностики вигорання й пошуку можливостей його запобігання необхідно осмислити сутність феномену вигорання та операціоналізувати його, зробити його доступним для емпіричного вимірювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У переліку науковців, що працюють над проблемою професійного вигорання освітян в Україні, є В.Й. Бочелюк, Г.С. Абрамова, О.Ф. Бондаренко, Ж.П. Вірна, Ю.Г. Долинська, Ю.М. Ємельянов, Л.М. Карамушка, Л.А. Кияшко, В.П. Москалець, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.Г. Панок, Л.А. Петровська, Н.І. Пов'якель, Є.І. Рогов, В.А. Семиченко, Л.М. Собчик, Н.В. Чепелєва, Л.І. Уманець, Н.Ф. Шевченко, Т.С. Яценко, які обґрунтували зміни традиційної системи освіти необхідністю професійного самовдосконалення особистості, формування професійного способу мислення, професійної самосвідомості, вироблення професійної ідентичності на основі розвитку особистісної та фахової рефлексії. Аналіз літератури з проблеми синдрому професійного вигорання (СПВ) вказує на багатогранність цієї проблеми та різні підходи до її вивчення [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З огляду на актуальність досліджень з даної проблематики, існує запит на обґрунтування якісно нових підходів у проектуванні еко-моделі як однієї з умов запобігання вигоранню у педагогічних колективах.

Формулювання цілей статті

Метою статті є операціоналізація феномену емоційного вигорання педагогів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Існує чимало визначень професійного вигорання. Проте, як тлумачать сучасні психологічні словники, професійне вигорання – це насамперед «багатовимірний конструкт, феномен деформації особистості, який відзначається великою кількістю негативних психологічних переживань, пов'язаних із тривалими та інтенсивними міжособистісними взаєминами високої емоційної насиченості. Вчителі найчастіше зазнають впливу цього синдрому через специфіку своєї діяльності, щоденне психічне перевантаження, самовіддану допомогу, високу відповідальність за учнів тощо» [2, с.26].

В основі будь-якого дослідження, у тому числі й феномену професійного вигорання, лежить теоретична модель дослідження, яка дозволяє операціоналізувати відповідний феномен та зробити його доступним для емпіричного вимірювання.

Як зауважує Л.П. Сергієнко, вимірювання відбувається:

1) за допомогою прийнятої моделі (парадигми) з постановкою завдання (наприклад, виміряти параметри, характеристики тощо);

2) за допомогою планування (вибір методів, апіорна оцінка як система вимірювання);

3) за допомогою експерименту: у взаємодії засобів вимірювання і об'єкта вимірювання; переформатування сигналу вимірювання в інформацію; відтворення сигналу заданого розміру; порівняння сигналів і реєстрація результатів;

4) за допомогою обробки експериментальних даних: попередній аналіз інформації; розрахунок і внесення поправки у систему погрешностей; алгоритм обробки та розрахунки; аналіз й інтерпретація одержаних результатів.

За видами вимірювання поділяються на: 1) евристичні (за інтуїцією); 2) попарні

(з відповідним ранжуванням); 3) непрямі (у відповідності до наявної залежності); 4) сукупні (коли значення дорівнює результату ретестових вимірювань); 5) сумісні (одночасні, прямі та непрямі, які вказують на неоднорідність величин для визначення пошукового результату в їх функціональній залежності); 6) багаторазові вимірювання (більше ніж 3 рази) – перевага (менший вплив випадкових факторів на точність вимірювання); 7) відносні (відносно іншої величини вимірювання) [3].

У ході експериментального дослідження постають задачі:

1. Довести, що готовність до самореалізації визначається з врахуванням наступного: 1) різноманітність артикуляції проходження особистістю певних етапів дає певний досвід; 2) здібності шліфуються навичками, які слід повернути на свою користь систематизацією та цілеспрямованістю у застосуванні; врахуванням гуманістичних засад у пошуку ніші самозбереження; 3) особистісний досвід впливає на «досяжницький тип» поведінки. Особистісне трактування своїх досягнень як цінностей і засобів зростання в професії – приклад аналітико-синтетичної діяльності; 4) досягнення особистісного «профілю» закладається на основі комунікативно-когнітивного підходу в екстраполяції особистісних семантичних ознак на інші форми психологічних трактувань у соціально-психологічній та психолого-педагогічній сферах.

2. Довести, що здатність особистості до професійної мобільності – це критерій антиподу професійного вигорання у констеляції морфологічних, поведінкових чинників та функціональних компонентів, оскільки, апіорі, слугує процесу особистісних змін під дією зовнішніх чинників впливу. Особистісні зміни досягаються відповідно особистісним цінностям, в ієрархії яких особистість представляє себе у вигляді самопрезентації як проекту, націленого на певний результат.

3. Довести, що особистісна відповідальність є вершиною процесу само-

конструювання, оскільки в його основі лежать динамічні тенденції саморозвитку, а відтак, оптимальне функціонування особистості базується на її здатності до трансцендентального аналізу, саморефлексії та самоконструювання. Йдеться про суб'єктність особистості, яка виступає суб'єктом опанованої поведінки «...як поведінки суб'єкта, визначеної рядом факторів, а саме диспозиційним або особистісним фактором, динамічним або ситуаційним..., соціокультурним ...та регулятивним... така поведінка є проявом активності суб'єкта і належить самому суб'єкту» [4, с.148].

Існують різні підходи до операціоналізації феномену вигорання та визначення як його показників, так і критеріїв його запобігання. Так, наприклад, за С. Д. Максименком, до таких показників належать:

- 1) уникання стимулів;
- 2) наявність психогенної амнезії;
- 3) зниження зацікавленості в діяльності;
- 4) відчуття відчуженості;
- 5) зниження враженості афекту;
- 6) відчуття відсутності перспективи у майбутньому [5].

Одним з показників суб'єктності є зріла Я-концепція особистості, яка виявляється у: 1) здатності до рефлексії, підпорядкуванні індивідуального мислення у своїх вчинках та діях до соціально-значущого мислення; 2) цілісній організації психологічних структур особистості; 3) узгодженні емоційних суперечностей; 4) адаптивних процесах та компенсаторних можливостях особистості [6].

В основу опитувальника В. Бойка [7] входять вимірювання стресостійкості; тривоги, напруги; виснаження, астенизації; а також визначення детермінант Я-концепції особистості відносно того: 1) як структурні складові особистості виявляються під дією соціального впливу в контексті реалізації особистістю певних ролей та навантажень; 2) як соціально-психологічні механізми впливають на задоволення потреб індивіда (підпорядкування).

На думку К. Маслач та С. Джексон,

опитувальник психологічного вигорання для вчителів [8] представлений для операціоналізації згідно з критеріями «емоційного виснаження», «деперсоналізації», «редукції професійних досягнень».

1. «Емоційне виснаження» виявляється в переживаннях зниженого емоційного тону, підвищеного психічного виснаження та афективної лабільності, втрати інтересу й позитивних почуттів до оточуючих, відчутті «перенасиченості» роботою, незадоволеністю життям загалом. У контексті СПВ «деперсоналізація» передбачає формування особливих, деструктивних взаємовідносин з оточуючими людьми.

2. «Деперсоналізація» виявляється в емоційному відстороненні та байдужості, формальному виконанні професійних обов'язків без особистісного включення та співпереживання, а в окремих випадках – в негативізмі та цинічному ставленні. На поведінковому рівні «деперсоналізація» виявляється у пихатій поведінці, використанні професійного сленгу, гумору, ярликів.

3. «Редукція професійних досягнень» відображає ступінь задоволеності працівника освітою собою як особистістю та як професіоналом. Незадовільне значення цього показника відображає тенденцію до негативної оцінки своєї компетентності та продуктивності та, як наслідок, – зниження професійної мотивації, наростання негативізму у відношенні до службових обов'язків, тенденцію до зняття з себе відповідальності, до ізоляції від оточуючих, відстороненості та байдужості, ухиляння від роботи спочатку психологічно, а потім фізично.

Ч.Д. Спілбергер та Ю.Л. Ханін поклали в основу своєї методики визначення рівня особистісної тривожності [7] такі показники: 1) ступінь індивідуальної чутливості людини до різних стресових ситуацій; 2) схильність людини до переживання, страху як особистісних властивостей індивіда, що входять до мобілізаційної складової мотиваційної сфери; 3) категорії мотивів з формування: вмінь та нави-

чок; здатності до рефлексії об'єктивної реальності; здатності до когнітивних процесів у встановленні зв'язку між свідомістю та підсвідомістю в підключення інтуїції; здатності до побудови особистісних конструктів для мотивації; 4) детермінація особистісної поведінки стосовно соціокультурних цінностей суспільства за здатністю особистості до інтеріоризації своїх дій; 5) рівень перцептивних можливостей індивіда та якості його комунікацій.

П. Хьюїтт та Г. Флетт у методиці «Багатовимірний шкала перфекціонізму» [9], що спрямована на відображення дійсності для індивіда, дозволяють виміряти рівень перфекціонізму і визначити характер співвідношення його складових у досліджуваного. Автори методики описують три складових перфекціонізму: перфекціонізм, орієнтований на себе (ПОС), перфекціонізм, орієнтований на інших (ПОІ), соціально приписаний перфекціонізм (СПП).

За допомогою методики «Визначення мотивації професійної діяльності» [10] вимірюється внутрішня мотивація, зовнішня позитивна мотивація та зовнішня негативна мотивація з визначенням міжпарадигмальних зв'язків особистісної сфери для розширення можливостей їх практичного застосування для виявлення діапазону розвитку особистості.

В.І. Моросанова розробила опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки», в основу якого було покладено критерії, що дозволяють визначити ступінь розвитку усвідомленої саморегуляції та її індивідуальні профілі, компонентами яких виступають особистісні регуляторні процеси. Також методика виступає в якості інструменту практичної діагностики різноманітних аспектів індивідуальної саморегуляції. Ступінь сформованості індивідуальної саморегуляції виступає значущим предиктором продуктивності виконання професійної освітньої діяльності. Таке прогнозування направлене на визначення певних перспектив як для індивіда, так і для освітнього середовища із залучанням методу складання матриці дозвільних

можливостей у діапазоні їх дії впродовж поточного стану індивіда / середовища та їх розвитку. За В.І. Моросановою, для аналізу визначення складу та якості інформаційних ніш, які сприяють реалізації особистісних можливостей за їх узагальненістю (методика векторного моделювання), широтою діапазону їх використання, соціальною активністю індивіда, його інтенсивністю, мобільністю, когерентністю, домінантністю тощо задані параметри потребують виявлення співвідношення змінних експериментальної ситуації предмету дослідження за допомогою обґрунтування методик уточнення реальності, що буде вивчатися; корекцією експериментального плану, визначенням набору залежних та незалежних змінних (чинник, який спеціально змінюється дослідником – незалежна змінна; чинник, зміну якого викликає незалежна змінна – залежна змінна). Задля достовірності результатів дослідження проводиться в полі як суб'єктивних, так і об'єктивних причин відповідно у вигляді анкетування, тематичних опитувальників та із застосуванням методів полярного шкалювання (для вивчення здатності середовища опосередковувати розвиток особистості), методики векторного моделювання [11].

Оскільки йдеться про особистість, доцільно враховувати широкий спектр індивідуальних властивостей, можливостей, схильностей, здатностей, відповідності до певних норм та критеріїв, а також ступеня узгодженості в їх конфігурації. Регуляторні психічні функції цікаві не тільки своїми оперативними властивостями (адекватність, усвідомлення, гнучкість, надійність та стійкість), а й особистісними параметрами, такими як самостійність, обережність, критичність, ініціативність, упевненість, відповідальність тощо. Відповідно, в дослідженні СПВ розгляд можливих конфігурацій враховуватиметься при визначенні загального рівня або ступеня усвідомленої саморегуляції за наявності особистісної мотивації, а також у використанні індивідом певних можливостей для оволодіння певними вміннями та навич-

ками для оптимального функціонування в освітній організації. В силу універсальності функціональної структури регуляції для найрізноманітніших видів психічної активності та діяльності в стилі саморегуляції проявляється загальна регуляторна основа індивідуальності, яка є передумовою формування конкретних стилів діяльності в різних її видах.

Визначення показників оптимального функціонування (парадигма «система в системі») надають можливості для: 1) визначення сформованості стійких особистісних рис для готовності індивіда до поведінкових актів та певних орієнтацій; 2) визначення сформованості дивергентного мислення як здатності особистості до пошуку різноманітних форм для застосування її особистісного досвіду; 3) конструювання «інтегральної індивідуальності» як моделі для наслідування у протидії СПВ; 4) виявлення багатофакторної динаміки соціальних процесів, що сприяють упровадженню «рухливих процесів»; 5) прослідковування певної еволюції в полі парадигми «система в системі».

Сучасні дослідники вигорання акцентують на необхідності створення еко-парадигми як оптимального, «найкращого з кращих» результатів самоактуалізації особистості у відповідності до існуючих змін, що становить надійну гарантію проти професійного вигорання. Стійкість еко-парадигми з урахуванням впливу соціальних факторів виявляється у: 1) сформованості здатності особистості до правильного самоменеджменту; 2) сформованості здатності особистості до правильних висновків як інструментарію вчителя в протистоянні СПВ; 3) актуалізації та активації ресурсів на самозбереження особистості в її направленості на самореалізацію та самоідентичність.

Визначенню сформованості індивідуалізованої особистості в ніші еко-парадигми, на думку Ю.П. Сурміна, сприяють такі методи [12]:

1. Метод інтуїтивного мислення як метод мозкового штурму – дозволяє генерувати безліч ситуативних варіантів (знайти

місце ідеї в системі і знайти систему під ідею), а відтак, унеможливорює дію страху, оскільки сприяє конструктивізму.

2. Проблемно-орієнтований метод як проєктивний та асоціативний методи – направлений на пошук конструктивних рішень з відповідним встановленням причинно-наслідкових зв'язків.

3. Метод індукції – дозволяє приймати рішення згідно з минулим досвідом та виходити з певних його частин на формування цілого.

4. Метод дедукції – дозволяє приймати рішення, виходячи з цілого на часткове.

5. Метод емпатії – осмислене оцінювання дій у прийнятті виваженого рішення з позицій учасника експерименту.

6. Метод узагальнення або генералізації – дозволяє здійснити перехід від індивідуального до загального.

7. Метод «Проектна гра» – метод проєктів (парадигма задум-наміри-втілення є показовою творчою основою).

8. Метод «Психобіографія» – діагностичний інструментарій для визначення внутрішнього та зовнішнього факторів впливу на особистісний розвиток індивіда.

9. Метод екстраполяції на розвиток, діяльність, компетенції та компетентність особистості на шляху учителя як оновленої особистості з відповідною його соціалізацією.

10. Метод установок як готовності особистості у визначеності особистісної поведінки як способу її пристосування до об'єктивної реальності.

11. Конекціоністський метод полягає у виробленні певної активації дій (в основі лежить метод навчання у вигляді так званого «шляху спроб та помилок»).

12. Метод-прийом «дерево цілей» – полягає в побудові певних проблем та поступового їх вирішення, можна прослідковувати успішність/неуспішність спроб індивіда/групи у констатації їх причин та наслідку.

13. Метод «чорного ящика» – дозволяє впровадити візуалізовану модель.

14. Метод оптимізації – пошук відповідно до певного критерію якнайкращої

в певних умовах характеристики стану, функції, оцінки тощо.

15. Метод декомпозиції – розчленування будь-якого складного явища на прості складові з подальшим декомпозиційним моделюванням, що полягає у відтворенні декомпозиційної моделі та порівнянні нової моделі з системою декомпозиції.

16. Метод порівняння – призводить до вибору найкращого, найдієвішого – в нашому випадку дослідження – найбезпечнішого рішення для практичного застосування (на прикладі пошуку еко-парадигми як запоруки від руйнівної дії СПВ).

Окремо слід зазначити так звані інтерактивні методи, зокрема, рольові ігри, кейс-метод, метод фокус-груп та інші дискусійні методи, що направлені на уточнення оновленої в своїй циклічності дискусії з визначенням певного імпульсу, що здатний зрушити з точки невизначеності та сфокусувати у нове гіпотетичне (дослідницьке) русло.

Висновки

1. Спроба операціоналізації феномену професійного вигорання педагога сприяє виділенню найбільш значущих елементів психічної діяльності людини для пошуку її ресурсності та бачення очевидних валідностей, надає можливість аналізу та синтезу щодо інформативності тестів.

2. Показники професійного вигорання дозволяють оцінити певні переваги та недоліки в контенті виборок та надають ґрунтовне переконання відносно цінності певних методик, що базуються на певних теоріях і виступають певним оціночним критерієм у самовизначеннях особистості з певних питань.

3. Сформульовано алгоритм еко-парадигми оптимальної діяльності педагога в освітньому просторі як запобіжника його професійного вигорання. При фокусуванні на пошук певного алгоритму еко-парадигми, направлено на оптимальну діяльність вчителя в освітньому середовищі – на прикладі застосування тренінгу як методу рефлексивно-інноваційного практикуму (рефлектопрактикум), націленого на моделювання особистістю ситуативного рі-

шення з можливістю активного соціально-психологічного навчання у фокус-групах – можна обґрунтовано довести, що такі аспекти функціонування як готовність до

самореалізації, мобільність функціонування та особистісна відповідальність на фоні особистісного зростання мають певну динаміку.

Література

1. Бочелюк В. Й. Психологічні основи професіоналізації особистості в умовах освітньої взаємодії : монографія / В. Й. Бочелюк, Н. Є. Завацька та ін. ; за ред. В. Й. Бочелюка. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – 226 с.
2. Психолого-педагогічний глосарій : нові та маловідомі терміни з педагогіки і психології / уклад. С. І. Пелимська, І. А. Мороз ; ред. В. С. Гадомський. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – 53 с.
3. Сергієнко Л. П. Основи наукових досліджень у психології: кваліфікаційні та дипломні роботи. Навчальний посібник / Л. П. Сергієнко. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2009. – 240 с.
4. Професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України : якість освіти – основа конкурентоспроможності майбутнього фахівця : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ялта, 22-24 вересня 2011 року). – Ч. 3. – Ялта : РВНЗ КГУ, 2011. – 184 с.
5. Максименко С. Д. Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія : зб. наук. праць / За ред. С. Д. Максименка. – Т. Х. – Вип. 16. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 656 с.
6. Эриксон Э. Проблемы Эго-идентичности / Э. Эриксон // Реферативный журнал. Социология. – № 1. – 1991. – С. 173-200.
7. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
8. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: Издательство института психотерапии, 2002. – 339 с.
9. Грачева И. И. Адаптация методики «Многомерная шкала перфекционизма» П. Хьюитта и Г. Флетта / И. И. Грачева // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. – № 6. – С. 73-89.
10. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 479 с.
11. Моросанова В. И. Стил ь саморегуляции поведения (ССПМ) : руководство / В. И. Моросанова. – М.: Когито-Центр, 2004. – 44 с.
12. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: Підручник для науковця / Ю. П. Сурмін. – К.: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – 302 с.

УДК 159.93

О.В. Харченко
*студентка Інституту післядипломної освіти,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

І.В. Томаржевська
*к. психол. н., доцент кафедри практичної психології,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова*

Психологічні особливості самореалізації особистості в зрілому віці

У статті проаналізовано періодизації зрілого віку (дорослості) у працях видатних науковців; досліджено роль професійної діяльності у формуванні особистісних якостей дорослої людини; розкрито актуальні проблеми особистості в зрілому віці – соціальна адаптація, оволодіння комунікативними навичками, розуміння поведінки людей тощо.

Ключові слова: зрілість, самореалізація особистості, професійна діяльність, етапи вступу в зрілість, соціальна адаптація.

О.В. Харченко
*студентка Інститута последипломного образования,
Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченко*

И.В. Томаржевская
*к. психол. н., доцент кафедры практической психологии,
Национальный педагогический университет
имени М.П. Драгоманова*

Психологические особенности самореализации личности в зрелом возрасте

В статье проанализированы периодизации зрелого возраста (взрослости) в трудах выдающихся ученых; исследована роль профессиональной деятельности в формировании личностных качеств взрослого человека; раскрыты актуальные проблемы личности в зрелом возрасте – социальная адаптация, овладение коммуникативными навыками, понимание поведения людей и т.д.

Ключевые слова: зрелость, самореализация личности, профессиональная деятельность, этапы вступления в зрелость, социальная адаптация.

O.V. Harchenko

*student Institute of Continuing Education
Taras Shevchenko National University of Kyiv*

I.V. Tomazhevska

*Ph.D., docent of the Department of Practical Psychology
National Pedagogical Drahomanov University*

Psychological peculiarities of self-actualization of an individual in adulthood

The article analyzes the periodization of mature age (adulthood) in the works of prominent scholars; the role of professional activity in shaping the personality traits of an adult is explored; the actual problems of the personality in adulthood are solved – social adaptation, mastering of communicative skills, understanding of human behavior, etc.

Key words: maturity, self-realization of personality, professional activity, stages of admission into maturity, social adaptation.

Постановка проблеми

У складних і суперечливих умовах сьогодення важливого значення набуває проблема самореалізації особистості, котра стикається з численними труднощами у процесі самоздійснення.

У зрілому віці головні сторони життя – це професійна діяльність та сімейні стосунки. В зрілості особистість прагне реалізувати себе, найбільш повно розкрити свій потенціал у професійній діяльності та сімейних стосунках.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Сенс життя кожної людини полягає в найбільш повній її самореалізації, що передбачає максимальну успішність, розвиток своїх здібностей, використання соціальних умов для розкриття задатків, принесення користі своїм близьким людям та суспільству. Особливо важливого значення набуває проблема психологічних особливостей самореалізації в зрілому віці.

Формулювання цілей статті

Мета – виявити та проаналізувати психологічні особливості самореалізації особистості в зрілому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значний внесок у розвиток знань стосовно психологічних особливостей самореалізації особистості здійснили К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Антропова, Л. І. Анциферова, Т. І. Артем'єва, О. Г. Асмолов, Є. Є. Вахромов, Е. В. Галажинський, М. С. Іванов, Є. І. Ісаєв, Л. О. Коростильова, Ю. Є. Кочнева, С. І. Кудинов, Д. О. Леонт'єв, А. Маслоу, С. К. Нартова-Бочавер, Г. Олпорт, Н. І. Петрова, П. І. Підкасистий, К. Роджерс, В. Ф. Сафін, К. Г. Юнг, О. Ф. Ященко та ін.

У вітчизняній психології проблему самореалізації особистості вивчали О. І. Артемова, М. В. Барна, М. Г. Ватковська, О. Г. Видра, О. І. Власова, С. Й. Гаваші, Н. О. Гусейнова, І. В. Данилюк, О. В. Киричук, А. Б. Коваленко, М. М. Лалакулич, С. В. Лісовець, С. Д. Максименко, В. І. Муляр, Г. О. Нестеренко, Л. І. Пилипенко, Я. Ю. Пінчук, Н. В. Руденко, Л. З. Сердюк, С. О. Сисоєва, В. О. Татенко, Т. М. Цакун, О. М. Шамич та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основні періоди психічного розвитку людини визначаються за психологічними

критеріями, які включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку, провідну діяльність у її співвідношенні з іншими видами діяльності, новоутворення вікового періоду та відповідний рівень розвитку свідомості й самосвідомості особистості [1; 10; 12].

Періодизацій зрілого віку або дорослості в психологічній науці існує багато. Д. Бромлей відносить зрілість до четвертого циклу та поділяє її на такі чотири стадії: рання зрілість (21–25 років); середня зрілість (25–40 років); пізня зрілість (40–55 років); передпенсійний вік (55–65 років) [7; 14].

У даній роботі ми спиралися на дослідження Є. П. Ільїна, який у своїй книзі «Психологія дорослості» [4, с. 6-7] визначає період від 20 до 60 років як період зрілості.

У зрілий період провідною діяльністю виступає професійна діяльність, її продуктивність та творчість [12; 13].

З позиції акмеології уточнюється, що провідною діяльністю стає не просто включення у виробниче життя суспільства, але і максимальна реалізація істотних сил людини в ході такої діяльності [1, с. 209]. Мова йде про потяг до вищих досягнень людини в різних сферах – фізичній, моральній, інтелектуальній, професійній [2].

На думку Е. Еріксона, зрілість – це вік «здійснення діянь», найбільш повний розквіт, коли людина стає тотожною самій собі [17]. Згідно з Е. Еріксоном, головні лінії розвитку людини середнього віку – це генеративність, продуктивність, творчість (відносно речей, дітей та ідей) та незаспокоєність – прагнення стати якнайкращим батьком, досягти високого рівня в своїй професії, бути небайдужим громадянином, вірним товаришем, опорою близьким [17].

Соціальна ситуація розвитку передбачає активне включення людини в сферу суспільного виробництва, у сферу трудової діяльності, а також у створення власної сім'ї і виховання дітей. З внутрішнього боку соціальна ситуація розвитку в період дорослості визначається прагненням до

самостійності, незалежності й, головне, ставленням до відповідальності. Усвідомлення особистісної відповідальності за своє життя та життя близьких людей і готовність прийняти цю відповідальність – ключове переживання соціальної ситуації розвитку зрілості [18].

Зрілість – це найбільш відповідальний період життя людини, тому що в зрілості визначається життєвий шлях, наступає розквіт творчих сил. Дослідники зазначають, що в зрілості спостерігається прояв того активного ставлення до життя, в результаті якого створюються матеріальні й духовні цінності суспільства [15]. У гуманістичній психології (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.) центральне значення приділялося процесу самореалізації, самоактуалізації дорослої людини.

А. Маслоу ввів у науку поняття самоактуалізації, тобто прагнення стати найкращою людиною, якомога повніше реалізувати себе [9, с. 112]. На думку А. Маслоу, перед дорослою людиною стоїть низка істотних завдань такої самоактуалізації: можливо стати кращим батьком для своїх дітей, досягти досконалості в професії, проявити себе у громадському житті, бути відданим другом, цікавим партнером у спілкуванні.

Згідно з А. Маслоу, люди, що самоактуалізуються, не обмежуються задоволенням елементарних (дефіцитарних) потреб, вони прихильні вищим, граничним, буттєвим цінностям, серед яких – істина, краса, добро. А. Маслоу зазначає, що люди прагнуть досягти у своїй справі висот (чи, можливо, більш високого рівня) [9, с. 206].

Поняття зрілості у психології передбачає виділення двох основних аспектів: зрілість як етап життя і зрілість як рівень розвитку.

Г. Олпорт вважав, що зрілість особистості визначається мірою функціональної автономії її мотивації [11, с. 147]. На думку Г. Олпорта, дорослий індивід – здоровий і продуктивний, якщо він перевершив ранні (дитячі) форми мотивації і діє цілком свідомо. Можна виділити різні види зрілості: хронологічну, фізіологічну, особистісну,

соціальну, інтелектуальну, професійну. І найбільш важлива – особистісна зрілість, тому що саме вона інтегрує всі аспекти зрілості в єдину систему. Людина досягає особистісної зрілості у процесі особистісного зростання.

А. О. Реан пропонує розглядати зрілість інтелектуальну, емоційну та особистісну. Вчений виділяє чотири компоненти або критерії особистісної зрілості, які є базовими і навколо яких формуються багато інших [14]. На думку А. О. Реана, такими компонентами є: відповідальність, терпимість, саморозвиток і четвертий інтегративний компонент, який охоплює всі попередні та присутній у кожному з них, – це позитивне мислення, позитивне ставлення до світу, що визначає позитивне сприйняття світу. А. О. Реан зазначає, що критерієм соціальної зрілості є просоціальна поведінка.

У віковій періодизації виділяють також соціальний вік, який показує, як людина поводить себе в певному біологічному віці у відповідності до очікувань суспільства (від особи зрілого віку очікуються: створення сім'ї та народження дітей, просування службовими сходинками) [2; 6; 16]. З погляду соціології і соціальної психології, соціальний вік – це метафора узагальнення поняття, що відображає рівень засвоєння людиною соціальних норм і засвоєну, прийняту нею для себе соціально-вікову роль. Це якісна характеристика, тому вимірюється не в роках, а в якісних соціально-моральних показниках [2].

Становлення статусу окремої зрілої людини залежить від системи суспільних відносин і соціальних перетворень [5]. Статус самої людини, в той же час, змінюється в залежності від міри активності самої особистості, яка може створювати своє положення в суспільстві й намагаться укріпити свій статус чи, навпаки, ставиться до нього пасивно, прилаштовуючись до існуючого статусу [3].

В якості критерію психологічної зрілості в психологічній літературі висуваються різні характеристики і властивості особистості. Це може бути здібність осо-

бистості до рефлексії, її готовність дбайливо виконувати прописані їй соціальні ролі, здатність досягати поставленої мети у відповідному віці [7]. У кожному суспільстві певному віку приписується певний рівень досягнень і, якщо особистість відповідає соціальним очікуванням, вона вважається зрілою.

У соціальній психології також критерієм зрілості виступає поняття соціальної адаптації до соціального середовища [5].

У традиційному науково-психологічному розумінні соціальна адаптація – це процес активного пристосування людського індивіда до мінливих умов соціального середовища за допомогою різноманітних індивідуально-психологічних і суспільних засобів. Головною метою та результатом соціальної адаптації є інтеграція особистості у спільноту, набуття нею певного позитивного соціального статусу (насамперед статусу прийнятого члена групи), особистісного відчуття Я-приналежності до групи, в межах якої стає можливим максимальне розкриття її індивідуального потенціалу, в тому числі й потенціалу психічного розвитку.

Особа вважається психологічно зрілою, якщо вона добре адаптована до соціального середовища, не конфліктна, поділяє соціальні норми поведінки і приймає соціальні цінності. Вхідження людини в будь-яке нове для неї соціальне середовище призводить до порушення її соціально-особистісного балансу, а, отже, вимагає від неї встановлення нових взаємовідносин з довкіллям. Такий процес у психологічній науці прийнято називати соціальною адаптацією (від лат. *adapto* – пристосовуватися).

Психосоціальна зрілість особи може бути визначена як здібність усвідомлювати існуючі кордони соціальної реальності, прогнозувати наслідки власних дій і брати на себе відповідальність за власне життя, а також за життя оточуючих близьких людей [8, с. 59]. Формується моральна та світоглядна зрілість. Важливу роль починає відігравати соціальна зрілість та ідейні переконання.

У зрілому віці у свідомості людини переважають: інтимно-особистісні відносини, пов'язані з сім'єю; моральний компонент; усвідомлення необхідності праці й значущості побутового контексту; соціальні відносини, пов'язані з дружніми стосунками з оточуючими людьми [4].

Особлива значущість періоду зрілості полягає в тому, що, включаючись у все різноманіття суспільних відносин, людина стає їх суб'єктом, свідомо формуючи свої відносини з навколишнім світом [6]. В якості найбільш загальних і первинних рис характеру розглядають комунікативні властивості, які виникають безпосередньо з відносин у соціальній групі, закріплюючись в практиці соціальної поведінки. У свою чергу, ці риси стають внутрішньою підставою для появи інших рис, що виникають у процесі розвитку в тих чи тих видах діяльності, в різноманітних відносинах та життєвих обставинах і в результаті підкріплення всією системою виховання і власним досвідом суспільної поведінки [7].

Будучи об'єктом відносин людей у мікро- і макрогрупах, починаючи з раннього дитинства, людина стає суб'єктом відносин у міру того, як вона розвивається в безлічі життєвих соціально значущих ситуацій.

Рання зрілість – це етап вступу в зрілість, який характеризується досягненням піку біологічного дозрівання організму, оптимізмом молодих людей, плануванням свого особистого та професійного майбутнього, досягненням віку громадянської зрілості, зміною соціальних ролей, досить часто розлукою з батьківським домом [4].

Середня зрілість – це «час розквіту», піку творчих і професійних досягнень та в той же час у значної частини дорослих – «початок кінця», зниження життєвої активності. У середній зрілості у багатьох людей з'являється потреба передати накопичені знання та вміння наступному поколінню, і в той же час їх можуть непокоїти думки про нереалізовані можливості, творчий застій, про те, що роки йдуть все швидше та швидше, і разом з ними зали-

шається все менше шансів здійснити задумане. Для багатьох людей середня зрілість – це вік краху надій. У цей період відбувається сплеск розлучень, розпаду сімей [4].

Пізня зрілість – це в більшості випадків закінчення професійної кар'єри, підготовка себе до ролі пенсіонера, переживання феномену «спорожнілого гнізда» у зв'язку з покиданням дітьми рідної домівки, виконання ролі бабусь і дідусів із усіма супутніми цим ролям переживаннями та проблемами, і в той же час це вік, коли люди не хочуть визнавати неминучість свого старіння, погіршення своїх фізичних можливостей та зовнішнього вигляду.

Дослідники зазначають, що в період дорослості відбувається інтеграція відносин і формування характеру як системи, хоч процес утворення характеру починається ще в дитячому віці [12].

Цілісність характеру забезпечується формуванням рефлексивних властивостей і ставленням особистості до самої себе. Ці властивості тісно пов'язані з цілями життя і діяльності, ціннісними орієнтаціями, виконуючи функцію саморегуляції й контролю розвитку, сприяючи утворенню і стабілізації єдності особистості [7].

В якості найбільш загальних та первинних рис Б. Г. Ананьєв розглядав комунікативні властивості, що виникають безпосередньо із взаємодії в соціальній групі, закріплюючись у практиці суспільної поведінки. В свою чергу, ці риси стають внутрішньою основою для утворення інших рис, що виникають у процесі розвитку в тих чи тих видах діяльності, в різноманітних відносинах до життєвих обставин у результаті підкріплення всієї системи виховання і власним досвідом суспільної поведінки [2].

У період зрілості відбувається посилення соціального розвитку особистості, максимальне включення її в різні сфери суспільних відносин, що вимагає мобілізації всіх ресурсів людини, в тому числі природних задатків її як індивіда. У той же час процес її розвитку залежить від рівня і ступеня соціальної активності та продуктивності самої особистості [4, с. 342].

Розвиток особистості є процесом, що відбувається протягом усього життя людини. Якщо у пізнавальній сфері людини на момент переходу до дорослого життя основні структури вже сформовані, то у структурі її особистості настає період глибоких змін.

Спорідненою з цим твердженням є ідея гетерохронного розвитку психічних функцій, згідно з якою високий рівень розвитку однієї функції може зберігатися до старості, іншої – обмежуватися періодами юності й ранньої дорослості. Одні функції починають старіти з народженням, інші знижують рівень дії лише в старості, а ще інші – розвиваються навіть у старіючих людей.

На всіх стадіях зрілості розвиток є нерівномірним, у ньому спостерігаються літичні (пов'язані з важкими захворюваннями) та кризові періоди, під час яких активізуються інволюційні процеси, відбуваються переходи на нові рівні розвитку (трансформації у мотиваційно-смісловій сфері особистості зумовлюють нове розуміння сутності й сенсу життя) [4].

У зрілому віці розвиток ніколи не відбувається прямолінійно, а лише як накопичення та розширення раніше засвоєних життєвих принципів, поглядів, потреб і соціальних настанов.

Таким чином, у період зрілості вирішальна роль у формуванні особистісних якостей дорослої людини належить її трудовій, професійній діяльності.

Усвідомлення особистісної відповідальності за своє життя та життя близьких людей і готовність прийняти цю відповідальність – ключове переживання соціальної ситуації розвитку зрілості.

Період зрілості є найактивнішим, найпродуктивнішим у житті людини.

Зрілість – це найбільш відповідальний період життя людини, тому що в зрілості визначається життєвий шлях, наступає розквіт творчих сил.

У період зрілості особистість спрямована на спілкування, комунікацію, пошук свого життєвого шляху. Актуальною проблемою виступає соціальна адаптація, оволодіння комунікативними навичками, розуміння поведінки людей, прогнозування поведінки в міжособистісних взаємовідносинах.

У зрілості спостерігається прояв того активного ставлення до життя, в результаті якого створюються матеріальні й духовні цінності суспільства.

Висновки

Зрілість – це найбільш відповідальний період життя людини, тому що в зрілості визначається життєвий шлях, наступає розквіт творчих сил. У період зрілості відбувається посилення соціального розвитку особистості, максимальне включення її в різні сфери суспільних відносин, що вимагає мобілізації всіх ресурсів людини.

У період зрілості вирішальна роль у формуванні особистісних якостей дорослої людини належить її трудовій, професійній діяльності. Усвідомлення особистісної відповідальності за своє життя та життя близьких людей і готовність прийняти цю відповідальність – ключове переживання соціальної ситуації розвитку зрілості.

Період зрілості є найактивнішим, найпродуктивнішим у житті людини. В період зрілості особистість спрямована на спілкування, комунікацію, пошук свого життєвого шляху.

Актуальною проблемою виступає соціальна адаптація, оволодіння комунікативними навичками, розуміння поведінки людей, прогнозування поведінки в міжособистісних взаємовідносинах. У зрілості спостерігається прояв того активного ставлення до життя, в результаті якого створюються матеріальні й духовні цінності суспільства.

Література

1. Анциферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анциферова // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 207-213.
2. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібн. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

3. Данилюк І. В. Культура і психологія: точки взаємозв'язку / І. В. Данилюк // Соціальна психологія. – Київ, 2006. – № 6 (20). – С. 60-67.
4. Ильин Е. П. Психология взрослости / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2012. – 544 с.
5. Коваленко А. Б., Корнев М. Н. Соціальна психологія / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнев. – К.: Геопринт, 2006. – 400 с.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
7. Кураев Г. А., Пожарская Е. Н. Возрастная психология: курс лекций / Г. А. Кураев, Е. Н. Пожарская. – Ростов-на-Дону: УНИИ валеологии РГУ, 2002. – 146 с.
8. Максименко С. Д. Психология особистості: підручник / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
9. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 432 с.
10. Мухина В. С. Возрастная психология: учебник для вузов / В. С. Мухина. – М.: Изд. центр «Академия», 1997. – 431 с.
11. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г. Олпорт; [пер. с англ. Л. В. Трубициной и Д. А. Леонтьева] / Под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 239 с.
12. Палагина Н. Н. Психология развития и возрастная психология: учебное пособие для вузов / Н. Н. Палагина. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2005. – 288 с.
13. Психология человека от рождения до смерти: полный курс психологии развития: учебное пособие / Под ред. А. А. Реана. – СПб.: Прайм-Еврознак; М.: Олма-Пресс, 2005. – 416 с.
14. Райгородский Д. Я. Психология зрелости / Д. Я. Райгородский. – Самара: «БАХРАХ», 2003. – 768 с.
15. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
16. Сергеевкова О. П. Вікова психологія: навч. посібн. / О. П. Сергеевкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К.: ТОВ «Центр учбової літератури», 2012. – 384 с.
17. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, – 1997. – 299 с.
18. Шаповаленко И. В. Возрастная психология: учебн. для вузов / И. В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2009. – 349 с.

УДК 159. 92

О.Ю. Шломін
аспірант кафедри соціології та психології,
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Особливості відповідальності працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції

У статті розглянуто структуру відповідальності працівників поліції підрозділів превентивної діяльності, які перебувають на різних етапах професіогенезу, виявлено її специфіку в групах випробовуваних. Спільним для обох груп досліджуваних поліцейських є сформована потреба в усвідомленому плануванні власної діяльності, оцінці себе і результатів своєї діяльності. Структура відповідальності курсантів характеризується внутрішньою неузгодженістю, наявністю одночасного функціонування різноспрямованих елементів у структурі відповідальності. Специфічною рисою відповідальності поліцейських з досвідом роботи є більш високий рівень когнітивної обізнаності та усвідомлення, що забезпечує поліцейським диференційований підхід до оцінки відповідальності в різних ситуаціях.

Ключові слова: відповідальність, локус контролю, егоцентрична мотивація, активність, професійна діяльність, курсант, поліція.

А.Ю. Шломин
аспирант кафедры социологии и психологии,
Харьковский национальный университет
внутренних дел

Особенности ответственности сотрудников подразделений превентивной деятельности Национальной полиции

В статье рассмотрена структура ответственности сотрудников полиции подразделений превентивной деятельности, которые находятся на разных этапах профессиогенеза, выявлена ее специфика. Общим для полицейских обеих групп испытуемых является сформированная потребность в осознанном планировании собственной деятельности, оценке себя и результатов своей деятельности. Структура ответственности курсантов характеризуется внутренней несогласованностью, наличием одновременного функционирования разнонаправленных элементов в структуре ответственности. Специфической чертой ответственности полицейских с опытом работы является более высокий уровень когнитивной осведомленности и осознанности, обеспечивающий полицейским дифференцированный подход к оценке ответственности в различных ситуациях.

Ключевые слова: ответственность, локус контроля, эгоцентрическая мотивация, активность, профессиональная деятельность, курсант, полиция

A.Y. Shlomin
*Postgraduate Student of Kharkiv National University
of Internal Affairs, Kharkiv (Ukraine)*

Characteristic features of responsibility of preventive units employees of the National Police

The structure of the responsibility of preventive units employees of the National Police, who are at the different stages of professional genesis, are considered in the article. It's specificity is revealed in the tested groups. A common feature for preventive units employees of the National Police is the formed need for conscious planning of their own activities, the ability to create realistic plans and planing their activities, to evaluate themselves and the results of their activities.

The structure of the cadets responsibility is characterized by internal inconsistency, the presence of simultaneous functioning of multidirectional elements in the responsibility structure. They want at the same time to attract attention to themselves with their activities, but to avoid comments and complications in case of failure, they tend to be very attentive to other people's prompts. In the absence of help and control, cadets may have problems in the regulation of activities. The cadets have a pronounced egocentric motivation, which can be considered as situational and manifested during professional training. Despite the formation of other components in the structure of responsibility, the cadets cannot quickly react to the situation and develop an action program in time, cannot determine significant conditions of activity, evaluate and correct activities and behavior.

A specific feature of the responsibility of experienced police officers is a significantly higher level of cognitive awareness and conscious. It provides the police officers with a differentiated approach to assessing responsibility in various situations. Experienced police officers are active, have higher than cadets an indicator of professional efficiency, they have a sense of duty.

Perspective for solving a wide range of applied tasks in the psychology of preventive units employees activity can be the category of professional responsibility, namely: selection for service, attestation of police officers, and advance in official work.

Keywords: responsibility, locus control, egocentric motivation, activity, professional activity, cadet, police.

Постановка проблеми

Складний характер превентивної діяльності поліції, ускладнення завдань, які виконуються підрозділами щодо забезпечення публічної безпеки і порядку, запобігання та припинення насильства в сім'ї, безпеки дорожнього руху, організації роботи дозвільної системи, превентивної й профілактичної діяльності обумовлюють об'єктивну потребу у фахівцях з необхідними вміннями та теоретичними знаннями, прагненням до професійної самореалізації, з високим рівнем особистої відповідальності за свою професійну діяльність, наслідки своїх рішень і дій. Тож вивчення відповідальності працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції на різних етапах професійного розвитку є актуальним та своєчасним завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Відповідальність є міждисциплінарною проблемою, її досліджують у філософії, праві, соціології, психології, економіці, педагогіці. Відповідальність тлумачиться як контроль над діяльністю суб'єкта з погляду виконання норм і правил, відповідність поведінки особистості соціально-нормативним вимогам, її обов'язку та зобов'язанням, підлеглисть поведінки особистості соціальному контролю [1, с. 257]. Вперше термін «відповідальність» введено в науковий обіг у 1865 р. А. Бейном у праці «Емоції і воля». Відповідальність розглядалася в контексті права, оскільки пов'язувалася з питанням караності, звинувачення, засудження і покарання. Серед психологів відповідаль-

ність вивчалася як саморегуляція та локус контролю (Дж. Роттер), атрибуція (Д. Мак Клеелланд, Дж. Аткинсон), зобов'язання індивіда (К. Паттерсон, Д. Гренні). В працях Ж. Піаже та Л. Кольберг відповідальність розглядалася у зв'язку з дослідженнями інтелектуального розвитку дитини. Як вважає М. Маршалл, рушійною силою відповідальної поведінки є мотивація. Виконання відповідальної дії чи вчинку особистості може бути мотивовано як ззовні (зовнішня мотивація), так і внутрішніми її переконаннями [2]. На думку В. Прядейна, відповідальність є базовою якістю особистості, тому її доцільно розглядати через функціональну єдність мотиваційних, когнітивних, динамічних, регуляторних та результативних складових, узагальнюючи їх у вигляді двох складових відповідальності – гармонійної і дисгармонійної. До гармонійних складових відповідальності слід віднести ергічність, стеничність, інтернальність, соціоцентричність, осмисленість, результативність. Дисгармонійними складовими відповідальності слід вважати аергічність, астенічність, екстернальність, егоцентричність, усвідомленість [3, с. 121]. Досліджуючи структуру відповідальності, А.Р. Смирнова довела, що відповідальність – складне утворення, яке містить у собі кілька компонентів: відповідальне ставлення, відповідальну поведінку, відповідальну дію і відповідальний вчинок. Завдячуючи відповідальності, людина здатна внутрішньо переживати та оцінювати свої вчинки і розуміти необхідність певних дій [4, с. 467]. Вітчизняний науковець Ю.О. Приходько вважає, що відповідальність – це здатність усвідомлювати здійснення свого вибору, передбачати й приймати наслідки цього вибору. На основі проведеного ретельного аналізу наукових першоджерел він виділяє такі елементи відповідальності: визнання себе автором свого життя; усвідомлення ситуації вибору; усвідомлення того, що особа здійснює вибір; прогноз наслідків вибору; прийняття як позитивних, так і негативних наслідків вибору [5, с. 94].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У сучасній психологічній літературі розглядається низка питань, пов'язаних із визначенням дефініції «відповідальність», окремих параметрів відповідальної поведінки, виділенням механізмів формування відповідальності, засобів виховання відповідального ставлення до певної діяльності. Дослідження відповідальності правоохоронців носять поодинокий характер. У даній статті розглянуто деякі елементи відповідальності працівників поліції підрозділів превенції.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення результатів вивчення особливостей відповідальності працівників поліції підрозділів превентивної діяльності на різних етапах професіогенезу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Емпірична база дослідження представлена курсантами та студентами Харківського національного університету внутрішніх справ, усього 184 особи чоловічої та жіночої статі у віці 18–34 роки, які є здобувачами ступеня вищої освіти «бакалавр». З них сформовано дві групи: перша група складалася із 97 осіб (курсанти факультету превентивної діяльності Національної поліції), друга група – 87 осіб (працівники поліції підрозділів превентивної діяльності, які мають стаж роботи 3-5 років та навчаються на заочній формі).

Методологічним підґрунтям дослідження стали: психологічна теорія діяльності, сучасні концепції професіогенезу, теорія інтегральної індивідуальності, концепція генетичного розвитку особистості. В дослідженні використано *методи тестування*: опитувальник багатомірної функціональної структури відповідальності (В.П. Прядейн), що дозволяє проаналізувати співвідношення різних складових багатомірної структури відповідальності; методика діагностики локалізації контролю (у модифікації О. Ксенофонтової).

Для обробки емпіричних даних використано *статистичні методи* – t-критерій В. Стьюдента, пакет статистичних програм для ПК SPSS 13.0-15.0 for Windows.

Відповідальність вважається однією з найважливіших детермінант розвитку особистості професіонала. Відповідальність визначає не тільки підтримання зовнішніх норм регуляції і контролю діяльності нормами, які закріплені законодавчо, але й усвідомлення своєї відповідальності за вплив результатів професійної діяльності на своє життя та життя інших людей. Як вважає Т.В. Селюкова, для представників силових структур важливими є відповідальність, організованість, самоконтроль, що є необхідними якостями для успішного виконання службових завдань [6, с. 205]. Ефективне здійснення попереджувальної діяльності вимагає від працівника поліції наявності низки професійно важливих якостей, таких як: відповідальність, сумлінність, уміння переконувати, адекватне сприйняття тощо [7, с. 63]. Для вивчення відповідальності було використано опитувальник багатомірної функціональної структури відповідальності, автор якого В.П. Прядейн звертає увагу при розгляді феномену відповідальності на його ємність і багатогранність. Розгляд відповідальності як системної якості особи передбачає вивчення функціональної єдності мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторно-вольових і продуктивних складових.

Аналіз результатів дослідження дозволяє виявити особливості шістнадцяти показників відповідальності правників поліції підрозділів превентивної діяльності.

Одержано достовірні розбіжності у групах за показниками: «Усвідомленість», «Обізнаність», «Продуктивність предметна», «Егоцентричність». За іншими показниками, такими як: ергічність, аергічність, сценічність, астенічність, інтернальність, екстернальність, соціоцентрична мотивація, суб'єктна продуктивність, особистісні складнощі, операційні складнощі, змістовна спрямованість та інструментальностильова спрямованість – розбіжності у

групах відсутні, що свідчить про подібність вираженості цих показників у досліджуваних обох груп.

Показник «Егоцентричність» у першій групі (курсанти) сягає $47,48 \pm 0,6$ і є достовірно вищим, ніж у другій групі – $39,23 \pm 1,24$, ($t=1.98$, $p \leq 0.05$). Тож курсанти, на відміну від працівників поліції з досвідом роботи, бажають привернути до себе увагу, отримати винагороду, уникнути особистих ускладнень чи можливого покарання за помилки та промахи. Можливо, таке поведіння є ситуативним, оскільки курсанти перебувають у навчальному закладі зі специфічними умовами навчання, водночас навчаються й підкорюються статутним вимогам. Для них важливим є процес навчання, тому цілком природно отримувати оцінки успішності, зокрема зі свого навчання, бути дисциплінованим, щоб уникати зауважень та стягнень.

Показник усвідомлюваності склав у першій групі (курсанти) – $40,34 \pm 0,97$, у другій групі – $49,37 \pm 1,36$ ($t=1.96$, $p \leq 0.05$) і є достовірно вищим у групі стажованих поліцейських. Отримані результати дозволяють стверджувати, що досліджувані другої групи краще усвідомлюють загальну сутність відповідальності, що виявляється в їх психічній активності та предметній службовій діяльності, оскільки вони мають практичний досвід і зацікавлені в ефективності та продуктивності своєї професійної діяльності. Показник обізнаності у першій групі склав $42,45 \pm 1,23$, у другій групі $47,88 \pm 1,3$, ($t=2.16$, $p \leq 0.05$), що свідчить про вірогідне підвищення показника у групі стажованих працівників поліції. Адже вони здатні передбачити й оцінити навколишню дійсність, ризики служби, обізнані з конкретними ситуаціями та умовами роботи, які дозволяють прийняти на себе відповідальність. За шкалою предметної продуктивності, у групі курсантів показник дорівнює $38,62 \pm 0,13$, у групі працівників поліції з досвідом роботи показник предметної продуктивності складає $47,29 \pm 0,92$, ($t=2.08$, $p \leq 0.05$), тож зафіксовано вірогідне підвищення показника у другій групі. Аналіз даних цієї шкали

дає підстави стверджувати, що стажовані поліцейські відрізняються самовідданістю і сумлінністю, цінують вміння працювати разом з колегами, довіряють один одному, для них важливим є результат діяльності.

Для подальшого аналізу структури відповідальності було виявлено співвідношення гармонійних та дисгармонійних складових у групах досліджуваних. Результати дослідження структури відповідальності працівників поліції обох груп надано у таблиці 1.

Показники ергічності–аергічності відбивають специфіку динамічної (поведінкової) складової відповідальності, тобто високі показники ергічності показують здібність людини до самостійного, без додаткового контролю виконання відповідальних завдань, високі показники аергічності свідчать про нерішучість і необов'язковість суб'єкта, схильність до відмови від реалізації важких та відповідальних завдань. Показник співвідношення ергічності–аергічності у першій групі знаходиться у діапазоні ситуативних значень і склав $20,33 \pm 4,3$, у другій групі відповідно у зоні вираженості характеристики відповідальності сягає $30,88 \pm 3,75$ і є достовірно вищим ($t=2.23$, $p \leq 0.05$), ніж у групі курсантів. У стажованих працівників поліції зафіксовано превалювання гармонійної складової відповідальності над дисгармонійною. Виходячи з цього, можна сказати,

що поліцейські з досвідом роботи більш схильні реалізувати свої можливості у поведінкових проявах відповідальності, частіше брати на себе виконання відповідальних завдань, вони менше орієнтуються на допомогу та контроль, додержуються своїх обіцянок. Курсанти схильні до ситуативних проявів відповідальності, можливо, схильність уникати ситуацій, де треба брати відповідальність на себе та часткова відповідальність є свідченням жорсткої регламентації їх навчання, побуту, частково дозвілля. Вивчення емоційного компоненту відповідальності показало, що між групами досліджуваних є достовірні розбіжності. Так, за співвідношенням стеничності–астеничності, показник у першій групі склав $11, 71 \pm 2,03$, у другій – $20,88 \pm 4,31$ ($t= 1,87$ $p \leq 0,05$), отже, стажовані працівники поліції краще контролюють свій емоційний стан, частіше переживають позитивні емоції, наприклад, радість при подоланні перешкод, гордість при досягненні мети, оптимізм на початку нової відповідальної справи тощо. Натомість курсанти мають значно меншу різницю між стеничними та астенічними емоційними станами, тож відчувають більшу тривожність у ситуаціях звітності за виконання відповідальних завдань, потребують зовнішньої підтримки і позитивної оцінки ззовні за виконану роботу. Співвідношення інтермальності–екстермальності

Таблиця 1

Показники співвідношення гармонійних та дисгармонійних складових відповідальності працівників поліції ($M \pm m$)

Показники діад	Група 1	Група 2	t
Ергічність – Аергічність	$20,33 \pm 3,38$	$30,88 \pm 3,75$	2,23*
Стеничність – Астеничність	$11, 71 \pm 2,03$	$20,88 \pm 4,31$	1,87*
Інтернальність – Екстернальність	$14,91 \pm 4,6$	$25,06 \pm 3,11$	2,04*
Соціоцентричність – Егоцентричність	$12,15 \pm 3,26$	$20,57 \pm 3,7$	1,99*
Усвідомленість – Обізнаність	$0,95 \pm 1,1$	$1,39 \pm 1,23$	0,75
Продуктивність предметна– Продуктивність суб'єктна	$1,0 \pm 0,43$	$2,29 \pm 0,76$	0,52
Операційні складнощі – Особистісні складнощі	$2,35 \pm 1,4$	$1,56 \pm 1,25$	0,21
Спрямованість змістовна – Спрямованість інструментальна	$2,69 \pm 1,12$	$2,85 \pm 1,34$	0,46

Примітка: * – рівень значущості $\leq 0,05$

відбиває регуляторну складову відповідальності. Показник за цією шкалою першої групи (курсанти) складає $14,91 \pm 4,6$, другої групи – $25,06 \pm 3,11$, ($t=2,04$, $p \leq 0,05$), є вірогідно вищим у групі стажованих поліцейських. Це може свідчити про те, що у них виражена активна регуляція відповідальності, тобто схильність виявляти ініціативу у відповідальних справах, не сподіватися на інших, намагатися виконувати відповідальні завдання самостійно, а не під контролем, упевненість, що краще бути відповідальним у малому, ніж багато обіцяти та не виконувати обіцянки. Курсантам притаманна пасивна регуляція поведінки, яка проявляє себе у меншій самостійності, схильності знаходити причини перешкод у інших людях й умовах, відповідальності у завданнях із жорстким контролем. Мотиваційний компонент відповідальності відбиває показник співвідношення соціоцентричність–егоцентричність, який у другій групі є вірогідно більшим (група 1 – $12,15 \pm 3,26$; група 2 – $20,57 \pm 3,7$; $t=1,99$ при $p \leq 0,05$). Отримані дані свідчать, що для працівників поліції з досвідом роботи соціально значущою є мотивація, пов'язана з почуттям обов'язку, необхідністю ефективного виконання професійної діяльності, переважанню суспільних інтересів над особистісними. Курсанти більш схильні до егоцентричної мотивації, втім, саме така мотивація може розглядатися як ситуативна та проявлятися під час навчання. Отримані дані узгоджуються з результатами досліджень структури професійної відповідальності М.А. Садової, яка зауважила, що внутрішню структуру відповідальності формує єдність трьох основних компонентів (когнітивного, емоційного поведінкового) і низка додаткових компонентів (мотиваційний, регуляторно-вольовий, морально-етичний) [8, с.151].

За іншими компонентами відповідальності спостерігається подібність у групах досліджуваних. Так, досліджувані обох груп здатні нести відповідальність за взяті на себе добровільно обов'язки, є ініціативними, добросовісними, активними, праг-

нуть з'ясувати причини власних невдач, проявляють самовідданість при виконанні спільних або колективних справ.

Таким чином, отримані результати дозволяють стверджувати, що працівники поліції з досвідом роботи не тільки краще усвідомлюють загальну сутність відповідальності, але й краще обізнані з конкретними ситуаціями та умовами, які дозволяють їм діяти у професійних умовах діяльності відповідально. Вони характеризуються вищими показниками професійної продуктивності, є більш активними, сумлінними, спрямовані на досягнення високих результатів діяльності. У курсантів більш вираженою є особистісно значуща мотивація, яка спонукає їх, з одного боку, уникати ускладнень, з іншого – привертати до себе увагу; схильність до егоцентричної мотивації є ситуативною та проявляється під час фахового навчання.

У нашому дослідженні було використано методику визначення локусу контролю, яка дозволяє виявити, якими чинниками – екстернальними чи інтернальними – пояснюють працівники поліції обох груп відповідальність за результати своєї діяльності й події у своєму житті. За даними дослідження виявлено, що в групах за багатьма показниками отримані схожі дані, лише за шкалами «Відкидання активності», «Професійно-процесуальний аспект інтернальності», «Інтернальність у професійній діяльності» отримано значущі розбіжності. За шкалою «Відкидання активності» у першій групі зафіксовано показник $12,5 \pm 1,2$, у другій групі цей показник склав $8,6 \pm 1,7$ ($t = 2,64$, $p \leq 0,05$). Вірогідне підвищення показника характеризує вираженість екстернальних тенденцій у курсантів і повністю узгоджуються з результатами тесту багатомірної функціональної структури відповідальності. Шкала «Професійно-процесуальний аспект інтернальності» відбиває наявність чи відсутність розвинених навичок забезпечення процесу професійної діяльності. Отримані дані (група 1 – $2,7 \pm 1,9$ та група 2 – $6,4 \pm 1,4$; $t = 1,97$, $p \leq 0,05$) дозволяють припустити, що під час вирішення конкретних вироб-

ничих завдань курсанти частіше, ніж поліцейські з досвідом роботи, можуть стикатися з проблемами у зв'язку з погано розвиненими навичками якісного здійснення самостійної діяльності, натомість стажовані поліцейські здатні застосовувати дієві засоби розв'язання професійних завдань. Шкала інтернальності у професійній діяльності охоплює ситуації професійної та іншої активності, яка потребує досягнення людиною конкретної мети. Одержані дані у групах досліджуваних (група 1 – $11,2 \pm 2,3$, група 2 $6,2 \pm 2,2$; $t = 2,07$, $p \leq 0,05$) свідчить, що стажовані поліцейські краще за курсантів розуміють залежність результатів своєї діяльності від якості власних дій та беруть на себе відповідальність, є більш активнішими. Тож активність ґрунтується на глибоких професійно-ідейних переконаннях і виражається у прагненні принести більше користі людям, колективу, суспільству загалом, бути свідомо відповідальним [9, с. 107].

Висновки

Структура відповідальності працівників поліції підрозділів превентивної діяльності, які знаходяться на різних етапах професіогенезу, має особливості у групах досліджуваних. Спільним для працівників поліції підрозділів превентивної діяльності, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку, є сформована потреба в усвідомленому плануванні власної діяльності, здатність створювати реалістичні плани та планувати свою діяльність, здібність уявляти важливі умови діяльності, а також оцінювати себе й результати своєї діяльності.

Структура відповідальності курсантів характеризується внутрішньою неузгодженістю, наявністю одночасного функціонування різноспрямованих елементів у

структурі відповідальності. Вони бажають водночас привертати до себе увагу своєю діяльністю, але прагнуть уникати зауважень та ускладнень у випадку неуспіху, схильні надмірно уважно ставитися до чужих підказок. За відсутності допомоги та контролю у курсантів можуть виникати проблеми у регуляції діяльності. Курсанти мають виражену егоцентричну мотивацію, яку можна вважати ситуативною та такою, що частіше за все проявляється під час фахового навчання. Незважаючи на сформованість інших складових у структурі регуляції, курсанти не можуть швидко реагувати на ситуацію та своєчасно розробляти програму дій, визначати значущі умови, швидко оцінювати розбіжність отриманих результатів з метою діяльності й коригувати діяльність та поведінку.

Специфічною рисою відповідальності поліцейських з досвідом роботи є вірогідно вищий рівень когнітивної обізнаності й усвідомленості, що забезпечує їм диференційований підхід до оцінки відповідальності у різних ситуаціях, тобто у ситуаціях професійної діяльності вони здатні на відповідальні дії, якщо справа неважлива, відповідальність може бути поверхневою. Стажовані поліцейські є активними, мають вищий, ніж курсанти, показник професійної продуктивності, їм притаманне почуття обов'язку.

Перспективними при вирішенні кола прикладних задач психології діяльності працівників поліції підрозділів превенції видається категорія професійної відповідальності, а саме: відбір на службу, атестація працівників поліції, службове просування. Подальшими розвідками досліджень є вивчення сутності та структури професійної відповідальності, її вплив на професійну діяльність працівників поліції підрозділів превенції.

Література

1. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
2. Маршалл М. Как воспитывать в детях ответственность. А также самостоятельность и другие важные качества без угроз, подкупов и наказаний / пер. с англ. В. Соколовой. М.: Эксмо, 2014. – 352 с.
3. Прядеин В.П. Ответственность как системное качество личности / В.П. Прядеин. – Екатеринбург: УрГПУ, 2001. – 209 с.

4. Смирнова А.Р. О структуре ответственности / А.Р. Смирнова // Вестник удмуртского университета. Серия 4: Философия. Психология. Педагогика. – 2017. – Т. 27. – Вып. 4. – С. 464- 468.
5. Приходько Ю.О., Панова В.О. Роль та місце професійної відповідальності в екстремальних умовах діяльності: зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової (м. Харків, 18 берез. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2016. – С. 93- 95.
6. Селюкова Т.В. Особливості відповідальності, організованості та самоконтролю у майбутніх співробітників ДСНСУ: Особистість, суспільство, закон: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової (30 берез. 2017 р., м. Харків, Україна) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ін-т ім. Г.С. Костюка, Нац. акад. пед. наук України, Консультат. місія Європейського Союзу в Україні. – Харків: ХНУВС, 2017. – С.205-207.
7. Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 426 с.
8. Садова М.А. Структура професійної відповідальності: теоретичний аспект / М.А. Садова // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2014. – Вип.16. – С. 143-153.
9. Юридична психологія: підручник / за заг. ред. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків: Майдан, 2018. – 684 с.

УДК 159.9

О.В. Ярещенко
аспірант,

Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

М.О. Нестеренко
к. психол. н., доцент

Причини професійної деформації співробітників поліції: соціально-психологічний аспект

У статті розглянуто соціально-психологічний аспект причин професійної деформації співробітників поліції. Зазначено, що професійна деформація співробітника поліції являє собою значущі зміни індивідуально-особистісних якостей фахівця у ході виконання ним професійної діяльності. До причин, що обумовлені специфікою діяльності правоохоронних органів та викликають професійну деформацію, автором віднесено: детальна правова регламентація діяльності; наявність владних повноважень стосовно громадян; професійна корпоративність; підвищена відповідальність за результати своєї діяльності; психічні та фізичні перевантаження; екстремальність діяльності; організаційні причини; необхідність у процесі виконання службових завдань вступати в контакт із правопорушниками; відсутність належного психологічного супроводу життєдіяльності співробітників поліції.

Ключові слова: професійна деформація, стрес, екстремальність діяльності, психологічні навантаження, психологічний супровід.

А.В. Ярещенко
аспірант,

Харьковский национальный педагогический
университет имени Г. С. Сковороды

М.А. Нестеренко
к. психол. н., доцент

Причины профессиональной деформации сотрудников полиции: социально-психологический аспект

В статье рассмотрен социально-психологический аспект причин профессиональной деформации сотрудников полиции. Отмечено, что профессиональная деформация сотрудника полиции представляет собой значимые изменения индивидуально-личностных качеств специалиста в ходе выполнения им профессиональной деятельности. К причинам, которые обусловлены спецификой деятельности правоохранительных органов и вызывают профессиональную деформацию, автором отнесены: детальная правовая регламентация деятельности; наличие властных полномочий относительно граждан; профессиональная корпоративность; повышенная ответственность за результаты своей деятельности; психические и физические перегрузки; экстремальность деятельности; организационные причины; необходимость в процессе выполнения служебных задач вступать в контакт с правонарушителями; отсутствие надлежащего психологического сопровождения жизнедеятельности сотрудников полиции.

Ключевые слова: профессиональная деформация, стресс, экстремальность деятельности, психологические нагрузки, психологическое сопровождение.

O. Iareshchenko

*Postgraduate student of the second year
of studying the H.S. Skovoroda
Kharkiv National Pedagogical University*

Scientific adviser: M. Nesterenko

PhD Associate Professor

Causes of professional deformation of police officers: socio-psychological aspect

The article considers the socio-psychological aspect of the causes of professional deformation of police officers. It's noted that the professional deformation of a police officer is a significant change in the individual and personal qualities of a specialist in the course of his professional activities. For reasons that are determined by the specifics of the activities of law enforcement agencies and cause professional deformation, the author includes: detailed legal regulation of activities; the existence of power over citizens; professional corporate identity; increased responsibility for the results of their activities; mental and physical overload; extreme activity; organizational reasons; necessity in the process of accomplishing service tasks to come into contact with offenders; lack of proper psychological support for the life of police officers.

Key words: professional deformation, stress, extreme activity, psychological overload, psychological support.

Постановка проблеми

Трудова діяльність, як правило, позитивно впливає на людину та її особистісні риси. Суб'єкт, що зупиняє свій вибір на тій або тій професії, на початку «трудового шляху» повинен мати специфічні психологічні якості для того, щоб не виявитися професійно непридатним. Надалі закони корпоративності починають висувати вимоги і нав'язувати індивіду оригінальний професійний стереотип поведінки, відхилення від якого можуть блокувати професійне зростання. Професійний розвиток може бути й регресивного характеру. Ознакою негативного впливу професії на особистість є поява різних професійних деформацій, під якими розуміють будь-яку зміну, викликану професією, що настає в організмі та отримує стійкий характер. Професійні деформації розглядаються як деструктивні зміни особистості у процесі виконання діяльності.

У зв'язку з певною специфікою діяльності в співробітників поліції постійно існує реальна небезпека небажаних змін у системі моральних цінностей, у їх світогляді, психічному стані. У цьому сенсі небезпека деформації особистості співро-

бітника поліції полягає не тільки у тому, що такий працівник втрачає моральні, естетичні, правові, а потім і ділові якості, але й у тому, що його дії й умонастрої призводять до досить небажаних соціальних наслідків у відносинах між правоохоронними органами і населенням, у відносинах усередині колективу. Морально-професійна деформація – часто причина здійснення співробітниками правоохоронних органів протиправних діянь, поєднаних з порушенням конституційних прав громадян, що, у свою чергу, призводить до підриву таких основних принципів кримінально-правової політики, як законність і неминучість покарання, завдає серйозної шкоди авторитету правоохоронних органів, дискредитує саму ідею побудови правової держави. Причини, які викликають у співробітників поліції професійну деформацію, вимагають особливої уваги, оскільки ця робота висуває особливі вимоги з погляду моральності, психологічної стійкості та впливає на стан усього суспільства. Особливо означена тема є актуальною в умовах наростаючої кризи у Національній поліції України, яку саме через професійну деформацію покидають

особи, котрі після Революції Гідності у 2014 році йшли до лав правоохоронних органів з ентузіазмом та бажанням змінити систему забезпечення правопорядку на краще [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасна психологічна наука недостатньо розглядає соціально-психологічний аспект причин професійної деформації співробітників поліції. Насамперед, мало уваги звертається на аналіз причин, що обумовлені специфікою діяльності правоохоронних органів та викликають професійну деформацію. Водночас, окремі питання причин професійної деформації свідомості поліцейських були досліджені такими науковцями, як Г.В. Дубов, В.Ю. Качалов, В.Я. Кикоть, А.С. Петрова, Ю.В. Стригуненко, Т.Г. Татідінова.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Під час проведення чергового етапу реформування правоохоронних органів через об'єднання оперативної та слідчої роботи у єдиний детективний відділ особливо гостро стоїть питання завчасного винайдення причин можливої професійної деформації свідомості поліцейських. Це дозволить як спрогнозувати можливі ризики професійної діяльності поліцейських у нових умовах, так і попередити негативні наслідки у вигляді небажаних змін у свідомості співробітників правоохоронних органів. Саме тому автор статті особливо увагу звертає на розкриття соціально-психологічного аспекту причин професійної деформації співробітників поліції.

Формулювання цілей статті

Автор має на меті розкрити соціально-психологічний аспект причин професійної деформації співробітників поліції.

Виклад основного матеріалу дослідження

З позиції юридичної психології, професійна деформація особистості співробітника поліції являє собою процес зміни професійних можливостей і особистос-

ті співробітника в асоціальний бік, що є результатом негативних особливостей змісту, організації та умов службової діяльності [2, с. 11]. Варто зазначити, що на професійно-моральну деформацію особистості впливають як об'єктивні причини, що складаються із зовнішніх (детермінованих умовами громадського життя) і внутрішніх (породжених специфікою служби), так і суб'єктивні причини.

Ю.В. Стригуненко виділяє такі причини професійної деформації особистості поліцейських: найбільш загальна причина – недостатня розвиненість морально-політичних якостей особистості; відсутність переконаності у важливості та відповідальності виконуваної соціальної ролі; хиткі знання всіх особливостей цієї соціальної ролі; умови праці, зокрема, психічні перевантаження, перенапруга, розумова перевтома; недостатній контроль над ритмом діяльності; некритичне слідування обставинам; постійне сприйняття негативних психічних властивостей людей, з якими часто доводиться зіштовхуватися при спілкуванні; підвищений негативний емоційний вплив на співробітників поліції багатьох об'єктів, конфліктних ситуацій і т.п.; недостатність соціального контролю [3, с. 182].

В.М. Бурикіна серед причин професійної деформації поліцейських визначає: відсутність діючої системи контролю та дисциплінарних стягнень; низький рівень професійних знань; черствість, байдужість до людей; низький рівень юридичної та загальної культури; надмірне перевантаження, перевантаженість справами понад усякі норми; підвищену віктимологічну небезпеку, можливість стати об'єктом незаконних впливів, злочинних зазіхань; недоліки виховання у родині; недоліки процесу адаптації до професійної ролі; низький рівень правосвідомості самих працівників сфери правоохоронної діяльності; споконвічну криміногенну мотивацію при виборі професії співробітника правоохоронних органів під час вступу до юридичних навчальних закладів [4, с. 171].

В.Я. Кикоть, розглядаючи професійну

деформацію, що проявляється в співробітників поліції, дотримується думки, що її розвитку та функціонуванню сприяють такі зовнішні й внутрішні причини:

1) у сфері професійної діяльності – постійне спілкування з різними категоріями громадян, у тому числі з правопорушниками; необхідність рішення завдань профілактики та припинення правопорушень і т.д.;

2) у взаємодії внутрісистемного характеру – спілкування з керівником і колегами по службі; колективне виконання службових завдань і т.д.;

3) у специфіці діяльності правоохоронних органів: детальна правова регламентація діяльності (може носити позитивний характер, а також проявлятися в непотрібній часом формалізації діяльності, елементах бюрократизму); використання владних повноважень стосовно громадян, що може проявитися у зловживанні ними та їх необґрунтованим використанням; корпоративність діяльності, що може стати причиною психологічної відокремленості співробітників поліції або їх відчуження від суспільства; високий ступінь відповідальності за результати своєї діяльності; ненормований графік роботи, відсутність достатнього часу для відпочинку та відновлення сил, що призводить до постійної психічної й фізичної напруги; екстремальний характер діяльності, пов'язаний з виконанням професійних завдань у небезпечних для життя та здоров'я ситуаціях; постійний виправданий і невиправданий ризик; неможливість передбачення розвитку подій; невизначена або недостатня інформація про діяльність кримінальних співтовариств; погрози з боку злочинців та ін.; необхідність у процесі виконання службових завдань спілкуватися з правопорушниками, що може призводити до прийняття елементів кримінальної субкультури, наприклад, використання кримінального жаргону і т.п.;

4) в індивідуально-особистісних особливостях співробітників правоохоронних органів: не відповідний індивідуально-особистісним можливостям співробітни-

ка рівень прагнень і завищені очікування; низька професійна підготовленість до виконання професійної діяльності; специфічний взаємозв'язок деяких професійно значущих якостей особистості співробітника (наприклад, рішучість разом зі зниженим самоконтролем може прийняти форму надмірної самовпевненості й т.п.); професійні знання, уміння та навички, що виражаються у професійному досвіді; професійні установки (наприклад, сприйняття інших людей як потенційних порушників може призвести до обвинувальної позиції у діяльності, постійній підозрілості та ін.); соціально-психологічна дезадаптація особистості співробітників поліції, що може виражатися у ворожості, схильності до насильства, безсердечності, безжалісності при спілкуванні з громадянами та ін.; трансформація мотивації діяльності, що може проявлятися у втраті інтересу до діяльності, розчаруванні у професії та ін.

Як пише А.В. Опальова, дослідження психологів показали, що основними мотивами правопорушень, вчинених співробітниками правоохоронних органів, є такі: суб'єкт керується суспільно корисною метою – викрити та покарати злочинця, – забуваючи при цьому, що для досягнення мети підходять не всі засоби; в основі його поведінки лежить неправильно зрозуміле почуття боргу та інтересів служби; світоглядні й моральні переконання стають для нього визначальним фактором, а вимоги професії та посади – другорядними; ним рухає прагнення максимально використати свої владні повноваження, владу над людьми [5, с. 180];

5) соціально-психологічні фактори: стиль керівництва підлеглими, що може виражатися у надмірній авторитарності керівника і перевазі жорсткого стилю управління, некоректному використанні керівником методів впливу на підлеглих; несприятливий вплив родичів і близьких людей поза службою; низька суспільна думка про діяльність правоохоронних органів, унаслідок чого може виникнути професійне безсилля та непевність у необхідності, потребі, важливості й значущос-

ті своєї професії [6, с. 386]. Так, пристосовуючись до навколишнього середовища, співробітники поліції намагаються «пластично вмонтуватися», часом не кращим чином, у соціально-економічні зміни, що диктуються ринковими відносинами. Невіра у спроможність права як ефективного засобу гармонізації суспільних відносин відіграє роль психологічного захисту в ситуаціях відчуження від цілей правоохоронної діяльності та переорієнтації певної частини співробітників правоохоронних органів на досягнення власного матеріального благополуччя. У результаті такої установки деформується ставлення до оперативно-службової діяльності. Це може стати вирішальною умовою, психологічною основою внутрішньої «капітуляції» перед злочинністю, спонукати до здійснення дій, які суперечать правовому статусу і моральному характеру діяльності співробітника поліції [7, с. 60].

Розглянемо окремі, найбільш визначальні причини професійної деформації співробітників поліції.

Так, психічні та фізичні перевантаження породжуються професійним стресом. Стрес – це стан людини, неспецифічна реакція на фізіологічному, психологічному і поведінковому рівнях, що виникає у відповідь на несприятливі впливи. З погляду Р. Лазаруса, стрес – це дискомфорт, випробовуваний, коли відсутня рівновага між індивідуальним сприйняттям запитів середовища та ресурсів, доступних для взаємодії з цими запитами [8, с. 98]. Саме індивід оцінює ситуацію як стресову чи ні.

Стрес, однак, не незмінний конструкт: те, що сильно впливає на одну людину, може мати мінімальний вплив на іншу. Виразність впливу стресора на людину залежить, насамперед, від двох факторів: характеристик стресора та характеристик індивідуума. Характеристики стресора включають його величину, тривалість впливу, новизну, передбачуваність і тимчасову послідовність подій. Серед стресів, що виникають у трудовій діяльності, розрізняють такі види: робочий, професійний, організаційний. Робочий стрес виникає

через причини, пов'язані з роботою, її місцем, часом, умовами. Причини професійного стресу пов'язані з професією, родом або видом діяльності. Негативний вплив на суб'єкта особливостей організації, в якій він працює, призводить до виникнення організаційного стресу [9, с. 177].

Психічні та фізичні перевантаження пов'язані з нестабільним графіком роботи, тривалим позбавленням сну, різкими коливаннями вимушеної активності або, навпаки, монотонністю діяльності й тривалих чергувань, а також роботою у незручний або понаднормовий час. У таких умовах праці відбувається перенасиченість інформацією або, навпаки, наступас сенсорна ізоляція. У результаті організм не встигає швидко адаптуватися до мінливих умов несення служби, що знижує продуктивність діяльності, підвищує ймовірність травматизму. У співробітників поліції часто не буває можливості розслабитися та позбутися втоми, що нагромадилася. Стан фізичної та розумової перевтоми, котрий нерідко доводиться переживати представникам правоохоронних органів, поступово призводить до зниження координації дій, помилок в умовисновках, погіршення мускульної та рефлексорної реакції, що дезорганізує їх діяльність і породжує почуття власної марності. Крім того, постійне перебування в екстремальних умовах призводить до психічного та фізичного виснаження, викликає дратівливість, що веде, в одних випадках, до зниження працездатності, емоційної нестійкості, швидкої психічної втоми, а в інших – до агресивних дій. Підсилюється негативне самосприйняття у професійному плані, виникають тенденції зловживання тютюном, кавою, алкоголем.

Співробітники поліції постійно спілкуються з контингентом громадян, що відрізняються один від одного соціальним станом, культурним і інтелектуальним рівнями, життєвим досвідом та індивідуальними особливостями. Ці люди можуть перебувати, наприклад, у збудженому або безпомічному стані, чи у сильному ступені сп'яніння, що нерідко є приводом для

конфліктів з навколишніми та виявлення опору співробітникам поліції. Тому однією з причин професійної деформації, обумовленою специфікою діяльності правоохоронних органів, є необхідність у процесі виконання службових завдань вступати у контакт із правопорушниками. Будучи пов'язаним з діяльністю, що передбачає попередження та припинення злочинних діянь, вчинюваних особами кримінальної сфери, співробітник поліції має найсильніший психоемоційний тиск.

Але не тільки співробітник правоохоронних органів впливає на злочинця, а відбувається й зворотний процес. Кожного дня взаємодіючи з підозрюваними й обвинувачуваними, співробітники поліції концентрують свою увагу на їх особистостях, аналізують їх вчинки та дії, вивчають мотиви їх поведінки, моральні цінності, почуття й обставини життя. Щоб розкрити злочин, співробітник поліції змушений добре знати психологію рецидивістів, їх звички, манери та жаргон. Він зобов'язаний «вжитися» в особистість злочинця, вміти поставити себе на його місце і прожити якийсь період часу в образі іншого, враховувати логіку мислення злочинця, подумки слідувати їй. Даний процес «вживляння», за словами В. Л. Васильєва, може призвести не тільки до засвоєння елементів кримінальної субкультури, отримання злочинного досвіду, але й ідентифікації з ним і формуванню якостей деформованої особистості [10].

Важлива причина, що сприяє розвитку професійної деформації співробітників поліції, – підвищена відповідальність за характер і результати своєї діяльності, коли успіхи можуть виявлятися непоміченими, але майже кожна помилка стає об'єктом пильної уваги з боку громадськості та може бути покарана законом. Співробітник поліції взаємодіє з людьми, що звернулися за професійною допомогою та покладають на представників правоохоронних органів свої надії. Усвідомлення професіоналом важливості прийнятих ним рішень та врахування можливих негативних наслідків цих рішень викликають у

нього стан напруги і тривоги. У свою чергу, кожний успішний крок ставить нові завдання та цілі. У результаті ступінь відповідальності співробітника поліції й навантаження у трудовій діяльності зростають, що створює передумови для формування характеристик професійно деформованої особистості.

Висновки

Професійна деформація співробітника поліції являє собою значущі зміни індивідуально-особистісних якостей фахівця у ході виконання ним професійної діяльності. До причин, що обумовлені специфікою діяльності правоохоронних органів та викликають професійну деформацію, можна віднести: детальну правову регламентацію діяльності; наявність владних повноважень стосовно громадян; професійну корпоративність; підвищену відповідальність за результати своєї діяльності; психічні й фізичні перевантаження; екстремальність діяльності; організаційні причини; необхідність у процесі виконання службових завдань вступати в контакт із правопорушниками; відсутність належного психологічного супроводу життєдіяльності співробітників поліції.

Слід зазначити, що професійна деформація поліцейських негативно позначається не тільки на їх професійній сфері, але й на моральній, інтелектуальній, емоційній та мотиваційній. Так, в емоційній сфері спостерігається ослаблення здатності свідомо контролювати і регулювати свої емоції й почуття, їх звуження, апатія, постійне почуття втоми. Змінюється службова поведінка співробітників поліції як у відносинах із громадянами, так і з колегами по службі. Професійна деформація, в кінцевому підсумку, призводить до зростання порушень співробітниками службової дисципліни та законності, завдає непоправної шкоди інтересам служби, тягне небажані оцінки й судження оточуючих про діяльність правоохоронних органів, негативно позначається на авторитеті та репутації й не збігається з вимогами професійної етики у лавах Національної поліції України.

Подальші дослідження будуть спрямовані на детальну характеристику психологічного боку окремих причин професійної

деформації співробітників поліції, а також на винайдення способів її запобігання при використанні засобів психологічної підтримки та супроводу.

Література

1. «Піду з поліції»: чому патрульні поліцейські в різних містах звільняються з роботи (12 липня, 2017). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/patrulni-politseiski-zvilniaiutsia-z-roboty> (дата звернення 04.11.2017)
2. Профилактика профессиональной деформации личности сотрудника органа внутренних дел: метод. пособие / под общ. ред. В.М. Бурькина. – М., ИМЦ ГУК МВД России, 2004. – 144 с.
3. Стригуненко Ю.В. О некоторых причинах профессиональной деформации личности сотрудника правоохранительных органов / Ю.В. Стригуненко // Теория и практика общественного развития. – 2009. – № 3-4. – С.180-184.
4. Качалов В.Ю. Исследование форм и причин девиантного поведения сотрудников ОВД / В.Ю. Качалов. – Казань: Казанский юридический институт МВД России, 2002. – 194 с.
5. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учеб. пос. / Под ред. А.В. Опалева, Г.В. Дубова. – М.: Щит-М, 1998. – 211 с.
6. Юридическая педагогика: учебник для студентов вузов / под ред. В.Я. Кикотя, А.М. Столяренко. – М.: Юнити-Дана, 2004. – 895 с.
7. Петрова А.С. Деформации личности сотрудника органов внутренних дел / А.С. Петрова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2000. – № 2 (14). – С. 60-61.
8. Lazarus R.S. Emotion and Adaptation / R.S. Lazarus. – New York: Oxford University Press, 1991. – 557 p.
9. Татицина Т.Г. Профессиональная деформация сотрудника органов внутренних дел: теоретические аспекты / Т.Г. Татицина, Н.Ю. Галкина // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2016. – № 3 (37). – С.175-182.
10. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – Спб.: Питер, 2009. – 608 с.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск тридцять перший

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Баликін*
Літературне редагування: к. філол. н., доц. *Н.М. Момот*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 29.06.2018 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,1. Обл.-вид. арк. 15,5. Наклад 300 прим. Зам. 230.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com